

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА-МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

САНОБАР ЖЎРАЕВА

**СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ
ЗИЁРАТГОҲЛАРИ
ТАРИХИ**

Монография

ТОШКЕНТ
«О‘ЗКИТОВ САВДО НАШРИЙОТ
МАТБАА ИЖДИЙ УЙИ»
2021

УДК 725.94(09)
КБК 63.3(5Ў)
Ж 96

Жўраева С.

Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи [Матн]: Монография / С. Жўраева. -Тошкент: “O‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi”, 2021. - 224 б.

Масъул муҳаррир:

Х. Юнусова, *тарих фанлари доктори, профессор*

Тақризчилар:

Ш. Шайдуллаев, *тарих фанлари доктори, профессор*

Ў. Мавланов, *тарих фанлари доктори, профессор*

Б. Аминов, *тарих фанлари номзоди, доцент*

А. Холикулов, *тарих фанлари номзоди, доцент*

Ушбу монографияда Сурхондарё вилоятида жойлашган зиёратгоҳ ва муқаддас қадамжо ҳисобланган объектларнинг тарихи ва бугунги ҳолати археология, архитектура, этнография, социология, диншунослик фанлари кесимида тадқиқ этилган. Унда зиёратгоҳ номи билан боғлиқ воҳа олиму-фузалоларининг ҳаёти ва фаолияти, илмий-маънавий мероси, уларнинг ислом маданиятида тутган ўрни, алломалар бой меросининг ёшлар маънавий тарбиясидаги аҳамиятини кўрсатиб берувчи масалалар ёритилган.

Китоб Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи билан кизикувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ушбу монография Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ Илмий-техник кенгашининг 9-сонли баённомаси (2021 йил 24 сентябрь) қарори асосида А-ОТ-2021-132 сонли гранд лойиҳаси доирасида “Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари тарихи” монографияси сифатида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-7614-1-4

СЎЗ БОШИ

Истиклолнинг дастлабки йиллариданок муқаддас зиёратгоҳларга маданий ва маънавий меросимиз ёдгорликлари сифатида алоҳида эътибор берилмоқда. Ислом дини ва маданиятининг жамият маънавий ҳаётида тутган ўрнини ҳисобга олиб Ўзбекистон Республикасида ёшларнинг тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш, динимиз тарихи, буюк алломалар ва азиз-авлиёларимиз меросини ўрганиш ва тарғиб этиш, юртимизнинг, ўзига хос тарихи, маданияти ва бебаҳо маънавий меросимизни тўлиқ ўрганиш¹ вазифасининг кун тартибига қўйилиши тарих соҳасида янги илмий изланишларни талаб қилади.

Ислом илоҳиёти ва тасаввуф фалсафаси, ҳадис илми бўйича буюк аждодларимиздан қолган меросни изчил ўрганиш ва ижодий ўзлаштириш нақадар муҳим бўлса, бундай табаррук зотларнинг ҳаёти ва вафоти билан боғлиқ қадамжолар тарихини ўрганиш ҳам шунчалик муҳимдир. Ислом маданияти ва тарихини акс эттирувчи тарихий обидалар Сурхондарё вилоятида ҳам асрлар мобайнида авайлаб-асраб келинди. Термиз туманидаги Ҳақим Термизий, Кокилдор ота, Қирқ қиз, Султон Содот, Шерободдаги Атоулло Саид Ваққос, Узун туманидаги Абу Ҳурайра, яъни Оқ Остона бобо ва бошқа зиёратгоҳлар шулар жумласидандир. Термиз шахрининг 2500 йиллик юбилеи муносабати билан Сурхон воҳасидаги зиёратгоҳлар қайтадан таъмирланди ва у ерга келувчилар сони тобора ошиб бормоқда. Бу мақбаралар маҳаллий аҳоли доимий равишда зиёрат учун борадиган муқаддас қадамжолар, руҳий покланиш ҳамда маънавий юксалиш масканлари бўлиб ҳисобланади.

Шу муносабат билан муқаддас зиёратгоҳлар тарихини билиш, мазкур қадамжоларнинг тарбиявий-маънавий салоҳиятини ошириш давр талаби бўлиб қолди. Сурхондарёдаги қадамжолар тарихини ҳамда бу зиёратгоҳларнинг маънавий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини илмий тадқиқ этишнинг долзарблиги қуйидагилар билан белгила-

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 10 сентябрь Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқи // <https://president.uz/uz/lists/view/1063> <https://president.uz/uz/lists/view/1018>

нади:

биринчидан, тарихий обидалар, осори атиқалар, мақбара ва қадамжолар билан алоқадор манбаларни таҳлилий ўрганиш мана шу зиёратгоҳлар билан боғлиқ тарихий воқеликни чуқур англашга, ўтмиш тўғрисидаги илмий қарашларни янада кенгайтиришга асос бўлади. Асрлар давомида авайлаб-асраб келинаётган бундай зиёратгоҳларнинг миллий маънавиятимиз тарихида тутган ўрнини илмий тадқиқ этиш тарих фани соҳасидаги муҳим вазифалардан биридир;

иккинчидан, муқаддас қадамжоларнинг келиб чиқиши, зиёрат объектига айланиши (муқаддаслашуви), кейинги ривожда ўша давр тарихий жараёнлари, аҳолининг менталитети, халқнинг руҳияти ва кайфияти акс этишини ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этишнинг аҳамияти каттадир. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон жаҳон маданиятининг кўҳна марказларидан бири бўлиб, халқимиз бой моддий маданиятга, меъморчилик ва ҳунармандчилик анъаналарига эгадир. Минтақага ислом дини кириб келгач, маҳаллий анъаналар исломий маданият билан уйғунлашиб, янада юксак даражада маънавий жиҳатдан тараққий этиб борди ҳамда бу жараёнлар муқаддас зиёратгоҳлар тарихида ўз аксини топди. Бинобарин, ушбу жараёнларни тадқиқ этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади;

учинчидан, номлари муқаддас қадамжолар билан боғлиқ алломалар, уламолар, авлиёларнинг ибратли ҳаёти, илмий мероси ҳақидаги тарихий маълумотларни бойитиш ва уларнинг маънавиятни юксалтиришдаги аҳамиятини очиб бериш ҳам тарих фани олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади. Буюк аждодларимизнинг жаҳон тан олган ва ҳозирги пайтда катта қизиқиш билан ўрганаётган мероси ўзбек халқининг қонуний мулки эканини тарихий исботлаш ҳам катта аҳамиятга эга;

тўртинчидан, муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ қарашлар, урф-одатлар, ирим-сиримлар ҳамда уларнинг инсон руҳиятига таъсири тарих давомида турли кўринишларда намоён бўлишини кўрсатиб бериш ҳам муҳимдир. Маънавият маскани бўлиши лозим бўлган қадамжоларни хурофот ва бидъат маконига айлантиришга бўлган тубан интилишлар, маърифий исломга зид қарашларни таҳлил этиш ҳам ушбу тадқиқот доирасига киради;

бешинчидан, муқаддас зиёратгоҳларнинг маънавий ҳаётдаги

ролини инкор этувчи бирёклама мутаассиблик нуқтаи назаридан қарашларга қарши ҳолисона тарихийлик асосидаги фикрларни бериб, уларнинг миллий ўзликни англаш, миллий ғояни шакллантириш ва ривожлантиришдаги ролини кўрсатиб бериш жуда долзарб бўлиб қолди. Шу нуқтаи назардан ҳам бундай тадқиқотлар зарурдир.

Шу жиҳатдан Сурхон воҳасидаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳам халқимизнинг тарихи ва урф-одатлари, диний бағрикенглиги, миллий ҳис-туйғулари, орзу-умидлари, илмий тафаккури, маънавий салоҳиятини ўзида мужассам этади. Айни пайтда, халқимиз тарихида юз берган воқеа-ҳодисаларни, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда ҳам бу ёдгорликлар катта аҳамиятга эгадир.

Тадқиқотда муаммонинг мазмунини очиб бериш учун Ўзбекистон Республикаси Туризм ва спорт вазирлиги ҳузуридаги маданий мерос агентлиги архив ҳужжатлари ва вилоятдаги бошқвормалари хусоботи, Ўзбекистон Миллий архиви, Сурхондарё вилояти туризм ва спорт бош бошқармаси, Вақф жамоат фонди маълумотларидан, шунингдек, дала тадқиқотлари доирасида зиёратгоҳларнинг ҳолати юзасидан олиб борилган суҳбат натижаларидан фойдаланилган.

Юртимизда туризм соҳасини ривожлантириш муҳим вазифалардан бири бўлиб турган айни вақтда ушбу зиёратгоҳларнинг тарихи, улар билан боғлиқ шахсларнинг ҳаёти, фаолияти, уларнинг маҳаллий аҳоли маънавий ҳаётида тутган ўрнини ўрганиш янада муҳим аҳамият касб этади.

I БОБ. СУРХОН ВОҲАСИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ ВА ИЛМИЙ ЎРГАНИЛИШИ

Ислом дини кириб келгунга қадар маҳаллий аҳоли орасида турли дин ва қарашлар билан боғлиқ культлар (санам, кишлоқ хўжалиги) мавжуд бўлган ҳамда диний эътиқодлар зиёрат кўринишида сақланиб қолган. Кейинги жараёнларда араблар ва муғуллар истило-си даврида ҳам бундай одатлар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ислом дини ўлкада тўлиқ қарор топгандан сўнг, қадимий, диний тасав-вурлар ва уларнинг маҳаллий аҳоли анъанавий турмуш тарзида-ги кўринишлари жиддий ўзгаришларга учраган. Улар янги дин шакллари билан қоришган ҳолда янги кўринишда маҳаллий аҳоли ҳаётида регуляторлик (бошқарувчилик) вазифасини бажариб кел-ган.

Илк исломда бундай эътиқод шакллари учрамайди, кейинги даврларда маҳаллий диний культ ва анъаналар таъсирида авлиёлар ва уларнинг мозорларига, қадамжоларга ташриф, у ерларни зиёрат қилиш, жонлик сўйиш, чироқ ёқиш, чалпак қилиш ва бошқа диний урф-одатлар кенг тус олган.

Мусулмонлар қонуни ҳисобланган шариатда зиёратгоҳларга ташриф ҳақида сўз юритилмаган ва бу ислом динида “азизлар” қабрига бориш қонунийлаштирилмаганлигини кўрсатади. М.Тас-танбековнинг фикрича, “Муқаддас жойлар”га ибодат қилишга қар-ши мусулмон мазҳаблари ўртасида шиддатли кураш олиб борилган¹.

Аҳли сунна вал жамоа номи билан машҳур тўрт мазҳаб олимла-рининг барчаси қабр зиёрати фойдали ва савобли эканлигини айтиб ўтилган. Ҳофиз Бағдодий айтадики, Имом Шофийий деганди: “Мен Абу Ҳанифа Раҳматуллоҳ билан табаррукланар эдим. Деярли унинг қабрини ҳар куни зиёрат қилар эдим, бирон бир ҳожатим бўлса, икки ракат намоз ўқиб, сўнгра Абу Ҳанифа Раҳиматуллоҳнинг қабри олдида келардим ва ўша ерда ҳожатимнинг раво бўлишини Аллоҳдан сўрардим, ҳожатим раво бўларди”. Қорилар шайхи Ҳофиз

---

¹ Tastanbekov M.M., Dinashveva L.S., Orazkhan N.O., Ospanova A. Pilgrimage Of Turkestan Muslims After joining To Russia // 2nd Cyprus International Conference on Educational Research, (CY-ICER 2013). Procedia - Social and Behavioral Sciences 89. – 2013. – Pp. 667-675.

Жазарий “Ҳиснул ҳасийн” китобида шундай ёзганки, “Солиҳ инсонларнинг қабрлари дуо ижобат бўладиган жойлардир”. Инсон гуноҳларини тан олиб, ўзига нисбатан Аллоҳга яқинроқ бўлган авлиёларнинг қабрини зиёрат қилиб, у ерда Аллоҳга ёлворар экан, Аллоҳ Таоло ўша авлиёлар ҳаққи хурмати унинг дуосини ижобат қилади. Бу эътиқод кўриниши исломда “васила” дейилади, яъни Аллоҳдан ҳожатини сўрашда банда ўзи ва Аллоҳ орасига бирорта авлиёни восита қилади¹.

Айтиш мумкинки, ҳозирги кунга қадар турли дин уламолари орасида авлиёлар қабрини зиёрат қилишни ижобий ёки салбий баҳолайдиган қарашлар илгари сурилади, бироқ бошқа томондан зиёрат объектларига бориш маҳаллий аҳолининг маънавий-маърифий ҳаётидаги аҳамияти жиҳатдан ҳам муҳим саналади.

Ўзбекистоннинг жанубий худудида зиёратгоҳларнинг муҳим хусусияти, унда рамзий қабрларнинг мавжудлигидир. “Рамзий қабр” (арабча “рамз, белги, ишора” сўздан олинган) ўзбек тили этимологик луғатига кўра, “ишора қилиб турувчи” маъносини билдиради, яъни умумий тушунчада, ҳурмат ишораси, белгиси сифатида ўзлаштирилган.

Қандай эҳтиёж ва талабдан келиб чиқиб, қадамжолар² (аниқроғи рамзий қабрлар) пайдо бўлганига доир тарих ёки қайдлар манбаларда учрамайди. Бу ҳол, бир томонлама мулоҳаза учун ҳам асос бўлолмайди. Чунки бу қабрлар тарихий хотирага айланган. Миллий ва маънавий қадриятнинг руҳий бекати ҳисобланади. Қабр аҳли барча моддий эҳтиёждан мосуводир. Агар ҳаётликларида амалга оширган ишлари вафотларидан кейин ҳам элига ва халқига нафли, намунали ҳисобланса, уларнинг хотираларида яшаб, миллий тимсолга айланган. Мухлислари ихлосдан файз, фахрдан муҳаббат ҳосил этганлар. Улар авлиё, азизлик мартабасига етиб, қабрлари

---

¹ Тожибоев Б. Қабр зиёрати ва васила // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2013, 4-сон. – Б. 271-272.

² Қадамжо ва рамзий қабр тушунчалари маълум даврда шаклланиб, ўзаро бир- бирини тўлдирди. Қадамжо қадам етган жой тушунилади. “Қадамжой” арабча-форсча “қадама” феълидан олинган бўлиб, яъни “олдинга борди” маъносига тенг. “Жой” форсча-тожикча, “манзил, макон”ни билдиради. Яхлит маънода, қадамжой “оёқ етиб келган жой” маъносини билдириб, рамзийликни англатади.

табаррук, зиёратгоҳларга айланган.

Зиёратгоҳларга муносабат турличалиги сир эмас, шундай жойнинг борлиги, ҳаёт тарзи, нисбат берилган шахснинг мухтастар тарихини баён этиш, қабрларни шу нуқтаи назардан эслаб ва эслаиб туриш, ибратла-ниш, файз ва намуна олишга манба ҳисобланади¹. Бу эҳтиром ва ихлос кадрият шаклига айланиб, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади.

Ҳозирги Сурхондарё воҳаси ҳақида IX-X асрларда араб тарихчи ва географлари Ибн Хурдодбех, Табарий², Балазурий, Истахрий, Ибн Ҳанқал, Мақдисий, Ибн Фақиҳ, Жайхуний ва бошқалар эски Термиз ва у ердаги маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида ўз асарларида қимматли маълумотларни келтирган-лар. Масалан, IX асрда Термизга келган Абдулқосим Убайдуллоҳ ибн Хурдодбех (820-913) “Китаб масолик ул-мамолик” асарида, Термизни Балх билан Амударё ўзаро боғлаб туриши, у ердан ҳар икки томонга сув орқали ўтиш жойи борлигини қайд этади³.

Термизда бўлган Жайхуний (X аср) “Ашкол ул-олам” асарида, Термиз қаъла, мадина, работдан иборат эканлигини, шаҳарда уй-лар пахсадан қурилганлиги, кўчалар майдонлар ва бозорлар эса, пишган ғишт билан қопланганини таъкидлайди⁴. Жайхуний ва Истахрий (ваф. 957) Термизни деярли бир хил таърифлаган, икка-ласи ҳам шаҳарда жомеъ масжид борлигини, бозор ва кўчаларга ғишт тўшалганини ҳамда аҳоли турмуш тарзи ҳақида маълумотлар келтиради⁵.

Мақдисий (947-990) Термизга сув йўли орқали кемалар келиши-ни, бу даврда четга совун, елим ва қайиқ сотилганини қайд этади⁶.

---

¹ Суюндик Мустафо Нуротой. Мунаввар кадамжолар. – Т.: Noshirlik yog’dusi, 2011. – Б. 7-8.

² Абу Жафар Мухаммад ибн Жарир Табарий. Тарих ул-умам ва-л-мулк. – Байрут: Дор ул-кутуб ул-илмийя, 1407/1986. V. Биринчи нашр. – Б. 658-663; Абулаббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Жобир Балазурий. Футух ул-булдон. – Байрут: Муассасат ул-маъорий, 1407/1987. – Б. 589.

³ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Изд. Н. Велихановой. – Баку, 1986. – Б. 66.

⁴ Мухтаров А.М. Джейхани о городах Мавераннахра // Позднефеодальный город в Средней Азии. – Т.: 1958. – Б. 18.

⁵ Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Мухаммад Форисий Истахрий Кархий. Китоб масолик ул-мамолик. – Лейден: Брилл, 1870. – Б. 298.

⁶ Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Аҳмад ибн Абу Бакр Банно

Ибн Ҳавқал ҳам бу маълумотни тасдиқлаб, Термиз работларида саёҳатчиларнинг тўхтовсиз оқими туфайли у шаҳарга кўп даромад келтирганини ёзади¹.

Табарий (839-923) ва Балазурий (ваф. 892) Термиз ёнидаги орол ҳақида маълумот беради ва унга Мусо ибн Хозимга қарши курашиш учун юборилган Усмон ибн Маъсуд ўн беш минг аскар билан жойлашганлиги учун у шу кунларда “Усмон ороли” деб номлашини айтади. Табарий эса, “Термизшоҳ” унвонини қайд этади.

Тарихчи Ҳофиз Абру (1362-1431) “Ашкол ал-Ақолим” (Иқлимлар шаклу суратлари) асарида, Пайғамбар оролидаги Зу-л-Кифл зиёратгоҳига ўтадиган кечув гузаргоҳи бўлган Келиф ҳақида маълумот берган². Шунингдек, олим томонидан Кеш, Нахшаб, Термизнинг географик ҳолати ва маданияти тўғрисида баъзи маълумотлар бериб ўтилади. Олим Кеш бу Шаҳрисабз эканлигини, шаҳар Соҳибқирон даврида қайта бунёд этилганини ҳамда Нахшаб Кеш атрофида бўлган текис ерда жойлашганлиги, Жайхунга қадар чўл ҳудудини ташкил этишини айтади. Термиз Жайхун бўйидаги шаҳар бўлиб, кўхандиз, арк ва шаҳристони бор экинзорлари эса, сурхондан сув ичади, дейди³.

XV асрнинг бошларида тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг “Абдуллонома” асарида Темурийлар даврида Ҳаким Термизий макбарасида амалга оширилган қурилиш-таъмир ишлари ҳақида келтириб ўтади⁴. Шунингдек, Бухорийнинг 1527 йилда ёзилган “Шарафномаи шоҳий” (Подшони шарафловчи китоб) номли асарида, Термизнинг топографик ўрни, меъморий бинолари, осори атиқлари ҳамда халқнинг этник таркибини келтириш билан бирга, бу даврда, Термиз Балх ҳукмдорига бўйсунганини ва Абдуллахон шаҳарни қамал қилишдан олдин Ҳаким Термизий ва Абу Бакр Варроқ мазорлари шайхларини катта совғалар билан сийлаб,

---

Башшорий Мақдисий. Аҳсан ут-тақосим фий маърифати-л-ақолим. М.Ж.Де Гукеш нашри асосида. – Коҳира: Мактабат ул-мадбулий, 1411/1991. Учинчи нашр. – Б. 291.

¹ Камолитдинов Ш. С. Историческая география Южного Согда в Тохаристане по арабоязычным источникам начала IX-XIII вв. – Т., 1996. – Б. 98.

² Ҳофиз Абру. Ашкол ал-ақолим. – ЎзР. ФАШИ. Кўлёзма. №5361. – Б. 290.

³ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 154.

⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2 ж. – Т.: Фан, 1969. – Б. 310.

хурмат кўрсатганини қайд этади¹. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий Варроқ Термизийнинг қабри Термизда эканлигини, у Абу Исо Термизийнинг тоғаси бўлганлигини таъкидлайдилар².

Абдулкарим ас-Самъоний (1113-1167) ўзининг “Насабнома” (ал-Ансоб) асарида шаҳардан кўплаб уламо, машойих ва фозиллар етишиб чиққанини, олимлардан: Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Жабала ибн Божавайх Термизий, Аҳмад ибн Ҳасан Термизий, машойихлардан Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий, Абу Бақр Варроқ Термизий ва улардан бошқа кўплаб кишилар номини қайд этади³.

Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” (1496) асарида, термизлик алломалардан Ҳаким Термизий, Варроқ Термизий, Абу Зарр Термизий, Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий, Юсуф Ҳаёт Термизий (бу Термизий алломаларнинг ҳаммаси IX асрда яшаб фаолият юритган – С.Ж.), Абу Наср Муҳаммад Термизий (IX-X асрлар), Саййид Бурхониддин Термизий (XIII аср), Исо Термизий (IX аср) ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган⁴.

Варроқ Термизий (ваф.тах. 907) “Шайх ал-Ислому” унвонига эга бўлган машхур шайхдир. У “Таврот” ва “Инжил” китобларини ўқиганлиги сабабли замондошлари уни “Илм ва хизмат хазинаси”, деб атаган⁵. Абу Музаффар Термизий машхур шайх, тасаввуф илмининг таниқли пешвоси бўлиб, X асрнинг иккинчи ярми – XI асрнинг бошларида яшаб, Ҳаким Термизий масжиди (мақбара)нинг бош шайхулисломни вазифасини бажарган⁶.

---

¹ Холиқов З., Дежимуродов Х. Термиз ва Чағониённинг ўрта асрлардаги тарихий географияси // *Moziydansado*. –2004, 2-сон.– Б. 22-24.

² Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар. С. Ғаниева, М. Мирзааҳмедова. Арабча ва форсчадан таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир С. Рафиддинов. XX жилд – Т.: Фан, 2001. – Б. 82-79.; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс мин хазарот ил-қудс. – Қоҳира: Азҳари шариф, 1409/1989. – Б. 417.

³ Ал-Ансоб–Қоҳира: Мактабату Ибн Таймийя, 1400-1404/1980-1984. XXII. III. – Б. 44-48.

⁴ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 42-157.

⁵ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: Алишер Навоий номидаги Давлат муҳри нашриёти, 2001. – Б. 87.

⁶ Муртазоев Б. Алишер Навоий Термизийлар ҳақида // ТерДУ профессор-ўқитувчиларининг илмий-назарий конференцияси материаллари. – Т.: Универ-

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг сеvimли шогирди ва куёви Хожа Алоуддин Аттор ҳақида Муҳаммад Дорошукухнинг “Сафинатул авлиё” (XVII аср) ҳамда Абу Тохирхўжа Самарқандийнинг “Самария” асарида ёзилишича, Хожа Аҳрор Мавлоно Яъқуб Чархийнинг муриди бўлган, Яъқуб Чархий эса, Хожа Алоуддин Аттор суҳбатида камол мартабага етган дейилади¹. Хожа Алоуддин Аттор XIV асрнинг 90 йилларида нақшбандия тариқатини ёйиш учун Чағониённинг Холчаён деган жойига келади. Унинг вафотидан кейин ўғли Ҳасан Аттор Мовароуннаҳр ва Хуросон тасаввуф аҳли орасида машҳур бўлган. Фаҳриддин Али Сафий “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” асарида, у кишини отасининг “валийлик дарахти самараси эди”, деб таърифлайди². Алишер Навоий ҳам ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида, Ҳасан Аттор ҳақида гапириб ўтган³.

Сайёҳ Ибн Батута “Саёҳатнома”сида, Термизда энг обрўли ва мўътабар шайхлардан бири жуда кўп экинзорлар ва вақф мулкларига эга бўлган “покдомон шайх Азизон” зовиясига жойлашганлигини, зовия маблағлари ҳам зиёратчиларни меҳмон қилишга сарфланганини қайд этади⁴. Ибн Батута айтган Шайх Азизон зовияси, ҳозирда Сурхондарё вилояти Термиз туманидаги Султон Содот зиёратгоҳи бўлиб, Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) набираси Ҳусайн авлодига мансуб Термиз саййидлари мақбаралар мажмуасидир.

ситет, 1999. – Б. 80-83.

¹ Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Муъинал-фуқаро. Тарихи муллозода (Бухоро мазорлари зикри). Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 154-155.

² Фаҳриддин Али ас-Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт /Таржима муаллифи До-мла Худойберди ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Нашрга тайёрловчи Ҳасанов М., Умрзоков Б. –Т.: Абу Али Ибн Сино, 2004. – Б. 16.

³ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. – Т.: O`zbekiston, 2018. – Б. 123.

⁴ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. – Т.: Шарк машғали, 1993. – Б. 50-51.

Милодий 1403 йилда Касилия қироллигидан Амир Темур хузурига элчи бўлиб келган Испан сайёҳи Руи Гонсалес де Клавихо Термизга келган ва кўп аҳоли яшайдиган шаҳар эканлигини, кишлоқларнинг жуда ободлигини қайд этади⁵. XVII асрда Махмуд ибн Вали Термизда зиёратгоҳларнинг асосий қисми жойлашганлигини, зиёрат объекти бўлган мақбалар IX-XII асрларда шаклланган, деб келтиради².

XVI асрда яшаган турк адмиралли сайёҳ Сейди Али Раиснинг “Миръотул мамолик” (Мамлакатлар кўзгуси) асариди ҳам Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи, этнографияси, географияси ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Унинг Мовароуннаҳрдаги ташрифида, Чаҳоршанба шаҳарчасига (Тожикистон) бориб, Хожа Яъқуб Чархийнинг қабрини зиёрат қилганини, ундан Чағониёнга, яъни Ҳисори Шодмонга ўтганини, у ердан Темур Султон номи қўйилган жойга келиб, Сангардак тоғидан ошганини, тоғдан ёмғир ёққандек, сув томчилари тинмай оқиб туришини томоша қилганини айтади³.

Сейди Али Раиснинг келтирган маълумотларидан шу нарса аниқ бўладики, бу даврда Хожа Яъқуб Чархий қабри, Чағониён, яъни Сурхондарё худудидаги Сангардак тоғидаги Сангардак шаршараси, азиз-авлиёларнинг қабрлари мунтазам равишда аҳоли томонидан зиёрат қилиб турилган. Саёҳатчи, ташрифидан олдин бу тўғрида маълумот олган ва у ерга борган бўлиши керак⁴.

---

⁵ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга-Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). Рус тилига И. И. Срезневский томонидан қилинган Руи Гонсалес де Клавихо»Кундалиги» таржимасининг 1881 йилдаги нашридан ф. ф. д., проф. О. Тоғаев таржимаси. – Т.: Ozbekiston, 2010. – Б. 143-144.

² Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Введение перевод примечания, указатели Б.А. Ахмедова. – Т.: Фан, 1977. – Б. 34.

³ Сейди Али Раис. Миръодил мамолик. –Т.: ЎзФан академияси, 1963. –Б. 97.

⁴ Манбаларда Чағониён ҳақида: Махмуд ибн Вали. Бахр ул-асрор. Т.: Фан, 1977. – Б. 89.

Шунингдек, маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган сиёсий, биографик асарлар ҳамда хорижлик сайёҳларнинг ҳисоботларида, зиёратгоҳлар ва уларнинг халқ ҳаётидаги ўрни тўғрисида маълумотлар келтирилади. Бундай турдаги манбаларда, биографик шахслар номи ҳамда авлиё, пир, сиғиниш масканлари тарихини ёритувчи номлар қайд этилади. Зиёратгоҳлар номи билан боғлиқ уламо-лар тарихи, биографияси, олимларнинг асарлари ҳамда ўлкадаги аҳолининг маданий ҳаётини ёритувчи манбалар яратилди. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзмалар институти фондида¹ Ҳофиз Абрунинг “Ашқол ал-ақолим”, “География”, “Худуд ул-олам”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” қўлёзма манбалари² сақланади. Мазкур манбалар ҳам ўлка аҳолиси тарихига доир маълумотларни сақлаши билан қимматли ҳисобланади.

Шарқшунослик институти жамғармаси, унда сақланаётган ёзма ёдгорликлар микдори ва уларнинг илмий-тарихий аҳамияти жиҳатидан дунёда энг бой ва бетакрор хазина ҳисобланади. Унинг таркибида ягона ва нодир асарлар ҳам талайгина. Жумладан, Ёқут Ҳамавийнинг (XII аср охири – XIII аср боши) “Муъжам ал-булдон” асарида, Ўрта Осиё шаҳарлари, жумладан, Насаф, Кеш ва Термизга борганининг изоҳи билан бирга, аҳолига доир шу ерда яшаган атоқли шахслар, зиёратгоҳлар, ёдгорликлар тўғрисида маълумотлар келтирилади³.

Абдурахмон Жомий қаламига мансуб “Нафоҳат ул-унс”да 618 авлиё зикри берилган⁴. Авлиёлар ва уларнинг ҳаётига оид маълумотлар, шунингдек, авлиёларнинг инсон турмуш тарзи билан боғлиқ масалаларга доир қарашлари зиёратгоҳлар тарихини ўрганишда ёрдамчи материал вазифасини бажара олади. Шунингдек, 1496 йилда Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” номли

---

¹ Ҳофиз Абру. Ашқол ал-ақолим. – Ўз.Р. ФАШИ. Қўлёзма. №5361. – Б. 290.

² Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2 ж. – Т.: Фан, 1969. – 310 б.; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома («Шарафномаи шохий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 65.

³ Ҳ. Ҳасанов. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 143.

⁴ Абдурахмон Жомий. Асарлар. 8-жилд. Нафахот ул-унс. – Душанбе: Адиб, 1990. – 584 б.

тазкирасида, 770 авлиёнинг таъриф ва тавсифини келтирган¹. Мазкур асар ҳам Ўрта Осиё худудида авлиёлар номи билан боғлиқ топонимика, агиография ва персонификация таҳлилига қўшимча манба вазифасини бажаради. Манбада Термиз алломалари ҳақида ҳам сўз боради.

Маълумки, XV-XVI асрларда Ўрта Осиёга Рус ва Европа давлатларидан элчилар келиши кўпайган. Мазкур элчилар ўз маълумотларида, зиёратгоҳлар ёки ислом оламидаги шахслар бўлган авлиё, пирлар тўғрисида батафсил тўхталмаса-да, аммо Ўзбекистон жанубий ҳудудларининг этник ҳолати, дини, аҳоли турмуш тарзи ҳақида келтириб ўтганлар. Албатта, бундай маълумотлар муаммонинг тарихий босқичларидаги деталларни аниқлашга ёрдам беради.

Е.К. Мейендорф “Россия элчилигининг Оренбургдан Бухорога 1820 йилги саёҳати” (Путешествия Российского посольства из Оренбурга в Бухару в 1820 году) номли монографик тавсифида, Бухоро, Янги Урганч, Хива, Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Термиз, Бойсун, Шеробод ва бошқа шаҳарлар ҳақида қизиқарли шарҳлар келтирган².

Ўзбекистон тарихига оид манбаларнинг яна бири– XVII асрдан бошлаб, минтақага ташриф буюрган сайёҳларнинг сафарномалари бўлиб, уларнинг катта қисми рус, инглиз, немис, француз тилларида ёзилган. Мазкур минтақага қизиқиш, айниса, XIX асрда кучайиб, бу даврда хориждан турли мақсадларда кўплаб экспедициялар уюштирилган, тадқиқотчи, сайёҳлар ташриф буюрганлар.

Марказий Осиёни ўрганиш учун юборилган йирик тадқиқотчилардан яна бири бу Шарль Эжен де Ужфальви (Южфальви) де Мезо-Ковездир (1842–1904)³. Француз ҳукумати томонидан Ш.Южвальфи раҳбарлигида Туркистонга 1876 ва 1887 йилларда икки маротаба махсус илмий экспедиция жўнатилган. Бу икки экспедициянинг натижалари “Француз илмий экспедицияси Россия,

---

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 17-том. – Т.: 2001. – 590 б.

² Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина. – М., Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1975. – 182 с.

³ Nebenzahl Kenneth. Mapping the Silk Road and Beyond. 2000 years of Exploring the East. – New York, 2005. – 176 p.

Сибир ва Туркистонда” номли олти жилддан иборат асарда умумлаштирилган (1-3 жилдлар ёзма маълумотлар ва ҳисоботлар, 4-6 жилдлар иловалар, фотосуратлар, гравюралар). Южфальви Туркистонни ўтган икки йил давомида этнографик нуктаи назардан, урф-одатлари, анъаналари ва эътиқодларини ўрганган. Бунинг натижасида, Марказий Осиё этник атласи яратилган.

Шунингдек, ўлкада яшаган рус шарқшунос олимлари, асосан, маҳаллий аҳоли ҳаёти турмуш тарзи, жумладан, уларнинг авлиё пирларга муносабати, аҳоли турмуш тарзида ибодатнинг аҳамияти, зиёратгоҳларга ташриф масалаларини кенгрок ёритганлар. Мазкур масала юзасидан А.Г. Арндаренко, А.И. Бряннов, В.Духовская, А.Н. Куропаткин, Н.С. Лыкошин, Г.П. Федоров, В.Наливкин, М.Наливкина, Н.П. Остроумов, Н.Маллицкий, В.А. Парфентьев асарларида ҳам кенг маълумотлар учрайди¹.

Туркистон генерал-губернатори С.М. Духовскийнинг 1899 йилда ёзилган “Ислам в Туркестане” асарида, аҳолининг зиёратгоҳларга ташрифи куйидагича баҳоланган: тажриба шуни кўрсатмоқдаки, туземликлар касалликларни даволашда ўз хоҳишлари билан рус тиббиётчиларнинг хизматларидан фойдаланмоқда, бироқ даволаниш тугаши билан улар (Туркистон мусулмонлари – С.Ж.) даволаш натижалари янада яхшироқ бўлиши учун албатта “муқаддас жой”ларга ташриф буюришади. Бундай жойлардан маҳаллий аҳоли

---

¹ Айни С. Бухара. Воспоминания. – М., 1960; Арндаренко А.Г. Досуги в Туркестане 1874-1889. – СПб, 1889; Бряннов А.И. На память о Фергане. Новый Маргилан, 1901; Духовская В. Туркестанские воспоминания. – СПб, 1908; Куропаткин А.Н. Семиречье Из дневника // Военная мысль, 1920, №1, Дневник // Красный архив, 1923, № I (20); Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – СПб. 1917; Федоров Г.П. 36 лет службы в Ташкенте. – СПб, 1913; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886; Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886; Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент, 1913; Остроумов Н.П. Характеристика религиозно-нравственной жизни мусульман, преимущественно Средней Азии // Православное обозрение, 1881; Сарты. Этнографические материалы. т.1. – Т., 1890; Современное правовое положение мусульманской женщины. – Казань, 1911; Маллицкий Н. Ишаны и суфизм. Сборник материалов по мусульманству. – СПб, 1899; Парфентьев В.А. Селение Вуадиль. (Статистический очерк). – Ежегодник Ферганской области. Т.3. – Новый Маргилан, 1904.

ўз дардларига даво излашади¹.

Ўзбекистон Миллий архивининг (кейинги ўринларда – ЎзМА) жамғармаларида мустамлака, совет ва мустақиллик йилларида Сурхон воҳаси этнографияси, бинолар архитектураси, давлат ва дин муносабатларига доир кимматли материаллар сақланади.

Ўзбекистон Республикаси Миллий давлат архивида (ЎзМА) архив хужжатлари учта йирик бўлим – тарихий (И-фондлар), совет даври (Р-фондлар), мустақиллик даври (М-фондлар) ва шахсий фонд бўлимида, Ўзбекистон аҳолиси турмуш тарзи мужассамлаштирилган хужжатлар сақланади. Масалан, 34-фондда ТАССР Маориф Халқ комиссарлигининг 1917-1924 йилдаги вақф хужжатлари, Туркистондаги область ва уездларга доир маълумотларни бирлаштириб, унда зиёратгоҳлар учун ажратилган вақфлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Шунингдек, 394-фондда Санъат, табиат ва қадимги ёдгорликларни сақлаш Ўрта Осиё кўмитаси (Средазкомстарис) жамғармаларида 1920-1928 йиллардаги Ўзбекистон худудидаги тарихий обида ва ёдгорликларнинг сақланиши, уларнинг руйхати, давлат муҳофазасидаги ҳолати тўғрисида маълумотлар сақланади.

Совет йилларида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуд зиёратгоҳлари ҳолати ва уларнинг муҳофазаси юзасидан маълумотларни 2761-фондда «Республиканское правление общества охраны памятников истории и культуры» жамғармаларида учратиш мумкин. Шунингдек, 2296-фондда «Главное управление по охране паямтников и изобразительного искусства Министерство культуры УзССР (1957-1976)» жамғармаси ҳам ўзида кимматли маълумотларни бирлаштирган. Унда ёдгорликларни сақлаш юзасидан буйруқлар, таъмирлаш реставрация жараёнлари, уларга ажратилган маблағлар, шу даврдаги ёдгорликларнинг расмий руйхати келтирилган. Шунингдек, ЎзМАда, Ўзбекистоннинг мустақиллик даври тарихи билан бевосита боғлиқ архив хужжатлари жамланган М-фондлар ҳам архитектура, маданият қурилиш соҳасига доир тарихий ва бошқа жараёнларга тегишли маълумотларни ўзида камраб олган. Масалан, М-7, М-38 фондларда Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги жамғармасида маданий-тарихий бойликларни сақлаш юзасидан давлат аҳамиятига оид фармон,

---

¹ Духовский С.М. Ислам в Туркестане. – СПб, 1899. – С. 4-6.

қонун ва фармойишлар, уларнинг бажарилиши юзасидан тадбирлар, Ўзбекистонда тарихий-маданий ёдгорликлар руйхатига оид хужжатлар мавжуд. Шунингдек, М-35 фондда «Государственный комитет Республики Узбекистан по архитектуре и строительству» жамғармаси ва бошқалар ташкил этган. Шунингдек, Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумотлари ҳам мазкур маълумотларни тўлдиришга хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг жанубий худуди Сурхондарё аҳолиси ҳаётида зиёратгоҳларнинг аҳамиятини ўрганишда аҳоли билан олиб борилган шахсий суҳбатлар, интервью, анкета сўровнома ҳам ислом динида диний культ тарихига доир маълумотларни бойитишга хизмат қилади. Масалан, суҳбат орқали маҳаллий аҳолининг зиёратгоҳларга ташрифидан асосий мақсади, валий шафоатчи ёрдамида Алллоҳдан ният-мақсадларини амалга оширишда, турли касалликларни даволашда ёрдам сўраши ҳақида маълумотлар олинди ва тадқиқотга жалб қилинди.

Муқаддас қадамжолар тарихи мавзусининг долзарблиги шундаки, айрим кичик ҳажмдаги илмий мақолаларни инобатга олмаганда, ҳозирги қадар Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидаги зиёратгоҳлар ва муқаддас қадамжолар алоҳида тадқиқот доирасида ўрганилмаган. Россия империяси (1867–1917), совет ҳокимияти (1917-1991) ҳамда мустақиллик йилларида, Ўзбекистоннинг жанубий худудидаги муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар масаласи этнографик жиҳатдан қиёсий таҳлил қилинмаганлиги ва бу борада, яхлит мустақил тадқиқотнинг мавжуд эмаслиги мавзуни тадқиқот даражасида ўрганишни тақозо этади.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг жанубий худудидаги зиёратгоҳлар масаласининг тарихшунослигини тадқиқ этишда, уни нафақат мустақиллик даври, балки мустамлака ва совет йиларида унга бўлган муносабатни кўрсатувчи адабиётларни ҳам алоҳида таҳлил этиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Шу жиҳатдан, мавзу объекти мустақиллик даврига тегишли бўлса-да, унинг келиб чиқиши, ривожланиши ва тарихий асосларини аниқлашда ёрдамчи ҳисобланган илмий тадқиқотларни асосан йўналишлар бўйича хронологик ва муаммовий жиҳатдан 3 та гуруҳга бўлиб ўрганиш лозим:

- а) совет йиллари (рус ва маҳаллий тилдаги адабиётлар);
- б) мустақиллик даври (маҳаллий ва замонавий рус адабиётлари).

с) Хориж тарихшунослиги.

Туркистон мусулмонларининг зиёратгоҳлари, мазор, муқаддас жойлари тўғрисида мустамлака даври муаллифлари томонидан маҳаллий аҳоли ҳаётига ёки унинг ислом динига нисбатан муносабати баъзи ўринларда салбий баҳоланган, баъзан этнографик нуқтаи назаридан баён этилган¹.

Масалан, худудий зиёратнинг ўзи хос хусусиятларини академик В.В.Бартольд² асарларида тилга олинса, Туркистон мусулмонларининг зиёрат масаласи Ч.Валиханов³ тадқиқотларида бериб ўтилади. Шунингдек, айнан шу даврда маҳаллий аҳоли турмуш тарзига оид асарларда муқаддас жойлар тўғрисида фрагментар эслатиб ўтилган маълумотлар рус муаллифларининг географик-статистик

---

¹ Маллицкий Н. Ишаны и суфизм. Сборник материалов по мусульманству. – СПб, 1899.; Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. В 3-х т, – СПб, 1906; Исламоведение. Введение в курс исламоведения. –Т., 1914; Белявский. Материалы по Туркестану. – СПб, 1884; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Т.1 Юридический быт. – Т., 1889; Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – СПб, 1871; Михайлов Ф.А. Религиозные воззрения туркмен Закаспийской области // Сборник материалов по мусульманству. Т.2, – Т., 1900; Любимов П.П. Религии и вероисповедный состав населения Азиатской России. – Петербург, 1914.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения в 9 томах, т 1, –М., 1963; История Туркестана (конспект лекций) т 2, ч 1, –М., 1964; История культурной жизни Туркестана. Фергана. т.2, ч.2, –М., 1964; Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. т. 5, –М., 1968; Рецензия на книгу Н.П. Остроумов Исламоведение. Т.1. Аравия. Колыбель ислама. –Т., 1910. –М., 1966, Культура мусульманства. Ислам. Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 2. – М., 1964.

³ Валиханов Ч.Ч. Сочинения в 5 томах, Т.1-5. –Алма-Ата, 1985; Записки о дикокаменных киргизах. Т.2, О мусульманстве в Степы. Т.4. – СПб, 1899.

характерга эга бўлган маълумотларида ҳам акс этади¹.

Айтиш лозимки, Ўзбекистонда зиёратгоҳлар фаолиятининг айрим жиҳатлари ёритилган совет йилларидаги адабиётларда, нафақат Ўзбекистоннинг жанубий худуди, балки зиёратгоҳнинг умумий хусусияти ва аҳолининг муносабати таҳлил қилинган. Туркистон мустамлака даври зиёрат масаласини тадқиқ қилган олим В.Литвинов ҳам ўз тадқиқотида, муаммонинг ўрганилиш жиҳатларини таъкидлаб, ҳолатни қуйидагича баҳолайди: Совет тарихшунослигида, зиёрат масаласи ҳукумат сиёсати даражасида ўрганилмаган. XX асрнинг 20-йилларида мусулмонларни инқилобий ўзгаришларга жалб қилиш мақсадида партия ва совет адабиёти бу масалани ўргана бошлаган. Б.Л. Куфтининг қозоқ маданияти ва ҳаёти тўғрисидаги китобида халқнинг муқаддас жойларга ташрифи ҳақида қисқа эслатиб ўтилади. Кейинги йилларда мусулмон руҳонийлари фаолияти кескин таъқиб остига олинди, мазор ва қабрларга ташриф қолоқлик ва жоҳиллик белгиси, деб баҳоланди. 1936 йилда Л.И. Климович “Ислам в царской России” асарида маълумотларни қисқача берса-да, аммо Россия ва Туркистондаги ислом дини, мусулмонларнинг муқаддас жойларга зиёрати тўғрисидаги маълумотларга атрофлича тўхталиб ўтади. Бироқ у илмий нуқтаи назардан эмас, “шахсга сиғиниш”нинг сабабларини синфийлик мисолида кўрсатиб берган².

Таъкидлаш ўринлики, XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган барча адабиётлар жамиятдаги сиёсий ўзгаришлар ва коммунистик партиянинг ғоявий таъсири остида дин билан боғлиқ эскилик сарқити сифатида баҳоланиб, ёритилган. Шу маънода, бу даврда ёзилган адабиётларда, ислом эътиқодига қарши кураш, унинг

---

¹ Путешествие по окраинам Русской Азии и записки о ней. – СПб, 1868; Россия и Восток // Сборник географических и политических статей. – СПб, 1896; Веселовский Н. Памятник Ходжа Ахрара в Самарканде. Восточные заметки. – СПб, 1895; Григорьев В.В. Россия и Восток. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии. – СПб, 1876; Мировилов М.А. О положении русских инородцев. – СПб, 1901; Радлов В. Образы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. – СПб, 1885; Череванский В.В. Мир ислама в его пробуждении. В 2-х частях. – СПб, 1901.

² Литвинов В.П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865 - 1917 гг. Дисс. канд.ист. наук. – М., 2007. – 26 с.

моҳияти мутлақо салбий ва зарарли экани юзасидан тушунтириш ишлари олиб борилган. Тадқиқотларнинг асосий объекти сифатида ислом дини ва унинг тарихини ўрганиш белгиланган бўлиб, хусусан Т.Саидбаев, О.Сухарева, М.Жалолов, А.Аҳмедов, Р.Мавлютов, У.Юсупов каби муаллифлар ўз илмий ишларида ислом дини ва у билан боғлиқ маросимлар тарихини салбий баҳолаб, таҳлил қилганлар¹. Масалан, Р. Мавлютов “Ислом” номли рисола-сида, маҳаллий аҳоли ҳаётида зиёрат феномени тўғрисида фикр билдирган. Унинг таъкидлашича, мусулмонлар ўзларининг аввалги аждодларидан қолган диний эътиқод анъаналарига амал қилиб, турли қадимий иншоотлар, қабрлар, қабристонларни ҳамда дарахт, тош ва бошқаларни муқаддас жойлар (мозорлар) сифатида ҳурмат қилишган. Одатда, бу мозорлар афсоналар билан муқаддаслаштирилган бўлиб, Ўзбекистон ҳудудида илк бор VII-VIII асрларда мусулмон мозорларига сиғиниш сифатида пайдо бўлган. Кейинчалик, мозорлардан қўшимча даромад олишга қизиққан мусулмон руҳонийларининг ҳаракатлари билан амир, хон ва уларнинг қўмондонлари қабрлари муқаддас, деб эълон қилингани қайд этилган².

Айтиш лозимки, зиёрат ва у билан боғлиқ маросимлар, нафақат ўзбек халқи орасида, балки ўлкада яшовчи турли миллат вакиллари орасида сақланган ва ҳозирга қадар қўлланиб келинаётган урф-одатлардан бири ҳисобланган. Шу жиҳатдан, Россия тарихшунослигининг совет йиллари адабиётларида, бошқа ҳудудлар аҳолиси (қозок, қирғиз, туркман, тожик халқлари) мисолида, муаммонинг

---

¹ Қаранг: Алиев М. Ислам и его обряды. –Т., Кзыл Узбекистан и Узбекистон сурхи, 1956. – 84 б. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Ташкент, 1960. – 85 с.; Мавлютов Р.Р. Ислам. – М., 1974. – 168 с.; Мавлютов Р.Р. Ислам. – М., 1974. – 168 с.; Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. – М., 1984. – 302 с.; Аҳмедов А. Ислам и современной идейно политической борьбе. – М., 1985. – 240 с.; Джалолов М. В тени ислама. –Т., 1987. – 104 с.; Саидбаев Т.С. Диалоги об исламе. –Т., 1988. – 74 с.

² Мавлютов Р.Р. Ислам. Изд. 2-е. –М., Политиздат, 1974. – С. 100-110.

айрим масалалари ёритилган¹. О.Муродов тадқиқотида, Зарафшон тожиклари мисолида диний культуниг келиб чиқиши шомонлик дини илдизлари билан боғланса², Л. Толстов тадқиқотида, Хоразм воҳаси туркий тилли аҳолиси ўртасидаги диний ибодат шакллари-нинг тарқалиш асосларини халқ фольклори билан боғлаб, унинг тарихий ўтмишини массагет қабиласига бориб тақаган³. С.Абрамзон диний ибодатда культ масаласини қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ халқи турмуш тарзидаги диний элементлар мисолида қиёсий таҳлил қилиб, унинг асосларини бевосита қадимги тарихий жараёндаги диний эътиқод илдизлари қолдиқлари билан боғлиқлигини кўрсатиб берган⁴.

Сурхон воҳаси меъморчилиги ривожини Сомонийлар (IX-X асрлар), Қорахонийлар (XI-XII асрлар), Ғазнавийлар ва Салжуқийлар (XI-XII асрлар) даврида ривожланиб, аллома ва авлиёлар қабри устига мақбаралар қурилган. Бундай тарихий обидаларнинг асосий қисми Термизда жойлашган. 1936 йил Термизда М.Е.Массон бошчилигида Термиз археологик комплекс экспедицияси (ТАКЭ) ўз фаолиятини олиб борган. XIX аср охири – XX аср бошларида, Термиздаги Ҳаким Термизий (X-XIV асрлар), Зу-л-кифл (XI-XII асрлар), Султон Содот (XI-XIX асрлар) мақбаралари архитектура, археологияси бўйича 1878 йилда А.Быкова дастлабки маълумотларни ёзиб қолдирган. 1927-28 йилларда Шарқ маданияти

---

¹ Муродов О. Шоманский обрядовый фольклор у таджиков средней части дошны Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М: Наука, 1975; Толстов Л.С. Отголоски массагето-аларского субстрага в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса // Этногафии и археология Средней Азии. – М., 1979.; Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1978.

² Муродов О. Шоманский обрядовый фольклор у таджиков средней части дошны Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М: Наука, 1975.

³ Толстов Л.С. Отголоски массагето-аларского субстрага в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса // Этногафии и археология Средней Азии. – М., 1979.

⁴ Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1978.

музейи ходимларидан Б.П. Денике, Б.Н. Засыпкин иншоотларнинг ўлчамларини ўрганган. 1936 йилда Термиз археологик комплекс экспедицияси аъзоларидан М.Е. Массон, Г.Ф. Парфенов, В.А. Шишкин ва 1938 йилда Г.А. Пугаченкова археологик ёдгорликлар ҳақида муҳим маълумотлар ёзган¹. 1968 йилда З.А. Ҳақимов, 1977 йилда Э.В. Ртвеладзе ва В.А. Аршавская илмий изланишлар олиб борганлар². Ўзбекистоннинг жанубий сарҳадларини эгаллаган Чағониён ўлкаси ҳамда ўрта асрлар даври шаҳарларининг тарихий топографияси, аҳоли ҳаёти 1936 йилда М.Е. Массон³, Г.А. Пугаченкова⁴, Э.В. Ртвеладзе⁵ раҳбарлигидаги экспедициялар томонидан тадқиқ қилинган. Мазкур археологик қазिशмаларда, ҳозирги кунда зиёрат маконига айланган тарихий ёдгорликлар ҳам ўрганилган.

Айтиш мумкинки, муаммонинг айрим жиҳатлари хориж тадқиқотларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, совет йилларида ҳукуматнинг ислом динига нисбатан олиб борган атеистик муносабати Марказий Осиёни тадқиқ этувчи институтларнинг муаммоли масалаларидан бири сифатида ўрганилган. Хориж

---

¹ Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза: Средняя Азия. – М.: Эдесиан Лейпцик, 1983. – С. 256.; Термиз. Шахрисабз. Хива. – М.: Искусство, 1976.

² Аршавская В. А., Ртвеладзе Э. В., Ҳақимов З. А. Средневековые памятника Сурхандарьи. – Т.: Издательство литературы и искусство им. Г. Гуляма, 1982. – С. 105-108.

³ Массон М. Е. Городища старого Термеза и их изучение. Труды Уз ФАН СССР, сер.1 вып.2. –Т., 1940. – С. 113-126.

⁴ Пугаченкова Г. А.К исторической географии Чаганиана. Труды ТашГУ, вып.200. Археология Средней Азии, т.1.–Т., 1963. – С. 58-63.

⁵ Ртвеладзе Э. В. К периодизации раннесредневекового Чаганиана. Раннесредне вековая культура Средней Азии и Казахстана. Тез.докл. конф. Душанбе, 1977. – С. 114-119.; Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусульманские святыни Узбекистана. –Т., 2020. – 144 с.

тадқиқотчилари А.Беннигсен¹, Ж.Уилер², У.Коларз³, С.Уимбуш⁴, М.Олкотт⁵ каби олимларнинг изланишларида совет ҳукуматининг дин борасида олиб борган сиёсати мисолида аҳолининг зиёрат жойларига ташрифи таъзиқ остига олингани, диндорларнинг таъқиб қилиниши, мусулмон ибодатлари учун мамлакатда етарли шароитлар яратилмаганлиги, мусулмонларнинг ҳаж сафарига боришлари чекланганлиги қайд этилган.

1991 йилдан сўнг Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви тарихий жараёнларни ҳолислик нуқтаи назаридан ўрганишни янги босқичга кўтарди. Бу бевосита диний кадриятларнинг халққа қайтиши билан боғлиқ бўлса, бошқа томондан, илмий изланишларда ҳолислик, объективлик тамойиллари асосида тарихий ҳақиқатни тиклаш имкони яратилди. Жумладан, тарихчилар томонидан ислом дини илмига ҳисса қўшган, халқаро ислом дунёсида ўз ўрнига эга бўлган машҳур муҳаддис олимлар, тасаввуф намоёндалари асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилиши халқнинг ўз қаҳрамонлари билан яқиндан танишиш имконини берди.

---

¹ Bennigsen. A (co-authorship Lemercier-Quelquejay Ch). Islam in the Soviet Union. – New York: Praeger, 1967. – 272 p., Bennigsen A., Wimbush S.E. Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – The University of Chicago Press, 1979. – 267 p.

² Wheeler G. Russia and Islam: new trends in soviet policy // Central Asian Review. – Oxford, 1956. Vol. 4. № 1. – P. 1-3.; Wheeler G. The modern history of Soviet Central Asia. – New York: Frederick A. Praeger, 1964.; Wheeler G. The Russian Presence in Central Asia // Canadian Slavonic Papers. – Carleton University, 1975. Vol. 17. № 2-3. – P. 189-217.

³ Kolarz W. Islam in the Soviet Union, 1917-1960. – Karachi-Dacca, 1960. – 72 p.; Kolarz W. Religion in the Soviet Union. – New York: St. Martin's Press, 1961. – 518 p.; Kolarz W. Russia and her colonies. – Hamden, Conn: Archon Books, 1967. – 334 p.

⁴ Wimbush S.E. The politics of identity change in soviet central Asia // Central Asian survey. – London, 1984. – Vol. 3. – № 3. – P. 69-78.; Wimbush S.E. The Soviet Muslim Borderlands / The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. Edited by Robert Conquest. – California: Hoover Institution Press, 1986. – Pp. 218-234.

⁵ Olcott M.B. Soviet Islam and world Revolution // World Politics. – 1982. Vol. 34. № 4. – P. 487-504; Olcott M.B. Women and Society in Central Asia // Soviet Central Asia. The Failed Transformation. Edited by William Fierman. – Boulder: Westview Press, 1991. – P. 235-254.

Бошка томондан, мазкур тадқиқотнинг объекти ҳисобланган Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди этнографияси¹, топонимикаси², тарихи, муқаддас қадамжолари³ номи билан боғлиқ авлиёлар, табаррук шахслар ҳақида маълумотларни жамлаган адабиётлар ва рисолалар чоп қилинди. Жумладан, С.Турсунов, Э.Қобилов, Т.Пардаев, Б.Муртазоевнинг Сурхондарё тарихи ва этнографиясига доир тадқиқотлари⁴, А.Холмирзаевнинг Сурхондарё табаррук зиёратгоҳларига доир рисоласи⁵, М.Пардаевнинг Олтинсой зиёратгоҳлари номи остида асари⁶, А.Набиевнинг та-

---

¹ Ипак йўли афсоналари. – Т.: Фан, 1993; Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кузгусида. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 14; Турсунов С., Пардаев Т., Махмадиёрова Н. Сурхондарё-этнографик макон. – Т.: Академ нашр, 2012.; Исаев А. Эргашева. С. Исаев О. IX-XII асрларда Термиз маданияти. – Т.: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 30.; Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: Шарқ баёзи, 1993. – Б. 77.; Мирзаев Ж. Термиз Саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 16; Мирзаев Ж. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 41-71.

² Мирзаев Ж. Термиз Саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 16.; Мирзаев Ж. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 41-71.; Сафаров Ш. Термиз ва Термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993. – Б. 66.

³ Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев – Т.: Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 58.; Набиев А. Тарихий ўлкашунослик (Ўлкани ўрганишнинг асосий манбалари) – Т.: Ўқитувчи, 1996.; Мирзо Кенжабек. Термиз таскироси. Буюк Термизийлар. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2017.; Мавлоно Абдулбоқи Хожаги Эмканагий. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тўпламни нашрга тайёрловчи. А.Бердиев. – Т.: 2013.; Пармонов О., Бердиев А. Китоб тумани ҳақида лавҳалар. – Т.: Фан, 1996.; Исмоил Хожи Райхонов. Ҳазрат Жунайд ал-Бағдодийнинг ҳаёти ва мероси. – Қарши: Насаф, 2017. – Б. 14.; Ш.Шарипов, И.Хошёрв. Исҳоқ бува зиёратгоҳи. – Т.: Voris-nashriyot. 2016. – Б. 6-7.; Мухаммад Усмон Жамол. Буюк донишманд. – Самарқанд: Имом Бухорий Ҳалқаро Маркази, 2009. – Б. 8.

⁴ Турсунов С, Пардаев Т, Махмадиёрова Н. Сурхондарё-этнографик макон. – Т.: Академ нашр, 2012.; Турсунов С. Қобилов Э. Пардаев Т. Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 58.; Исаев А. Эргашева. С. Исаев О. IX-XII асрларда Термиз маданияти. – Т.: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 30

⁵ Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 2001. – Б. 33

⁶ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Т.: Ёзувчи, 2003. – Б. 35.

рихий ўлкашунослик масаласига доир илмий изланишлари¹, Ж.Мирзаевнинг Термиз олимлари ва саййидлари, уларнинг фаолияти ва асарлари асосида ёритилган тадқиқотлари² қизиқарли маълумотларни ўзида жамлаган. Бироқ бу маълумотлар Сурхондарё худуди зиёратгоҳлари тарихи ва уларнинг аҳоли ижтимоий-маънавий ҳаётидаги аҳамиятини ёритиб беролмайди.

Сурхондарё воҳаси тарихий объектларини меъморчилик, архитектура нуқтаи назаридан ўрганиш И.Азимовнинг тадқиқотида кўзга ташланади. Хусусан, Ўзбекистоннинг XVIII-XX аср бошидаги архитектура ёдгорликларини тадқиқ этиш ишига бағишланган диссертациясида, Ўзбекистоннинг жанубий худудларидаги ёдгорликлар тўғрисида ҳам хулосалар бериб, бу худуддаги масжидлар конструкция ва безаклари хилма-хил бўлганлиги, симметрик, ассиметрик, устунли гумбазсимон ганч ва ёғочга ёзилган ёзувли тасвир кўринишида эканлигини айтади³. Мустақиллик йилларида А.В. Арапов, М.С. Булатов ва Ю.Г. Тўйчиева илмий мақолаларида Остона бобо зиёратгоҳи билан боғлиқ хулосалар келтирилади⁴.

Хорижлик тадқиқотчилар томонидан сўфийлик тариқатлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар, уларнинг эпиграфикаси, у ердаги урф-одат ва маросимлар ҳамда вақфномалар бўйича Джо-Анн Гросс (АҚШ), Юрген Паул (Германия), Тьерри Заркон, Ҳабиба Фатҳи (Франция), Яёи Кавахара (Япония)нинг тадқиқотлари зиёратгоҳларни

---

¹ Набиев А. Тарихий ўлкашунослик (Ўлкани ўрганишнинг асосий манбалари) – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б.38.

² Мирзаев Ж. Термиз Саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 16.; Мирзаев Ж. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 41-62-71.

³ Азимов И. Архитектура Узбекистана XVIII-нач. XX вв.: Традиции и локальные особенности. Докт. Дисс. Архитек. Наук. – Т.: 1999. – 343 с.

⁴ Арапов А.В., Булатов М.С., Туйчиева Ю.Г. Забытый «язык» символов. Ак-Астана баба // Мозийдан садо. – 2000. № 2/(14). – Б. 12.

ўрганиш бўйича муҳим аҳамият касб этади¹. Шунингдек, хориж тарихшунослигида ислом динида зиёратгоҳлар ва у билан боғлиқ масалаларга доир айрим маълумотлар илмий мақола кўринишида ҳам таҳлил қилинган. Жумладан, хориж тадқиқотчиси Д.ДеУиз², Д.Монтгомери³, М.Ибади⁴, Т.Дадабаев⁵, Д.Абрамсон, Э.Каримов⁶ тадқиқотларида ҳам зиёрат масаласининг турли жиҳатлари юзасидан фикр-мулоҳазалар келтирилган.

Умуман, бу тадқиқот ва мақолаларда келтирилган маълумотлар Сурхондарё воҳаси ҳудуди зиёратгоҳлари тарихи ва унинг аҳоли маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрни каби масалаларни бутун ҳолатини кўрсатиб бермайди. Шу жиҳатдан мазкур тадқиқот мавзусини ўрганиш бугунги кунда муҳим ва долзарб эканлигини тасдиқлайди.

---

¹ Gross J.A., Urunbaev A. The Letters of Khawaja ‘Ubayd Allah Ahrar and his Associates. – Leiden-Boston-Koln, 2002. – P. 21–22; ГроссДж. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. – Душанбе: Девашич, 2004. – С. 77; Schaibanidishe Grabinschriften. Herausgege benvon Babadjanov B., Muminov A., Paul J. – Wiesbaden, 1997. –P. 17; ZarconeT. Farg’ona valiy-lari // Qodiriya tariqati. – Istambul, 1997. –С. 27–29; Хабиба Фатхи. Значение женских ритуалов «Биби Мушкулькушод» и «Биби Сешанбе» в современной Центральной Азии // Ўрта Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2-қисм. – Т., 2005. –Б. 15; Кавахара Я. Офок хожанинг ўғли Хожа Ҳасаншажараси ҳақида // Шарқшунослик. – Тошкент, 2004. –№ 12. –Б. 98–103; Kawahara Y. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Studyon Private Manuscriptin Ferghana Valley // Journal of Asian and African Studies. – Leiden-Boston-Koln, 2006. – №. 71. – P. 26–30.

² DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tiikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. –Pennsilvania, 1994.–pp.73-78.

³ David W. Montgomery, John Heathershaw. Islam, secularism anddanger: a reconsideration of the link between religiosity, radicalism and rebellion in Central Asia // Religion, State & Society – 2016. 44:3, – pp.192-218.

⁴ MehdiEbadi. Shrine Pilgrimage (Ziyārat) inTurco-Iranian Cultural Regions // International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage: Vol. 4: Iss. 1, Article 7. Volume 4(1) –2016. – pp. 70-77.

⁵ Timur Dadabaev. Religiosity and Soviet ‘modernisation’ in Central Asia: locating religious traditions and rituals in recollections of antireligious policies in Uzbekistan // Religion, State and Society, – 2014. 42:4, – pp. 328-353.

⁶ Abramson D., Karimov E. Sacred Sites, Profane Ideologies: Religious Pilgrimage and the Uzbek State.eds. Sahadeo, Jeff, Russell Zanca. // EverydayLife in CentralAsia Pastand Present. –Bloomington: Indiana University Press, 2007. –pp. 319–338.\

II БОБ. СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ТАРИХИЙ ШАХСЛАР, УЛАМОЛАР НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҲАМДА МАҲАЛЛИЙ АҲАМИЯТГА ЭГА ЗИЁРАТГОҲЛАРНИНГ КОМПЛЕКС ТАҲЛИЛИ

2.1. Сурхон воҳаси қадим тарихи билан боғлиқ исломгача бўлган давр ёдгорликлари

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланган Сурхондарё вилояти нафақат Марказий Осиё, балки Шарқнинг қадимги маданият марказларидан бири ҳисобланган. Қадимги Буюк Ипак йўлида жойлашган Сурхон воҳаси зардуштийлик, буддавийлик, христианлик ва монийлик каби турли динларнинг шаклланиши, тараққий этишига асос солган. Сополлитепа, Жарқўтон, Айритом, Термиз, Далварзинтепа, Холчаён, Фаёзтепа ва Қоратепа каби қадимий археологик ёдгорликлар ҳудудда ўзига хос муқаддас диний обидалар, зиёратгоҳлар каби тарихий-археологик комплексни ташкил этади¹.

Сополлитепа ёдгорлиги Сурхондарё вилояти Музработ туманидаги, Уланбулоқсой этакларида жойлашган. Мазкур ёдгорлик бронза даврига (мил.авв. XVII-XV асрлар) оид бўлиб А.Асқаров томонидан ўрганилган². Ёдгорликнинг марказий қисмида жойлашган қалъа тўлиқ очиб ўрганилган. У квадрат шаклида бўлиб, томонлари 82x82 мга тенг. Қалъа уч қатор мудофаа девори билан ўралган. Деворлар лабиринт системасида қурилган, Т шаклидаги кўринишга эга. Бу мудофаа девори шу қадар геометрик шакл ва аниқликда қурилганки, ташқи душман қалъа дарвозасини топиши ҳам мушкул бўлган. Қалъанинг ҳақиқий дарвозаси жануб томонда бўлиб, Т шаклидаги буржлар – деворлар ёрдамида яна худди шундай 7 та сохта дарвоза барпо қилинган. Сополлитепа қалъа деворлари 2 м баландликкача сақланиб қолган, хом гиштдан терилган.

---

¹ Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб: Изд-во СПбГУ. 2006. – С. 184.

² Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент, 1977. – С. 23-29; Асқаров А. Сапаллитепа. – Т.: Фан, 1973. – С. 12-18.

Қалъа ичида йирик патриархал оилалардан иборат 8 та маҳалла жойлашган. Маҳаллалар бир-биридан йўл ва ҳовлилар билан ажратилган. Умуман, Сополлитепа қалъасида меҳмонхона, омборхона, ошхона, ётоқхонадан иборат 146 та катта ва кичик хоналар мажмуаси очилган. Деворлари 46x24x13 см, 42x22x12 см ўлчамдаги хом ғиштдан терилган. Уйлар деворга ўрнатилган ўчоқлар билан иситилган.

Сополлитепада учта қурилиш даври бўлганлиги кузатилган. Ҳар бир қурилиш даврида у ёки бу хоналар ўзгартирилган, янги хоналар қурилган. Лекин 8 та маҳалла барча қурилиш даврида ўзгармай қолаверган.

Сополлитепа қабрлари. Сополлитепада жами 138 та қабр очилган, мурдалар хона поллари, деворлари, йўл тагларига кўмилган. 125 та қабрда биттадан скелет топилган, 13 та қабр эса коллектив қабр ҳисобланади. 4 та қабрда ҳайвон суяклари учраган. 6 та қабр кенотаф қабр ҳисобланади. Аёллар чап, эркаклар ўнг биқини билан, ғужанак ҳолда кўмилган. 29 та қабрда бронзадан ясалган идиш ва тақинчоқлар топилган. Шундан 23 таси аёллар, 6 таси эркаклар қабрига тўғри келади. Аёллар қабрида кўпроқ қимматбаҳо металл ва тошлардан ясалган тақинчоқлар, соч тўғнағичлар, ойна, сурмадон ва ўсмадонлар учрайди¹. Тақинчоқлардан ташқари, аёллар меҳнати билан боғлиқ қуроқлар – игна, урчуқлар кўплаб мавжуд. Эркаклар қабрида эса кўпроқ пичоқ, теша, болта ва жанг қуроқлари – найза, камон, ханжар қабилар учрайди. Сополлитепа қабрларида, шахсий буюмлардан ташқари, кўмиш маросимида олиб келинган буюмлар ҳам топилади. Булар жумласига ҳар хил овқатлар солинган сопол, бронза ва ёғочдан ясалган идишлар, муҳрлар киради.

Юқориди эслаб ўтганимиздек, 4 та қабрда ҳайвон – эчки ва қўй скелетига дуч келинган. Бу қабрларда ҳам, худди одам қабрларидек, бой ашёлар учраган. Олтита қабр эса, кенотаф (скелетсиз) қабрга оид. Кенотаф қабрларда ҳам сопол ва бронза идишлар учрайди. Сополлитепа қабрлари катакомба (лаҳад), болалар қабрлари эса оддий ўра кўринишида қазилган. Катакомба қабрлар аввал тўғри тўртбурчак шаклида қазилган, сўнг лаҳад қазилган. Тор лаҳад ғишт билан ёпилган. Айрим ҳолларда одамларни хумларга солиб кўмиш

---

¹ Аскарлов А. Сапаллитепа. – Т.: Фан, 1973. – С. 42-58.

одати ҳам бўлган. Вафот этган шахсни уйларнинг поли, девори ёки эшиги тагига кўмиш одати Ўрта Осиёда энеолит давридан маълум. Бу одат Жанубий Туркменистон ҳудудида жойлашган, энеолит даврига оид Қорадепе¹, Геоксур ўлкасида кўплаб учрайди². Сополлитепа ёдгорлиги билан бир вақтга оид бўлган, Шимолий Афғонистонда жойлашган Даштли ёдгорлигида ҳам ўликни уйларнинг поли ёки деворлари тагига кўмиш одат бўлган³. Бу одат нафақат Ўрта Осиё, балки Эрон, Ҳиндистон ҳудудларига ҳам тааллуқлидир.

Сополлитепани ўрганиш мобайнида бронза даврига оид минглаб моддий маданият намуналари кўлга киритилди. Бу манбалар асосида қадим тарихимизни мумкин қадар аниқ тиклаш имкониятига эга бўлдик. Сополлитепа меъморчилиги қадимги Шарқ маданиятида қайтарилмас, бебаҳо манба ҳисобланса, ундан топилган нафис кулолчилик ашёлари, бронзадан ясалган, санъат асари даражасида ишланган тақинчоқлар, хўжалик идишлари ўша давр моддий маданиятини тавсифлашга имкон берди.

Кулолчилик. Сополлитепада ўрганилган хумдонлар икки ярусли бўлиб, пасти оловхона, усти эса сопол пишириладиган гумбазсимон мажмуадан иборат. Гумбазсимон сополхонага иссиқлик тор мўрилар орқали ўтган. Олов тегмай, фақат хилда пишган сополлар сифатли бўлган. Сополлар кулолчилик чархларида тайёрланган. Идишлар ташқи тарафидан оч сариқ, қизил ангоб билан бўялган. Сопол идишлар шаклига қараб кўза, коса, чойнак, қадах, ваза, хум каби турларга бўлинади. Сополлитепа сополлари мажмуаси, шаклига қараб, 14 типга бўлинган.

Тошдан ясалган идишлар. Сополлитепадан тошдан ясалган 9 дона идиш топилган. Улар оқ ва гулоби рангли бўлиб, мрамар ҳамда юмшоқ жинсли тошлардан ясалган, коса ва кўза шаклида

---

¹ Массон В.М. Кара-депе у Артыка // Тр. Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции т. 10, – М.: 1960. – С. 7.

² Сарияниди. Энеолитическое поселение Геоксур // Труды ИУТАКЭ. Т. X. – С. 225-318

³ Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969-1974 гг. / Отв. ред. И.Т. Крушликова. – М.: 1975. – 172 с.

ишланган. Барча тош идишлар қабрлардан топилган, жуда кичик ва бежирим ишланган¹.

Мис ва бронзадан ишланган идишлар. Металлдан ишланган идишларнинг умумий сони 29 та. Улар хўжалик идишлари (коса, жўмакли коса, кўза) ҳамда аёллар ишлатадиган ўсмадон ва сурмадонлардан иборат. Бундан ташқари, Сополлитепадан ёғоч, тери ва ҳайвон шохларидан ясалган идишлар ҳам топилган².

Меҳнат ва жанг қуроллари. Қурооллар асосан тошдан ясалган. Сополлитепадан топилган барг шаклида ишланган 57 та пайконнинг 55 таси чакмоқтошдан, иккитаси эса бронза ва суякдан ясалганлиги тоштарошликнинг ривожини кўрсатади. Тегирмон, кели, кели соплари каби қурооллар ҳам тошдан ясалган. 10 дона пичоқ, 3 дона болта, 2 дона теша каби топилмалар бронза даври меҳнат ва жанг қуроолларини ўрганишда манба бўлиб хизмат қилади.

Тақинчоқлар. Сополлитепани қазиш давомида бронзадан ишланган 12 та ойна топилган, улар доира шаклида, айримлари эса балдоқли. Худди шунча сурмадон ҳам топилган, улар шакл жиҳатидан графинни эслатади, аммо жуда кичик ва нозикишланган. Асосан аёллар қабрида учрайдиган мунчоқлар ложувард (кўк), сердолик (оч-қизил рангли), олачипор ақиқ ва оникс, феруза (яшил) каби қимматбаҳо тошлардан ясалган. Улар айлана, ромб, чўзинчоқ шаклларда бўлиб, ип ўтказилиб шода қилиб, бўйинга ва қўлга тақилган. Бронза даври аёллари мунчоқлар қатори қўлларига бронзадан ясалган балдоқлар ҳам тақишган. Сополлитепадан айлана шаклидаги 34 та балдоқ топилган. Балдоқларнинг айримларига симметрик жойлашган ҳайвон – илон тасвири туширилган. Сополлитепа аёллари кўпроқ айлана шаклидаги сирға тақишни хуш кўришган, бу фикрни Сополлитепадан топилган 22 та айлана шаклидаги сирғалар исботлайди. Улар бронза ва кумушдан ясалган. Сополлитепа аёллари сочларини узун қилиб ўриб, турмаклар қўйганлар. Аёллар қабрларидан топилган 29 та соч тўғнағич бунинг далилидир. Тўғнағичлар узун миҳ шаклида бўлиб, узунлиги

---

¹ Рахимов К.А. Типология сооружений и кухонной посуды, связанной с огнем на памятниках Сапаллинской культуры. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Самарканд, 2011. – С. 15–16.

² Аскаров А. Сапаллитепа. – Т.: Фан, 1973. – С. 71-90.

10 см дан 25 см гача боради. Уларнинг учлари ўткир, бош қисмида ҳар хил ҳайвонларнинг тасвири туширилган (кийик, буғу, илон ва бошқ.). Битта тўғнағич боши инсоннинг букилган мушти шаклида ишланган¹.

Мухрлар. Сополлитепани ўрганиш давомида топилган 22 та мухрдан 14 таси бронзадан, 7 таси тошдан ва 1 таси сополдан ясалган. Сополлитепа мухрларининг айримларига қанотларини ёйиб турган бургут, айримларига гул туширилган. Кўпроқ геометрик шакл туширилган мухрлар характерлидир.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Сополлитепа мил. ав. XVII-XV асрларга оид. Сурхондарё вилояти ҳудудида ундан қадимги деҳқончилик маданияти ёдгорликлари ҳозирги кунгача аниқланмаган. Шунинг учун академик А.Асқаров Сополлитепанинг пайдо бўлишини Жанубий Туркменистонда яшаган бир гуруҳ аҳолининг кўчиб келиши билан боғлайди. Ҳақиқатда ҳам, Сополлитепадан топилган ашъвий манбалар Мурғоб воҳаси бронза даври ёдгорликларига жуда ўхшаш². 200 йилдан ошиқроқ вақт мобайнида Сополлитепа аҳолиси битта жойда турғун ҳаёт кечирган. Сополлитепа жамоалар тараққиётининг қишлоқ жамоаси босқичига тўғри келади. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, уч қатор мудофаа девори билан ўралган бу ёдгорлик ичида саккизта маҳалла – патриархал оилалар жойлашган. Патриархал оилаларнинг биронтаси ҳукмдор оила бўлганлиги тўғрисида археологик манба йўқ. Ёдгорликнинг симметрик плани ҳам оилаларнинг тенг ҳуқуқли бўлганлигини тасдиқлайди. Қабрлар ва улардан топилган ашёлар сонининг статистик таҳлили Сополлитепа аҳолиси тенг ҳуқуқли бўлганлигидан далолат беради. Демак, бу ёдгорлик саккизта патриархал оиладан иборат бўлган қишлоқ жамоасидир.

Сополлитепа аҳолиси ишлаб чиқариш кучларини, яъни хунармандчиликнинг барча турларини (кулолчилик, нафис санъат), уй қурилиши, ҳарбий қуруллар, деҳқончиликни имкониятлари борича ривожлантиришган. Бизнингча, жамоани янада ривожлантиришнинг учта йўли қолган: кўшни халқларни босиб олиб,

---

¹ Асқаров А. Сапаллитепа. – Т.: Фан, 1973. – С. 94-101.; Рахимов К.А. Очаги эпохи бронзы Джаркутана // ИМКУ. Вып. 31. – Самарканд, 2000. – С. 70–76.

² Асқаров А. Древнеземледельческая культура. – Т.: Фан, 1977. – Б. 212-227.

талаш;ташқи савдони ривожлантириш; жамоа худудини кенгайтириш. Сополлитепа аҳолиси учинчи йўлни танлаган. А.Асқаров Сополлитепанинг инқирузи масаласини аҳолининг янги жойга, айнан Жарқўтон худудига кўчиши билан боғлайди.

Жарқўтон ёдгорлиги бронза (жез) даврининг энг йирик ёдгорлиги бўлиб, у Шеробод тумани Бўстонсой этакларида жойлашган. Ёдгорлик 3 қисмдан: арк, шаҳар ва қабристондан иборат. Жарқўтон ёдгорлиги 1970 йилдан буён ЎзР ФА археология институти томонидан ўрганиб келинади¹.

Жарқўтон А.А. Асқаров томонидан қадимги Шарқ цивилизациясига хос илк деҳқончилик маданияти ёдгорлиги, Т.Ш. Ширинов томонидан илк шаҳар сифатида талқин қилинди.

1994-2003 йиллар давомида Жарқўтон ёдгорлигида Ўзбекистон-Германия археологик экспедицияси қўшимча илмий тадқиқотлар ўтказди. Қазилмалар асосан Жарқўтон ёдгорлигининг арк, шаҳристон ва қабристонидан олиб борилди.

Адабиётларда таъкидланиб келинаётган Жарқўтон ёдгорлигининг умумий майдони 100 гектардан ошди деган маълумотни нисбий тушунча деб қараш керак. Ёдгорликнинг горизонтал стратиграфиясини инобатга олсак, бир вақтда 100 гектарлик майдонда шаҳар бўлган. Ёдгорликнинг қабристон жойлашган тепаликлари ни шаҳар худудидан ажратадиган бўлсак, янада соддароқ шаҳар бўлганлиги кўрилади. Булар «арк» ва унинг атрофида жойлашган саккизта катта патриархал уруғ жамоалари мажмуасидан иборат бўлган «шаҳристон»дир. Тепаликлар баландлиги жиҳатидан бири-бирдан унчалик фарқ қилмайди.

Жарқўтон арки ёдгорликнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган, умумий майдони 3 гектар, атрофи 1, 20-1, 50 метр қалинликдаги мудофаа девори билан ўралган, ғарбий томонида Жарқўтон “шоҳлар саройи” жойлашган. Аркнинг ички қисми кичик тепаликлар мажмуасидан иборат. Бу ерда А.А. Асқаров томонидан қазилган стратиграфик шурф натижасида Сополли маданияти ашёлари билан бирга, Кучук I даврига оид сополлар мажмуаси топилган.

---

¹ Сағдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Т.: Университет, 2004. – 109 б.; Эшов Б.Ж. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. – Т.: 2006. – 138 б.

Аркнинг шарқий қисмида олиб борилган қазилмалар натижасида 4 та хонадан иборат оила яшаган уй қолдиғи очилди. Уйнинг умумий кўриниши тўғри тўрт бурчак шаклда бўлиб, узунлиги 16, эни 10,5 метр. Топилмалар орасида энг эътиборга молик ашё, бронзадан ишланган пичоқ дастаси бўлиб, унинг гулмихлари темирдан ясалган. Бу топилма Ўрта Осиёда темирнинг пайдо бўлиши борасида янги фикр юритишга имкон беради. Ушбу топилма Сополли маданияти ахлининг темирни билганлигини кўрсатувчи ашёвий манба бўлиб хизмат қилади¹.

Жарқўтон аркининг марказий қисмида, кўлами 25x25 метр майдонда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида диаметри 0,90 метрдан 4 метргача келадиган 16 та чуқур жойлашганлиги кайд этилди. Бу чуқурлар ҳар хил даврларга оид бўлиб, бештаси Жарқўтон, учтаси Кўзали, учтаси Мўлали ва бўстон даврларига оид бўлса, бештаси Кучук I даврига оиддир.

Аркнинг жанубий қисмида олиб борилган тадқиқотлар натижасида катта патриархал оила яшаган кўп хонали уй қолдиқлари очилди. Ҳозиргача ўрганилган жойда уйнинг ҳовлиси, тошдан терилган ҳовли йўлакчалари, ҳовлига туташган яшаш хоналари ўрганилди. Иккита қурилиш даври аниқланди. Ҳовли ва йўлакчалар ҳар икки даврда ҳам фаолият кўрсатган. Сигиниш жойлари - алтарлар доира шаклида бўлиб, улар хона поллари сатҳига нисбатан 0,30-0,35 метр баландликда қурилган. Алтарларнинг девори 0,20 метр баландликда бўлиб, оловда куймаган, ичида кул қатламлари кузатилди². Кўп хонали уйнинг шимол томонида бир-бирига яқин қилиб қурилган иккита хумдон жойлашган. Жарқўтон аркининг шимолий қисмида олиб борилган ишлар натижасида мавсумий ўчоқ ва хумдон очилди³.

Шундай қилиб, Жарқўтон аркининг шимолий, марказий ва жанубий қисмларида олиб борилган ишлар натижасида аркнинг қурилиш усули аниқланди. Арк фақат Жарқўтон даврида фаолият

---

¹ Шайдуллаев Ш.Б. Этапы возникновения и развития государственности на территории Узбекистана (на примере Бактрии). Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Самарканд, 2009. – 58 с.

² Рахимов К.А. Отопительные и кухонные очаги сапаллинской культуры (по материалам раскопок арка Джаркутана) // ИМКУ. Вып. 36. – Т.: 2008. – С. 258–260

³ Аскаров А. Древнеземледельческая культура. – Т.: Фан, 1977. – Б. 127-132.

этган. Унинг ғарбий қисмида монументал бино – қалъа, арк атрофи бўйлаб патриархал оилалар яшаган уйлар жойлашган, марказий қисми эса кенг очиқ майдондан иборат бўлган¹.

Жарқўтон “шаҳристони” аркининг шимолий-шарқий, шарқий ва жануб томонларида жойлашган. У саккизта тепаликлар мажмуасидан иборат. Ўзбек-Олмон экспедицияси №5, №6 ва №8 тепаликларда казишмалар олиб борди. Натижада, №5 тепаликда бунёд этилган уйлар 1,25 метр қалинликдаги платформа устига қурилганлиги аниқланди.

Олтинчи сонли тепалик шаҳристон тепаликлари орасида энг баланд ва ёдгорликнинг марказий қисмида жойлашган. Бу ерда А.А. Асқаров ва Т.Ш. Ширинов томонидан Жарқўтон олов ибодатхонаси очилган². Сўнги йилларда бу тепаликда Д.Хуфф казишма ишларини олиб борди ва ибодатхона қурилишигача ҳам №6 тепаликда маҳобатли иншоот бўлганлигини аниқлади. №6 тепаликнинг энг қуйи қатламида жойлашган ушбу бино онгли равишда илк Жарқўтон даврида бузиб ташланган ва бизгача бинонинг бир қатор ғишт баландлигидаги ҳолати сақланган. Ўрганилган бино тўғри тўрт бурчак шаклида бўлиб, 0,90 метр қалинликдаги девор билан ўралган. Ушбу бино ичида томонлари 7 метрдан иборат бўлган квадрат шаклли хона, атрофида эса йўлаксимон хоналардан иборат бўлган мажмуа очилди. Мажмуа деворлари ва поллари гипс билан сувалган ва бевосита «оқ сарой» ни эслатади.

Олтинчи сонли тепаликда жами тўртта қурилиш даври кузатилди. Энг қадимгиси тўғри тўрт бурчак шаклли қалъа – «оқ сарой» бўлиб, қуйи қатламда жойлашган, А.А. Асқаров ва Т.Ш. Ширинов томонидан эса ибодатхонанинг юқори учта қурилиш даври ўрганилган³.

Шаҳристоннинг жанубий ва жанубий-ғарбий томонида қабристон жойлашган бўлиб, улар олти та тепаликдан иборат. Шаҳристон ва

---

¹ Асқаров А. История материальной культуры Узбекистана. – Т: Фан, 1969. – С. 56-62.

² Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. – С. 67

³ Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Раскопки монументального храма на Джаркутане // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках, искусства архитектуры и археологии. – Т.: 1985. – С. 14-31.; Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН Руз, 1993. – 245 с.

қабристонни табиий жарлик ажратиб туради.

Далварзинтепа ёдгорлиги. Далварзинтепа – қадимги шаҳар харобаси. Сурхондарё вилояти Шўрчи тумани маркази – Шўрчи шаҳридан 10 км шимолий-шарқда жойлашган. Майдон 47 га. Далварзинтепа 2 қисмдан: қудратли мудофаа девори (қалинлиги 10 м.гача) билан ўраб олинган шоҳ сарой қалъаси ва шаҳарнинг ўзидан иборат. Шаҳар ҳам мудофаанинг истехкомли тизимига эга бўлиб, бу ерда аслзодалар, хунармандлар, кулоллар, савдогарлар ва рухонийлар истиқомат қилишган. Ўзбекистон санъатшунослик илмий тадқиқот институтининг санъатшунослик экспедицияси Далварзинтепада 1962 йили дастлабки текширув ишларини ва 1967 йилдан буён мунтазам археологик қидирув ишларини олиб боради. Душанбе шаҳрида «Кушонлар даврида Марказий Осиё» мавзuida ўтган халқаро симпозиуми (1968) да экспедиция топилмалари (ҳайкаллар, кулолчилик буюмлари, шаҳар мудофаа иншоотларини ўрганиш натижалари ва ҳ.к.) асосида Кушон подшолигининг дастлабки пойтахти Далварзинтепа ўрнида бўлган, деган фараз олдинга сурилган эди. Мил. ав. II аср охири – I асрларда ҳозирги Далварзинтепа ўрнида кичик манзилгоҳ пайдо бўлган. Кушон подшоларидан Канишка даврида Далварзинтепа шаҳар сифатида шаклланган. Миль. авв. I-аср охири – миль. бошларида Шимолий Бактрия худудида Далварзинтепадан бошқа бунчалик йирик шаҳар манбаларда қайд этилмаган. Шаҳар худудида уни бир қанча маҳаллаларга ажратган шоҳ кўчалар, шунингдек, тор кўчалар бўлган. Кенглиги 12 м.га яқин шоҳ кўчалардан бири бадавлат фуқароларнинг уйларидан иккитасига (дала белгиси: ДТ-5 ва ДТ-6) бориб такалади. 1972 йилги экспедиция шу уйларнинг биридан вазни салкам 36 кг чамаси келадиган олтин безаклардан ва ёмбилардан иборат ноёб хазинани ва фил суягидан ишланган, дунёда энг қадимги бўлган шахмат доналарини топди (қаранг Далварзинтепа хазинаси). Бадавлат фуқароларнинг маҳалласидан ташқари шаҳарда, аркка (қўрғонга) яқин ерда хунармандлар ва кулолларнинг уйлари жойлашган¹. Шу ерда кўп хонали уй, кулолчилик

---

¹ Аскарлов А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (к проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций) // Автореф. дисс. докт. ист. наук. – М., 1976. – С. 48

буюмларини қуриштириш майдончаси ва 11 хумдон очилди. Қадимги шаробпазлар яшаб, ишлаган уйлар ва мусалласхоналар шаҳарнинг қарши томонида жойлашган. Далварзинтепанинг шимолий-ғарбий қисмидан Кушон маъбудаларидан бирига бағишланган ибодатхона топилган. Шаҳар девори ташқарисидан эса будда ибодатхонаси ва аслзодалар дафн этилган дахма топилди. Асосий шоҳ кўчалардан бири ўтган шаҳар марказида будда мажмуаси – улугвор хайкаллари бўлган ибодатхона қад кўтарган (дала белгиси: ДТ-25)¹. Мил. III аср охири – IV аср бошларида Кушон подшолиги эфталитлар томонидан забт этилгандан кейин Далварзинтепа вайрон қилиниб, ҳаёт фақат унинг бир қисмидагина сақланиб келган².

Араблар истилосидан сўнг шаҳар батамом вайрон қилиниб, ҳаёт Далварзинтепадан 10 км чамаси шарққа, Бударчтепа ўрнига кўчган. 1989 йил Далварзинтепани ўрганишда янги босқич бўлди – Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси билан Япониянинг Токиодаги Сока университети ва Кашиҳарадаги Археология институтининг проф. Кюдзо Като раҳбарлигидаги экспедицияси қамқорликда иш олиб боришди. Марказий Осиё буддавийлик тарихини ўрганиш, буддавийлик персонажлари иконографияси, шақарсозлик жараёнининг ўзига хос жиҳатлари ва қонуниятлари, давлатчиликнинг шаклланиши, Буюк ипак йўли излари, Кушонлар давридаги диний эътиқодларнинг ўзаро таъсири ва улар Бактрия-Тоҳаристон санъатида акс эттирилиши япон ва ўзбек олимлари олдидаги энг долзарб илмий муаммолар қаторида туради.

Фаёзтепа ёдгорлиги. Фаёзтепа – мил. I-III асрларга оид будда монастыри ибодатхона мажмуаси (вихара). Термиз ш. яқинидаги Эски Термиз шаҳар харобаларининг шимолий-ғарбида Қоратепадан 1 км шимолий-шарқда жойлашган. Фаёзтепанинг очилиши 1968 йил баҳорида чўпон Абсад Бекнаев томонидан мергелий оҳак тошидан ишланган будда санамини кўчма қум устидан топиб, Термиз

---

¹ Пугаченкова Г.А. Из недавних открытий в Южном Узбекистане (к проблемам бактрийской городской культуры) // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. 1974. – М., 1975. – С. 412-433.

² Tejrd. The role and significance of the Dalvarzintepa archeological site in the artistic heritage of Uzbekistan // OSF, 22 May 2021. Web. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/V8EUS>

ўлкашунослик музейига топширишидан бошланди. Ёдгорлик 1968-76 йилларда археолог Л. И. Альбаум томонидан ўрганилди¹.

Фаёзтепа майдони кўчма қумлар уюмидан тозалангач, унинг меъморий тарҳи очилиб, юз қисмдан иборат монументал иншоот, яъни марказий қисмида – ибодатхона, унинг шимолий-ғарбида мо-настир, жанубий-шарқида эса хўжалик қурилиш иншоотларидан иборатлиги аниқланган.

Мажмуанинг умумий майдони 1,5 минг кв. м га яқин. Ибо-датхона таркибининг асосий қисмларидан бири – ступа бўлиб, у бошқа ибодатхоналардан фарқли ўлароқ, ибодатхона ҳовлисининг марказида эмас, балки унинг ташқарисида, муқаддас саждагоҳ би-лан бир параллел чизикда жойлашган. Улар ўзаро ҳовли майдони-ни кесиб ўтган ғишт ва мергелий тоши тўшалган йўлакча билан боғланган. Ибодатхонанинг муқаддас саждагоҳида Будда ҳайкали (Бодхисатва) жойлашган, саждагоҳ деворлари ранг-баранг деворий суратлар билан безатилган. Деворлар ости бўйлаб ўз вақтида будда ҳайкаллари (бал. 4 м) қўйилган. Кўпчилик ҳайкаллар кизил ранг билан бўялган, сўнг устидан олтин суви юргизилган. Саждагоҳ жа-нубий деворида кизил кийимда Будда тасвири сақланган. Унинг 2 томонидан елкаларига елкапўш ташлаган узун кийимдаги 2 одам расми туширилган. Улардан бири Буддага қараб сажда қилмоқда. Саждагоҳнинг шарқий деворида ҳам қандайдир деворий расмлар изи кўринади. Хонадаги сувоқ парчаларида ҳар хил одамларнинг расмлари учрайди. 60x80 смли бир сувоқ парчасида Буддага юз-ланган 2 та эркакнинг расми топилган².

Ҳар 2 шакл қиёфасига кўра, бактриялик Будда ихлосмандлари бўлиб, уларнинг Буддага сажда қилиш ҳолати тасвирланган. Ушбу хонада ганчкори ҳайкал бўлаклари кўплаб учрайди. Ҳатто хона-нинг шарқий девори остида ҳайкаллар учун пишиқ ғиштдан мах-сус тагкурси қурилган, унинг усти эса мергелий тош парчалари би-лан силлиқ қилиб қопланган. Ҳайкалларнинг кўпчилиги эса сомон кўшилган лойдан ясалиб, уларнинг сиртига ганч қоплама берилган.

---

¹ Альбаум Л. И. Раскопки буддийского комплекса Фаязтепа // Древняя Бак-трия. – Л., 1974. – С. 34-46.

² Альбаум Л.И. Исследование Фаязтепа в 1973 г. // Бактрийские древности. – Л., 1976. – С. 14-18.

Ҳайкалларнинг боши махсус қолипда қуйилган. Қўл ва оёқлари алоҳида ясаиб, сўнг улар ҳайкал танасига ёпиштирилган. Фаёзтепа ҳайкаллари орасида ганчдан ишланган Будданинг бош қисми диққатни ўзига тортади. Унинг тутамланган қопқора сочлари, фусункор чехраси унга гўзаллик бағишлайди. Буддани бундай ишланиши кушонлар даври ёдгорлигида биринчи бор учраши эди. Ушбу муқаддас саждагоҳ эшиги қаршисида яхлит мергелий тошидан ясалган ноёб санъат асари – триада топилган. Триада марказида ипак мантияга ўралган Будда арка ва муқаддас бодха дарахти шохлари остида ўтирибди, 2 ёнида тик турган роҳиблар эса унга илтижо қилиб турган ҳолатда тасвирланган. Саждагоҳдан 2 та Канишка ва битта Васудева тангалари топилган.

Ибодатхона ҳовлиси тўғри тўртбурчак шаклида, майдони 33x20 м, унинг тўрт томони бўйлаб будда роҳибларининг эшиклари ҳовлига қаратилган хоналари жойлашган. Ибодатхона ҳовлиси ушбу хоналарнинг ҳовли томон деворлари бўйлаб яхлит узун айвон билан ўраб олинган. Айвон деворлари рангбаранг деворий расмлар билан безатилган. Рангли деворий безаклар айвон деворининг пастки қисмидагина сақланган. Айвон ости бўйлаб супа жойлашган.

Ибодатхона ҳовлисининг шимолий-ғарбий қисмида, мергелий тош парчаларидан трапеция шаклида қурилган ҳовузча бўлиб, унинг томонини пастки қисмида сув оқизишга мўлжалланиб, тешикча ясалган. Тешикча жағлари кенг очилган шер боши киёфасида ишланган. Бундай ҳовузларда тоза сув сақланган. Шер кушонлар даври санъатида Будданинг куч ва қудрат тимсоли сифатида ўз аксини топган. Диний мажмуанинг 2 қисми – монастир бўлиб, у ибодатхона билан ҳовли ғарбий деворидан очилган эшик орқали боғланган. Монастир майдонида жойлашган хоналарда роҳиблар ва монастир талабалари истиқомат қилишган, монастирда ўқув хоналари ва заллари, зиёратчилар тўхтаб ўтадиган ётоқхоналар жойлашган. Хоналар деворларида пилта чироқ ёриткичлари учун тоқчалар ишланган. Айрим хоналарнинг девори остида Будда ҳайкаллари ва уларни ўрнатиш учун супа тагкурсилар қурилган¹.

---

¹ Альбаум Л.И. Исследование Фаязтепа в 1973 г. // Бактрийские древности. – Л., 1976. – С. 14-16.

Демак, роҳиб ва талабалар ҳамда зиёратчи сайёҳлар марказий ибодатхонада диний маросимлар тўхтаган вақтда ўз ибодатларини монастир саждагоҳларида амалга оширганлар. Ибодатхонанинг жанубий-шарқида унинг хўжалик қисми жойлашган. Унинг майдони квадрат шаклида, ҳажми 34,5x33,5 м. У ибодатхона билан эшик орқали боғланган. Ибодатхонанинг хўжалик қисмида 15 та хона очилган, уларнинг кўпчилигида ўчоқ қолдиқлари топилган. Мажмуа деворлари пахса билан тикланган, хоналардаги сўри супалар ва деворларнинг таъмири ғишт билан урилган. Ҳамма хоналар сомон сувоқ қилинган, фақат иккита хона деворлари ганч билан сувалган. Бу 2 хона ибодатхона хўжалик қисмининг саждагоҳлари бўлган, деб фараз қилинади. Иккита хонадан тандир қолдиқлари ва қалин кул уюми топилган. Тандирли хоналарни қазиб вақтида кўплаб ҳайвон суяклари, хум, коса, нимкоса, сопол қадах парчалари чиққан. Хумлардан бошқа барча идишлар кулолчилик чархида ясалган ва оч қизил рангли ангоб биланқопланган. Сопол сирти арча баргли, дисксимон нақшлар билан безагилган. Шунингдек, сопол парчаларига яланг оёқ Будда товон излари туширилган.

Сополлар ичида пилта чироклар ва сопол қозонлар кўплаб учрайди. Бир хонадан сопол кувур топилган. Фаёзтепага Амударёдан сув келтирилганлигига ишора қилувчи канал изи ўрганилган. Ушбу каналга Амударёдан чиғир орқали сув чиқарилган, деб фараз қилинади. Ибодатхона хўжалик қисмининг катта ҳовлиси айланаси бўйлаб кенглиги 0,7 м ли супа қурилган. Уни қазиб вақтида сон-саноксиз турли ҳайвон суяклари топилган, кўплаб сопол коса ва қадах, парчалари учратилган¹. Ушбу ҳовли Будда ва унинг роҳибларига атаб қурбонлик қиладиган жой сифатида талқин қилинади.

Фаёзтепа мажмуасининг деворлари, асосан, пахса ва ғишздан қурилган, айниқса, монастир ва ибодатхона деворларининг баландлиги 3 м гача сақланган. Ибодатхона хўжалик қисмининг жанубий шарқий деворлари яхши сақланмаган. Барча деворлар сомонли лой билан сувалган бўлиб, кўп ҳолларда сувоқ устига оқ рангда жило берилиб, унинг усти рангли расмлар билан безатилган.

---

¹ Сарияниди В.И. Бактрия в эпоху бронзы // СА. Вып. 4. – М., 1974. – С. 62

Фаёзтепа Эрон сосонийларининг босқинчилик ҳужумлари натижасида харобага айланган. V аср – VI асрнинг 1-ярмида ибодатхона вайроналаридан эфталийлар дахма сифатида фойдаланганлар. Араблар истилоси даврида Фаёзтепа бутунлай вайрон қилинган, кейинчалик у кўчма қумлар остида қолиб кетган.

Қоратепа ёдгорлиги. Қоратепа – будда ғор ибодатхоналар мажмуаси (милодий I-III асрлар). Эски Термизнинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган. Даствлаб 1926-28 йилларда Москвадаги Шарқ халқлари маданияти давлат музейи экспедицияси очган. 1937 йилда М. Е. Массон ва Е. Г. Пчелина текширган. 1960 йилларда археолог Б. Я. Ставиский қазииш ишлари олиб борган¹. Ҳозирда Ўзбекистон – Япония қўшма археология экспедицияси иш олиб бормоқда.

Обида 3 та табиий тепалиқда қурилган. Умумий майдони 8 га дан зиёд. Жанубий дўнглиқда 15 дан зиёд ғор мажмуаси бўлган. Ғарбий дўнглиқдаги ғор мажмуаси 5тадан ортиқ бўлмаган. Шимол дўнглиқнинг шарқий қисмини ер юзасида жойлашган монументал мажмуа эгаллаган, ғарбий қисмини эса ер юзасига қурилган унча ҳашаматли бўлмаган ибодатхоналар банд қилган.

Қоратепаддаги ҳамма иморатлар турли вақтларда барпо этилган. Кейинчалик аввалгиларига ёндош қилиб қурилган, сўнг улар билан бир вазифани бажаришган. Ҳаммаси бир неча бор таъмирланган ва тарҳи ўзгартирилган. Ибодатхоналар ёки бошқа муқаддас жойлар ичи мавзули (сюжетли) ва нақшинкор безак, лойганч, ганч, тош ҳайкали билан безатилган.

Ғор ибодатхоналарини қуриш қоидалари ҳиндлардан ўзлаштирилган. Аммо кейинроқ қурилганларини режалашда бақтрийларнинг меъморий усуллари устун туради².

Қоратепаддаги давлатки буддавий ибодат иншоотлари, афтидан, милодий I асрда қурила бошлаган. Қоратепанинг энг гуллаган даври милодий II-III асрларга тўғри келиб, бу пайтда ибодатхоналар кўплаб қурилган, аввалгилари эса янгиланган ҳамда безатилган. Бу

---

¹ Массон В.М. Новые раскопки на Джейтуне и Кара-тепе // СА. Вып. №3. – М., 1962. – С. 161-165.

² Писарчик А.К. Традиционные способы отопления жилищ оседлого населения Средней Азии в XIX–XX вв. // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: 1982. – С. 101.

жараёнда кушоншоҳлар, уларнинг ноиблари, шаҳар ҳокимлари ва бадавлат шаҳарликларнинг ҳомийлиги ҳамда мадади муҳим ўрин тутган. Қоратепадан топилган, бағишлов битиклари булган сополлар бу ҳолатни аниқ кўрсатади. Битикларга кўра, Қоратепадаги айрим мажмуотлар Кхадевакавихара – Подшо монастири, Вхара Гулавхара вхад – Гулавхара ўғли (Гондафар) Вихараси, Окавихара деб номланган. Қоратепа битикларида роҳиблардан Буддашир, Буддхамитра, Живананда исмлари эслатиб ўтилган. Бой эркак ва аёл ҳомийлар қиёфаси расмларда ҳамда ҳайкалларда сақланиб қолган. Қоратепадан қўплаб будда ҳайкаллари топилган.

Милодий III аср охирига келиб Қоратепа мажмуалари инкирозга юз тутди ёки вайрон этилди. Бу сосонийларнинг Кушон давлатига қилган ҳарбий юришлари билан боғлиқ бўлса керак. Айрим мажмуотлар хоналарига оташкадалар ўрнатилган. Айни маҳалда Қоратепа мажмуотларининг муайян қисми милодий IV аср охири – V аср бошигача ишлаб турган. Милодий IV асрдаёқ Қоратепадаги кўплаб ташландик хоналар ва ғор ибодатхоналаридан қабр сифатида фойдаланилган, сўнг кириш жойлари хом ғишт билан уриб юборилган. Энг дастлабки қабрлар ёнида кушон-сосоний типидagi тангалар, Пероз тангалари ва унга тақлидан зарб қилинган тангалар учрайди¹, кейинги қабрларда эса милодий V-VI асрлардаги Термиз хукмдорлари тангалари топилган, уларнинг бир томонида лангар тасвирланган. VII асрдан XII асргача Қоратепадаги ярим кўмилган айрим хоналар ва ғорлардан зоҳидлар фойдаланишган.

Қоратепадан топилган расмлар, ҳайкаллар ва бошқа декоратив-амалий санъат буюмлари кушонлар давридан Тармита – Термизда ўзига хос анъана ва йўналишга эга бўлган алоҳида бадий мактаб бўлганидан далолат беради. Бу мактаб кушонлар даврида Бактрия бадий маданиятинигина эмас, балки бутун антик маданиятнинг ривожланишида катта роль ўйнайди.

Қазиш пайтида Қоратепадан Кушон подшолиги даврига оид сопол идишлар, коса ва кўзачалар, мис чақалар, оҳақтошдан ишланган меъморлик деталлари, плиталар, сопол чироғдонлар топилган. Топилмалар ичида 70 дан ортиқ сопол идиш синиқларига ҳиндча

---

¹ Массон В.М. Новые раскопки на Джейтуне и Кара-тепе // СА. Вып. №3. – М.: 1962. – С. 162.

битилган ёзувлар (кхароштхи ва брахма ёзувлари) ва деворларга чизилган кушон-бактрия ҳамда форс-пахлавий ёзувлари характерлидир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Сополлитепа ёдгорлиги (мил. ав. XVII-XV асрлар) саккизта патрихал оиладан иборат бўлган, улар ҳунармандчиликнинг барча турини ривожлантиришган. Сополлитепа инқироzi янги жой бўлган Жарқўтонга кўчиш билан боғлиқ бўлган.

Жарқўтон (мил.ав. XV-XIV асрлар) бронза даврининг энг йирик ёдгорлиги бўлиб, 3 қисмдан: арк, шаҳар ва қабристондан иборат илк шаҳар сифатида талқин қилинган. Жарқўтон ибодатхонаси бронза даврига оид оташпарастликнинг йирик диний эътиқод ва мафкура маркази бўлган. Зардуштийлик дини билан бирга диннинг бошқа бир кўриниши зоолатрик диний қарашларнинг ҳам бўлганлиги аниқланган.

Далварзинтепа (мил. ав. I аср охири ва мил.бошлари) Шимолий Бактриядаги энг йирик шаҳар бўлиб, Кушон подшолиги пойтахти бўлган. У ердан топилган лой ва ганчдан ясалган кўпдан кўп турли ҳайкаллар Сурхон воҳасида қадимда ўзига хос юксак тасвирий санъат маданияти яратилганини исботлайди.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланган ҳозирги Сурхондарё виёлотида Фаёзтепа (милодий I-III асрлар) ва Қоратепа (милодий I-III асрлар) тарихий археологик ёдгорликлари жаҳон цивилизациясининг намунасиدير. Мазкур объектлар қадимги даврда айнан шу ўлкаларда буддизм дини билан боғлиқ анъаналарнинг мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Будда ибодатхоналаридан чиқган қимматбаҳо ҳайкаллар ва бошқа тасвирий санъат объектлари айниқса нодир ва ноёбдир. Бундай тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик ёдгорликлари ўз даврининг ҳаётий, мафкуравий ва диний эътиқодлари, маданий ва маънавий ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи қимматбаҳо манба ҳисобланади.

2.2. Сурхондарё вилоятида ислом дини билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг географик жойлашуви ва персонофикацияси таҳлили

Сурхон воҳасидаги муқаддас зиёратгоҳларни ўрганиш ва уларни илмий таҳлил этишда уни юзага келтирган ижтимоий-иқтисодий ва маданий воқеликлар алоҳида аҳамият касб этади. Муқаддас зиёратгоҳда дафн этилган шахсларнинг халқ олдидаги хизматлари, тинчликни сақлаш, юртни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиш ва ғалабани таъминлашдаги қароматлари, турли касалликлар ва офатларнинг олдини олишдаги ҳаракатлари халқ томонидан эътироф этилган.

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, сўнгги йилларда Сурхон воҳасининг ўзига хос қадимий ва тарихий обидалари қадимшунос олимлар томонидан ўрганилиб, муқаддас зиёратгоҳларнинг худуди, географик жойлашуви, архитектураси ва меъморчилигини илмий таҳлил қилиш масаласида бир қатор натижаларга эришилди¹. Чунки Сурхондарёда дунёга машҳур ва мусулмон оламида алоҳида ҳурматга сазовор бўлган Абдуллоҳ Термизий, Адиб Собир Термизий, Аловуддин Термизий, Аҳмад Термизий², Ҳаким Термизий, Варроқ Термизий, Юсуф Ҳаёт Термизий, Абу Исо Термизий, Абул Музаффар Термизий, Саййид Бурҳониддин Термизий, Хожа Алоуддин Агтор, Дақикий, Аъло ал-Мулк, Хожа Самандар Термизий каби алломалар етишиб чикқан ва улар исломий

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т.: Шарқ, 2001. – 384 б.; Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарқ, 2004. – 590 б.; Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2008. – 152 б.; Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Akademnashr, 2012. – 560 б.; Чўтматов Ж. Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи. – Т.: Yangi nashr, 2017. – 352 б.; Турсунов С., Тўхтаев А., Аннаева З. Жарқўргон тарихидан лавҳалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – 320 б.; Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарқ, 2004. – 590 б.

² Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2008. – Б. 120-124.

илмларнинг соҳиблари сифатида фаолият олиб борганлар¹. Тарихчи Абдулкарим ас-Самъоний “Ал-Ансоб” (Насабнома) деб номланган асарида Термизнинг қадимий шаҳар эканини алоҳида қайд этиб, ундан кўп уламолар, машойихлар ва фозиллар етишиб чиққанини келтириб ўтади. Машхур олимлар сифатида Исҳоқ ибн Иброҳим Термизий, Абу Аҳмад ибн Ҳасан Термизий, машойихлардан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий ва Абу Бакр Варроқ Термизий номларини қайд этади².

Тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий 1527 йилда ёзган “Шарафномаи шоҳий” (Подшони шарафловчи китоб) асарида Термизнинг Балх ҳукмдорига бўйсунганини ва Абдуллахон шаҳарни камал қилишдан олдин Ҳаким Термизий ва Абу Бакр Варроқ мазорлари шайхларини катта совғалар билан сийлаб, ҳурмат-эҳтиром кўрсатганини маълум қилади³. Шарафуддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида 1399 йилнинг 11 сентябрида Кешдан Балхга йўл олган Амир Темур бир қанча термизлик алломалар қабрини зиёрат қилганини келтиради. Унинг ёзишича, булар Ҳаким Термизий ва Шайх Абу Бакр Варроқ қабрлари бўлиб, 1404 йилда юришдан қайтаётганда термиз саййидларидан Худовандзода Аъло ал-Мулк хонадонига тушиб ўтган⁴.

Сурхондарё вилоятидаги энг йирик зиёратгоҳлар асосан Термиз ва унинг атрофида жойлашган бўлиб, улар қаторига Ҳаким Термизий, Зу-л-Кифл, Қирқ қиз мажмуи, Султон Содот макбаралар мажмуи, Кокилдор ота, Мурч бобо сағанаси каби ёдгорликлар кирди. Бу объектлар турли давр воқеа-ходисалари таъсирида шакланган бўлиб, ўзининг географик ва тарихий жойлашуви билан бошқалардан ажралиб туради.

---

¹ Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б. 8-15.

² Абду-л-Карим ас-Самъоний. Ал-Ансоб (Насабнома) / Тарж.: Абдулғафур Раззоқ, Комилжон Раҳимов. – Т.: Nilol nashr, 2017. – Б. 143-147.

³ Холиқов З., Дежимуродов Х. Термиз ва Чағониённинг ўрта асрлардаги тарихий географияси // *Moziydan sado*. – 2004, 2-сон. – Б. 22-24.

⁴ Алиев Б., Холиқов З. Термиз ва Чағониён тарихий манбаларда // *Moziydan sado*. – 2001, 4(12)-сон. – Б. 5-9

Воҳадаги муқаддас қадамжоларнинг аксариятини рамзий қабрлар ташкил этган бўлиб, уларни ўрганишда айнан шу жиҳатига, яъни қабрнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қўра, икки гуруҳга таснифлаш мумкин:

1. Шахс Дафн этилган қабрлар (хақиқий). Қабрлари мавжуд ҳудудда ислом дини уламолари, ҳадисшунос олимлар ва тарихий шахслар номи билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳлар.

2. Рамзий қадамжолар. Рамзий зиёратгоҳга айланганлари халқ орасида ҳурматга сазовор киши ёки ислом йўлидаги саҳоба, пир, саййид, тўра, авлиё ва диний унвонларга лойиқ қўрилган шахс номи билан боғлиқ ёки шахси номаълум афсоналарга асосланган ташриф масканлари ташкил этади. “Рамзий қабр” арабча “рамз”, “белги”, “ишора” сўзидан олинган бўлиб, ўзбек тили этимологик луғатига қўра, “ишора қилиб турувчи” маъносини билдиради, яъни умумий тушунчада ҳурмат ишораси, белгиси сифатида ўзлаштирилган.

Сурхондарёнинг муқаддас зиёратгоҳлари кесимида бир муҳим ҳолатни кузатиш мумкин. Хусусан, машҳур шахслар номи билан аталган ҳамда муқаддас деб қаралган ташриф масканлари ҳудуд мавқеини кўтариш имконига эга бўлади. Шу маънода айтиш мумкинки, Сурхон воҳасидаги зиёратгоҳларнинг аксар қисмини ислом йўлида хизмат қилган, ислом дини ва маданияти тараққиётига ҳисса қўшган машҳур шахсларнинг исмлари билан боғлиқлигини кўриш мумкин. Тасаввуф илмининг Термизда кенг тармоқ отиш сабабларидан бири шуки, Термиз қарвон йўллари ўзаро кесишган ҳудудда жойлашиб, Бухоро ва Самарқанд шахрини Балх билан боғлаган бўлса, ўрта асрларда маданий-маърифий марказ ва IX-X асрларда дунё диний илми ривожланган ҳудуд, саййидлар ва фозиллар етиштирган юрт ҳисобланган. Шеробод туманида ислом дунёси ҳадисшунослигида Имом Бухорийдан кейин иккинчи ўринда турувчи аллома, кўплаб асарлар муаллифи, муҳаддис олим Абу Исо Термизий дафн этилган (X-XI асрлар) зиёратгоҳ бўлиб, у туманнинг шарқий томонида. яъни олти километр масофадаги Яхтийўл маҳалласи ҳудудидаги қабристон ёнида жойлашган¹.

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани Яхтийўл маҳалласи. 2019 йил, 7 август. 4-дафтар.

Ислом оламида “Сиҳиҳи ситта” (Олти ишончли тўплам) номи билан машхур ҳадис китобларидан бирининг муаллифи, буюк муҳаддис алломанинг тўлиқ исми – Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн ад-Даҳҳоқ ас-Сулабий ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, у ҳижрий 209 (мил. 824) йилда Термиз яқинидаги Буғ кишлоғида таваллуд топган¹. Ибн Амирнинг қайд этишича, Термиздан олти фарсах (48 км) узоқликда жойлашган Буғ деган (ҳозирги Шеробод шаҳридан 6 км шарқда жойлашган) кишлоқда ҳижрий 279 йил 13 ражаб/милодий 892 йил 8 октябрда душанба куни вафот этган².

Абу Исо Термизий ёшлигидан зийрак ва ақл-идрокли бўлиб, аввал Термизда, кейин Бухорода таълим олган. У талабалик йилларида ҳадис илмига жуда қизиққан. Шундай қизиқиш туфайли ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллаган. Ёшлигидан илм-фанга ташна бўлган Абу Исо Термизий 26 ёшидан бошлаб, ислом таълимоти ва ҳадиснависилиги билан бир қаторда Макка, Мадина, Ирок, Хуросон, Дамашқ каби шаҳарларда кироат, баён, фикҳ, тарих ва фалакиёт каби фан соҳаларини ўрганиб, йирик қомусий олим даражасига кўтарилган ва илм оламида таниқли кишига айланган³.

---

¹ Абу Исо Муҳаммад Термизий. Сунани Термизий (ҳадис тўплами) / Тарж.: Мирзо Кенжабек. – Т.: Адолат, 1999. – Б. 12; Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳаким ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 6.

² Асомиддин Т., Жўраев Н. Термизлик буюк сиймолар. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2001. – Б. 18.

³ Қодиров Б.О., Ҳайдаров Т.Ҳ. “Саҳиҳи Термизий” – жаҳон илм хазинасининг нодир намунаси // ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 52-55.; Турсунов С. Термизий буюк сиймолар. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 20.

Абу Исо Термизий Имом -Бухорийнинг шогирди бўлиб¹, Қутайба ибн Саид ал-Бағдодий, Али ибн Ҳажар, Марвазий, Ҳаннод ибн Сиррий Куфий, Абу Қурайб Муҳаммад ибн Мусо Басрий, Абдуллох ибн Абдурахмон Доримий Самарқандий² ва бошқа кўплаб Ирок ва Ҳижоз машойхларидан ҳам илм олган. Ўз юртларида эса, Муҳаммад ибн Саҳл Ғаззол, Бакр ибн Муҳаммад Деҳқон, Абу Назр Рашодий, Ҳаммод ибн Шоқир Насафий, Абу-л-‘Аббос Махбубий, Марвазий ва Ҳайсам ибн Қулайб Шоший каби зотларга шогирд тушиб, ҳадис илмини ўрганганлар³.

Имом Термизийнинг асарлари ислом дунёсида мўътабар ҳисобланиб, “ал-Жомеъ ас-Саҳих” (Ишончли тўплам), “ал-Жомеъ ал-Қабир” (Қатта тўплам), “Саҳих ат-Термизий”, “Сунан ат-Термизий” (Термизий суннатлари), “аш-Шамоил ан-Набавия” (Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари), “Улум ал-ҳадис” (Ҳадис илмлари), “ал-Илал фил-ҳадис” (Ҳадислардаги иллатлар ёки нуқсонлар) каби номлар билан ҳам юритилган⁴.

Сурхондарё воҳасидан термизий нисбаси билан ижод қилган олимлар жуда кўп бўлган. Кейинги даврда исломий илмлар ривожиди турли соҳаларда фаолият юритган олимлар силсиласи вужудга келишига сабаб солган. Айтиш лозимки, бунда Марказий Осиёда айнан тасаввуф таълимоти етакчилик қилган ва ҳақимия тариқатининг вужудга келишига асос бўлган⁵, Сурхондарё тасаввуф мактабининг

---

¹ Қаранг: Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожиди тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Тар. фан. док. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – 44 б.

² Қаранг: Алимова М. Имом ад-Доримийнинг ҳадис илми ривожига кўшган ҳиссаси: Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. – 27 б.

³ Абду-л-Карим ас-Самъоний. ал-Ансоб (Насабнома) / Тарж.: Абдул-Ғофир Раззоқ, Комилжон Раҳимов. – Бухоро: Бухоро, 2002. – Б. 64.

⁴ Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳақим ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 11-12. (Обш 78) Уватов У. Имом ат-Термизий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston, 2018. – Б. 19-28.

⁵ Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Akademnashr, 2020. – Б. 33.

отаси Ҳақим Термизий бўлиб¹, Термиз туманида у зотнинг шарафига X-XIV асрларга тегишли меъморий ёдгорлик мажмуаси барпо этилган. Мазкур зиёратгоҳ IX асрда яшаб фаолият юритган ҳақимийлик тариқатининг асосчиси, термизлик машҳур олим, қатор диний-фалсафий асарлар муаллифи, йирик зоҳид Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн² Ҳақим Термизий (ваф. 869)³ номи билан боғлиқдир.

Ҳақим Термизий нафақат зоҳирий, шу билан бирга, ботиний илмларни чуқур эгаллаган уламолардан биридир. “Ал-Ҳақим”⁴,

---

¹ Ҳақим ат-Термизий шахси ва ижодиёти ҳақида батафсил қаранг: Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993. – Б. 56.; Аннаев Т.Ж. ал-Ҳақим ат-Термизий. – Т.: Мерос, 1998. – 78 б.; Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳақим ат-Термизий таълимоти. – Т.: Университет, 2000. 96 б.; Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Т.: ЎМЭ, 20017. 528 б.; ал-Ҳақим ат-Термизий. – Т.: Маънавият, 2001; Исаев А., Эргашева С., Исаев О. IX-XII асрларда Термиз маданияти. – Т.: Янги аср авлоди, 2001.; Жалол Мирзо. Термиз саййидлари. – Самарқанд-Термиз, 2001. – 27 б.; Жалолдин Мирзо. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – 128 б.; Турсунов С.Н. Термизий буюк сиймолар. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 17.; Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, ал Ҳақим ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – 78 б.; Турсунов С.Н., Чориев Р.Қ., Муртазов Б.Х., Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – 288 б.

² Баъзи маълумотларда Ҳусайн баъзиларида Ҳасан номи келтирилади. Бу ҳақда ҳатто таниқли олим У.Уватов ҳам тадқиқотида келтириб ўтади. Қаранг: Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳақим ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 40-41.

³ Олимнинг туғилган йили тўғрисида ҳам турли баҳслар олиб борилиб, VIII асрнинг ўрталарида дунёга келганлиги ёши 120 йил умр қўрганлигини таъкидлайдилар. Қаранг: Муртазов Б.Х. Ҳақим Термизийнинг таваллуди ва вафоти санларай баҳсига доир // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 15-19.; Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат Термизий, ал-Ҳақим ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 41.

⁴ Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳақим ат-Термизий таълимоти. – Т.: Университет, 2000. – Б. 6.; Усмонов И. ал-Ҳақим ат-Термизийнинг «Наводир ал-усул» асари – ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба: Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 14.

“Донишманд Термиз ота”¹, “ат-Термизий” нисбасини айнан термизлик бўлганлиги учун олган.

Ул зот шарафига барпо этилган зиёратгоҳ объектининг машҳурлиги нафақат вилоятда, балки бутун ислом оламида “Термиз ота” номи билан улуғланади².

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида Муҳаммад бин Али Ҳақим Термизий иккинчи табақадандур, кунияти Абу Абдуллоҳ бўлиб, Абу Туроб Нахшабий ва Аҳмад Ҳузравайҳ ва ибн Жалло билан суҳбатга киришганини ҳамда олимнинг “Хат ул-валоят”, “Наҳаж”, “Наводир ул-усул”³ ва кўпгина китоблари борлигини келтиради⁴.

Ҳақим Термизий машҳур муҳаддис ва тасаввуф шайхларидан, VIII-IX асрларда яшаб ўтган. Бу алломанинг ота-онаси ҳадис илмидан хабарлари бўлиб, дастлабки таълимни улардан олгани келтирилади⁵. Аллома 25 ёшгача Мовароуннаҳр шаҳарларида таълим олиб, 27 ёшида Маккага Ҳаж амалини ўташ учун йўлга чиқади. Йўлда ҳадис илми ривожланган Куфа, Бағдод ва Басра шаҳарларида бўлиб, балхлик сўфий Аҳмад ибн Хизруя ва ‘Осим ал-Антокийнинг шеърлари билан танишади. Унинг илмий-адабий намуналаридан Ҳақим Термизий қаттиқ таъсирланган. У бир қанча сўфийлар, хусусан Абу Туроб ан-Нахшабий (ваф. 861) ва Яхё ибн

---

¹ Чориев З.У. Ал-Ҳақим ат-Термизий меросини ўрганиш тарихидан (тадқиқотлар шарҳи ва асосий вазифалар) // ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 5-8.

² Усмонов И. Ал-Ҳақим ат-Термизийнинг «Наводир ал-усул» асари – ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба: Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 13–14; Ўзбекистон мусулмонлари идораси маълумотномаси. – Тошкент, 2004 йил, март. – Баённома №2.

³ Усмонов И. Ал-Ҳақим ат-Термизийнинг «Наводир ал-усул» асари – ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба: Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 28.

⁴ Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. 17-том. – Т.: А.Навоий номидаги давлат музейи. 2001. – Б. 84.

⁵ Аш Шайх Комил Муҳаммад Муҳаммад Авайда. Ал-Ҳақим ат-Термизий. – Байрут, 1993. – Б. 5-6.; Жалолиддин Мирзо. Муҳаммад Ҳақим Термизий: ҳаёти ва ижоди. – Т.: San’at jurnali. 2007. – Б. 10-15.

Жамол ва Аҳмад ибн Хизруя (ваф. 855)нинг қўлида таълим олган¹.

Ҳақим Термизий Шом, Бағдод, Миср мутасаввуф олимлари билан ҳам мулоқотда бўлиб, илк суфийлик ҳаракати, зоҳидлик ва орифлик ғоялари кучайган Макка, Мадина, Миср, Бағдод, Басра, Куфа, Яман, Ҳамадон, Нишопур каби ислом дунёсининг марказий шаҳарларида тасаввуфий қарашлар шаклланган даврда яшагани илмий камолотида муҳим аҳамият касб этган. Тасаввуф илми бобокалонларидан бири Зуннун Мисрий (Зуннуния тариқати асосчиси), Боязид Бистомий (тайфурия тариқати асосчиси), Жунайд Бағдодий (жунайдия тариқатининг асосчиси), Абу Мансур Ҳаллож кабиларнинг тариқатларини ўрганган, мақомоту маноқибларни таҳлил қилган. Ҳақим Термизий Нишопурга бориб, ҳақимия тариқатига асос солган². Халифа Маъмун Бағдодда таъсис этган илм маскани Байт ул-ҳикмада фаолият кўрсатган олиму фозиллар орасида алоҳида шухрат топиб, “Қидват ул-авлиё”, яъни “Авлиёлар йўлбошчиси” деган ном билан танилган³.

Ҳақим Термизийнинг 400 дан ортиқ асарлар ёзгани, улардан 57 тасигина бизгача етиб келгани ҳақидаги баҳсли маълумотлар мавжуд⁴. Улардан айримлари ҳозирда ЎзР ФАШИ кўлзёмалар фондида, Париж, Қоҳира, Дамашқ, Искандария, Истамбул, Лондон

---

¹ Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / Пер. с англ. М.Г. Романова. – Санкт-Петербург: ДИЛЯ, 2004. – С. 118.

² Раҳимов К. Мовороунаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Akademnashr, 2020. – Б. 33.; Раҳимова О.Ж. Термиз шаҳрининг IX-X асрлардаги маданий-маънавий тараққиёти // Давр, замон, шахс Республика илмий-амалий анжумани. Биринчи қисм. – Сурхон нашр, 2016. – Б. 67-69.

³ Ғойипов З. Тафаккур самосидаги ёркин юлдуз // Moziydan sado. –2001, 4 (12)-сон. – Б. 18-19.

⁴ Бу ҳақда батафсил: Аш-Шайх Комил Муҳаммад Муҳаммад Авайда. Ал-Ҳақим ат-Термизий. – Байрут, 1993. – Б. 10-11.; Абдуллаев А. Ҳақим ат-Термизий ҳаёти, ижоди ва таълимоти // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 19-21.

каби шаҳар кутубхоналарида сақланади¹. Масалан, ҳақимиянинг мақомотлари, низомлари, пир-муридларга қўйиладиган талаблар, зикр ва ибодат усулларига бағишланган “Китоб ан-нажоҳ” (Йўл-йўриқлар китоби), “Хатм ал-авлиё” (Валийлар муҳри), “Иршод ат-толибин” (Толибларга йўриқнома), тасаввуфга оид “Китоб ҳақийқат ал-одамийа” (Инсоният ҳақиқати тўғрисидаги китоб), “Адаб ун-нафс” (Нафс одоби) номли китоблари ҳозиргача ўз илмий аҳамиятини йўқотмасдан келмоқд². Унинг “Назоир ал-Қуръон”, “Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул” (Расулulloҳ хабарларини билишда нодир усуллар)³, ақидага оид “Усул ал-муваҳҳидин”, “Хатм ал-вилоя”, шаръий масалаларга оид “Исбот ал-‘илал аш-шар‘ийя”, “Ғафр ал-умур”, “Китоб ал-маноҳи”, “Китоб шарҳ ас-салот”, “Наврўзнома”, “Солнома” каби асарлари машҳурдир⁴. Ҳақим Термизийнинг таълимоти ибодат ва маросим шариати, тасаввуф ҳамда эътиқод каби уч йўналишдан иборат бўлган⁵.

Ҳақим Термизий Термизга қайтгач, Жайхуннинг Балх шаҳри ва Пайғамбар ороли кўриниб турадиган энг баланд қирлик, хушманзара ва баҳаво қирғоғидан жой танлаб, масжид ва хонақоҳ қурдирган. Бу мақбара Эски Термизда, Амударё қирғоғида қад кўтариб, у ерда илм аҳли тўпланишар эди, олим вафотидан кейин ушбу хонақоҳда дафн этилган⁶.

---

¹ Абдуллаев Р. Ал-Ҳақим ат-Термизий (аллома ҳаётномаси) // *Moziydan sado*. – 2001, 4(12)-сон. – Б. 20-22.

² Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳақим ат-Термизий таълимоти. – Т.: Университет, 2000. – Б. 40.

³ Усмонов И. Ал-Ҳақим ат-Термизийнинг “Наводир ал-Усул” асари ҳақида // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 26-27.

⁴ Буюк алломаларимиз / Масъул муҳаррир Исломов З. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – Б. 13.

⁵ Жумақулов Ж. Ал-Ҳақим ат-Термизийнинг сўфийлик тариқатида валийлик ва қаромат тушунчалари (“Қашф ул-маҳжуб” асари асосида) // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 24-26.; Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳақим ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 69.

⁶ Уватов У. Ал-Ҳақим ат-Термизий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018. – Б. 52-58.

Жарқўргон тумани Ҳайитобод қишлоғидаги Ҳайитобод тепалигига 800 метрлар масофада қабристон бор, унга кираверишда ўнг томон очик жойда мусулмон оламида кам учрайдиган кўринишда лой билан сувалган қабр бўлиб, унинг тепасига учта туғ қадалган. Ҳаким Термизий макбарасига яқин жойда “Ҳакимия” тариқати асосчиси Ҳаким Термизийнинг шогирдларидан бири Варроқ Термизийнинг қабри борлиги тўғрисида тахминлар мавжуд. Маҳаллий аҳоли вакилининг аждодларидан эшитган маълумотга таяниб айтишча, у Варроқ Термизийники бўлиб, қабр IX-X асрлардан буён мавжуд экан. Шўро даврида макбара яқинида майдонларни текислаб ташлаш туфайли кўплаб тарихий обидалар, жумладан, муқаддас зиёратгоҳларнинг бузилиб, бутунлай йўқ бўлиб кетиши кузатилади. Шунинг учун Варроқ Термизий қабри ноаниқ бўлиб қолган¹. Қабристонга кираверишга маҳаллий аҳоли томонидан ҳомийлик асосида дарвоза ва дуо фотиҳа қилишлари учун очик айвон қурилган. Қабристон ёнида аввалдан Ҳайитобод масжиди бўлиб, у қайтадан ҳашар йўли билан 800 ўринли қилиб қурилган².

Аллома тўғрисида ёзма манбаларда маълумотлар сақланиб қолинган бўлиб, хусусан Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Варроқ ат-Термизийга берилган тавсиф учрайди³. Алишер Навоий Варроқ Термизий асли Термиздан бўлиб, шайхлик даражасига эришган алломанинг “Варроқ” тахаллусини олишига касб-кори сабаб бўлганини таъкидлайди⁴. Варроқ қадимий ва кўҳна китобларни қайта кўчириш ва муқовалаш билан шуғулланувчи кишиларга нисбатан ишлатилган⁵.

---

¹ Дала гадкикотлари. – Сурхондарё вилояти. Термиз тумани, 2020 йил 19 август. 4-дафтар.

² Сурхондарё вилояти Жарқўргон тумани Ҳайитобод қишлоғида яшовчи, маҳалла раиси 1956 йилда туғилган Асроров Каромат бобо билан бўлган суҳбат. – 2020 йил 21 август. 3-дафтар.

³ Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 412-416.

⁴ Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. 17-том. Нашрга тайёрловчи А. Мадраимов ва бошқ. – Т.: А.Навоий номидаги давлат музейи. 2001. – Б. 84-87.

⁵ Суюнова Ҳ. Ал-Ҳаким ат-Термизийга Абу Бакр Варроқ Термизий севими ва садокатли шогирд сифатида // Давр, замон, шахс Республика илмий-амалий анжумани. Биринчи қисм. – Сурхон нашр, 2016. – Б. 43-45.

Варроқ Термизийнинг (ваф. тах. 907) таваллуд саналари аниқ эмас, бироқ Балх шахрининг Аёз деган жойида дунёга келган деб айтилган. “Шайх ал-ислом” унвонига эга бўлган машхур шайх сифатида “Таврот” ва “Инжил” китобларини ўқигани сабабли замондошлари уни “Илм ва ҳикмат хазинаси”, деб атаганлар. Абу Исо Термизийнинг тоғаси¹ Варроқ Термизий қатор асарлар муаллифи бўлиб, унинг “Китоб ал-ихлос”, “Китоб ал-хуроф”, “Китоб ал-ажаб”, “Китоб ҳақиқат ал-бойин”, “Одоб ал-‘олим ва-л-мута‘аллим” каби таснифотлари мавжуд².

Яна шуни таъкидлаш ўтиш жоизки, баъзи бир зиёратгоҳлар минтақада машхур тарихий шахслар авлодига тегишли мақбараларни ўзида мужассам этади. Масалан, Кокилдор ота зиёратгоҳи (XII аср) Ҳаким Термизий номи билан боғлиқ бўлиб, Кокилдор ота Ҳаким Термизийнинг куёви, унинг кизи Хурайда бинти Муҳаммад ал-Ҳакимнинг умр йўлдоши сифатида қайд этилган. Унинг асл исми Сомон Ашур Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор бўлиб, у машхур хаттот, олим ва кўпгина асарлар муаллифи сифатида маълум³. Сомон Ашур 942 йилда Термизда Ҳамзаи Ҳофиз (достон айтувчи, куйловчи) оиласида таваллуд топган.

Аҳмад Устурлобий Термизий⁴нинг 36 нафар шогирдларидан танлаб олинган Сомон Ашур 21 ёшида сочини ўстириб, “Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор” тахаллуси билан 341/952-53 йилда Қирқ киз қалъасига

---

¹ Турсунов С.Н., Чориев Р.Қ., Муртазов Б.Х., Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – Б. 176-177.

² Пардаев Т.Р. Хожа Варроқ Термизий ва унинг маънавий мероси // Ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004. – Б. 48-50.; Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993. – Б. 56.; Турсунов С. Термизий буюк сиймолари. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 17.

³ Сомон Ашур Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор. Шажарот ал-калом. – Тошкент, тошбосма. Хўжамшукурова Гулсумнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда. – Термиз шаҳри. – Б. 20.

⁴ Устурлобий мақомининг берилиши Термиз расадхонаси 800\1397 номи билан боғлиқ. Бу ҳақда қаранг: Чўтматов Ж. Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи. – Т.: Yangi nashr, 2017. – Б. 56-59.; Олим биографияси ҳақида батафсил: Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – И.: ЎМЭ, 2017. – Б. 264-266.

илм ўрганишга ва ўргатишга жўнатилган. Ўз даврининг таниқли кишиси бўлган Кокилдор ота илми нужум, илми табобат, муфассири Куръон соҳиби ҳисобланган. Катта жамоа илм соҳиблари ўртасида юксак обрў-эътиборга эга бўлган. Сомон Ашур Қирқ қиз қалъаси қизларига илми нужум, риёзиёт ва хандасадан сабоқ берган. Қалъада уни “Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор” деб аташган. Шу даврда олимнинг “Шажараи Ҳофузия”, “Ривоёт ал-устоз” ва “Шажарот ал-калом” тарихий асарлари ёзилган. 966 йилда Сомон Ашур Ҳаким Термизийнинг кизи Ҳурайдага уйланган. Шу йили уларга “Кўшки Кокилдор” мақбараси қурилишига руҳсат берилган. “Ҳамзаи Ҳофиз” мақбарасининг қурилиши тугалланмасдан, 370/980-81 йили оламдан ўтган. У ўзига атаб қурилаётган Кўшки Кокилдорга қўйилган. Кейинчалик бу зиёратгоҳ қабристонга айланган. Мақбара ўша ерлик саховатпеша кишилар томонидан бир неча марта таъмирланган. 2001 йил август ойида мазкур алломанинг хокини Султон Содот қабристонига кўчирилган¹. Яна шуни ҳам айтиш мумкинки, мазкур шахснинг мақомоти саййидлик даражасига кўтарилганидан далолат беради.

Термиз туманидаги Алишер Навоий номли маҳаллада Қирқ қиз қалъаси жойлашган. Бу IX-XIV асрларга оид ёдгорлик намуналаридан бўлиб, унга Қалъа маликаси ҳисобланган Ҳурайда бинти ал-Ҳаким у ерда талабаларга илм бергани келтирилади. Қирқ қиз қалъаси бошлиғи Рухайдаи Даврон IX аср охири – X аср бошларида яшаган етук олима ва ўз замонасининг давлат арбоби бўлибгина қолмай, турли миллат ва ҳар хил шаҳарлардан келган талабаларга устозлик қилган. Нафақат диний, балки дунёвий асарлар яратган олима “Табобат ул-зан” (Аёллар табобати), “Ривоят-ул ҳакимия” (Ҳакимия ривоятлари), “Ҳикмат уз-зан” (Аёллар ҳикматлари), “Тафсири Куръон”, “Одобу илм ат-толибуз зан” (Илм олувчи аёл одоби) каби асарлар муаллифи ҳамдир². Бу эса ўша даврдаги аёлларнинг илм-фанда иштирок этганини кўрсатади.

---

¹ Сомон Ашур Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор. Шажарот ал-калом. – Тошкент, тошбосма. Хўжамшукурова Гулсумнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда. – Термиз шаҳри. – Б. 15-20.

² Хўжамшукурова Г. Қирқ қиз ёхуд аёллар академияси // Талабалар дунёси. – Тошкент, 2009. №7 (09). – Б. 7.; Сомон Ашур Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор. Шажарот ал-калом. – Тошкент, тошбосма. Хўжамшукурова Гулсумнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда. – Термиз шаҳри. – Б. 123.

Маҳаллий аҳоли орасида ўзига хос мавқега эга бўлган объект бу Термиз тумани Пахтакор маҳалласида жойлашган Султон Содот мажмуидир. У ерда XI-XIX асрлар мобайнида Термиз саййидларининг оила вакиллари дафн этилган. “Саййид” сўзи араб тилида “жаноб” деган маънони англатади, шунингдек, Муҳаммад (с.а.в.) нинг неваралари Ҳасан авлоди “шариф” ва Ҳусайн авлоди “саййид” унвонлари билан алавий саййидлар, алоҳида ҳусайний ёки ҳасайний саййидлар, деб юритилган. Саййидлар Яқин Шарқ ва Мағриб ўлкаларида кўпроқ соодот, ашраф ёки ашриф номлари билан машҳур бўлишган. Тадқиқотчи олим Ў. Султоновнинг фикрича, Ўзбекистон ҳудудида саййидлар авлодининг тарқалиши тахминан IX-XIII асрлар сиёсий ва демографик омиллар таъсирида Мовароуннаҳр ва Хуросонга кўчиб келишганини қайд этади¹. Саййид унвонига эга бўлганлар ўрта асрларда Марказий Осиёнинг сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаган².

Термиз саййидлари номи асрлар давомида Термизда тасаввуф таълимоти ривожланиб, мактаблар шаклланишини кўрсатади. Н.Турсунов XVII аср бошларида Термиз саййидлари шажараси араб тилидан форс тилига ўгирилганда хўжа термини пайдо бўлгани ва бу саййидларни хўжалар деб аташ ҳам умумий маънода қабул қилинганини маълум қилади³.

Тарихчи олим С.Турсуновнинг келтиришича, Али ибн Абу Толибнинг Фотимадан туғилган ўғли Ҳусайн сўнгги Сосоний шоҳи Яздигарднинг кизига уйланади. Улардан Ҳусайн ал-Асғар, ундан эса, Убайдулло дунёга келади. Халифа ал-Мансур даврида (754–755) Амир Убайдулло, деб эълон қилинади. Унинг ўғли Жаъфар ал-Ҳужжат Мадина ҳокими бўлган. Термиз саййидларининг

---

¹ Султонов Ў. Ўрта Осиёда Саййидлар хонадонларининг шаклланиши хусусида // *Имом ВихоғиҒи сабоқлари*. – 2018, 1-сон. – Б. 27-30.

² Бабаджанов Б.М. Садат-и Термез // *Ислам на территории бывшей Российской империи*. Том 1. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 338–341.

³ Олим, тадқиқотида саййидлар номи хўжалар номидан юқори бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Бу ҳақда батафсил: Турсунов Н. Сурхондарё воҳаси хўжалари // *Moziydan sado*. – 2018, 3(79)-сон. – Б. 45-46.; Турсунов С.Н., Чориев Р.Қ., Муртазов Б.Х., Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – Б. 275-287.; Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. Т.: Akademnashr, 2012. – Б. 383-384.

асосчиси Ҳасан ал-Амир Жаъфар ал-Хужжатнинг ўгли Амир Ҳусайннинг фарзандидир. Ҳасан ал-Амир ўзининг яқинлари билан 850 йилда Самарқандга келиб у ерда 11 йил яшайди ва 861 йили Балхга кўчади. Тахминан 865 йилда Ҳасан ал-Амир Термизга бориб у ерда бутунлай ўрнашиб қолади¹.

Термизлик Саййид Амир Абдулло Исмоил Сомонийнинг қизи Махзума (ёки Моҳи сиймо) га уйланади. Уларнинг фарзандларидан бошлаб термиз саййидлари исми шарифига XVII асргача Худовандзода лақаби қўшилган². Ўрта асарларда ҳозирги Султон Содот макбараси жойлашган ҳудуд “Шаҳри Сомоний” номи билан ҳам аталган. Термиз саййидларининг макбараси ҳисобланган Султон Содот Сомонийлар даврида курила бошлаган ҳамда Ғазнавийлар даврида мажмуанинг асосий қисми қад кўтарган³.

Чингизхон босқини даврида Термиз вайрон қилинган бўлса, XIII–XIV асрларга келиб, Термиз саййидлари фаолияти билан шаҳар янгидан юксалади. Бу тўғрида Ибн Баттута ҳам ўз кундаликларида қайд этиб, Термиз ҳукмдори Аъло ал-Мулк Худовандзода (“Хованд” сўзи қисқа шакли⁴) Чиғатой улуси хони Бузан (1335–1338) га қарши курашда иштирок этади ва хон урушда қатл қилинади. Шундан бошлаб, Термиз “Мадинаг ар-рижол” (Мардлар шаҳри) деб айтиб ўтган номи билан юритилади⁵.

---

¹ Жалололдин Мирзо. Термиз саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 25.

² Турсунов Н. Сурхондарё воҳаси хўжалари // *Moziydan sado*. – 2018, 3(79)-сон. – Б. 45-46.

³ Жалололдин Мирзо. Термиз саййидлари. – Самарқанд Термиз, 2001. – Б. 8.

⁴ XII–XIV асрларда Убайдуллоҳ Аъражнинг Термиздаги авлодлари худовандзода фахрий номи билан танилган. Бу ҳақда қаранг: Султонов Ў. Ўрта Осиёда Саййидлар хонадонларининг шаклланиши хусусида // *Imom Vohotiy saboqlari*. – 2018, 1-сон. – Б. 27-30.

⁵ Жалололдин Мирзо. Термиз саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б.11.; Чўтматов Ж. Термизнинг безавол калъалари ёхуд Термиз тарихи. – Т.: Yangi nashr, 2017. – Б. 50-70.

Термиз саййидларининг Амир Темур ва унинг хонадони билан ҳам боғлиқлик жиҳати бўлган. Соҳибқироннинг пирлари шайх Саййид Барака ва саййид Шамсиддин Амир Кулол номи билан боғланган бўлса¹, Темур авлодларининг Термиз саййид авлодлари билан куда-анда бўлиши орқали Қашқадарёда ҳам Термиз саййид авлодларининг вакиллари вужудга келган. “Гумбази саййидон” уларнинг оилавий мақбарасига айланган².

Россия империяси даврида Термиз саййидлари ўзларининг азаллий маскани бўлган Саловат қишлоғидан кўчирилган. Шу даврда Султон Содот мақбараси шайхи Азизхўжа Бухоро амири Абд ал-Аҳад (1885–1910) хузурига бориб, Термиз худудидаги ерлар саййидлар сулоласига тегишли экани тўғрисидаги хужжатни топширади. Шу тариқа Термиз саййидларининг фаолияти ўз-ўзидан барҳам топади³. XI асрдан то XIX асргача вафот этган Термиз саййидлари Султон Содот мақбарасига қўйилган. Бу жой ҳозиргача саййидлар хурмати учун зиёрат қилинади.

Жарқўрғон туманидаги Хўжа қишлоғида ўз замонасининг таниқли арбоби, элчи, жангчи ва тарихчи олим сифатида танилган Хожа Самандар Термизий (XVII–XVIII асрлар) зиёратгоҳи жойлашган. Кўпгина туманлар аҳолиси ҳозиргача у зотни пир деб тан оладилар. Хожа Самандар Термизий асли Термиз саййидларидан бўлиб, XVII–XVIII асрларда яшаб, салкам юз йил умр кўрган, замондошлари томонидан оловқалб, ўткир тилли, дея

---

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Nilol nashr. 2016. – Б. 110-112.

² Баъзи манбаларга кўра, Амир Темур қизи Султон Бахтбегимни Термиз саййидларидан бўлган Ҳасанга никоҳлаган ва Қашқадарё воҳасининг маълум бир қисм ерларини совға тариқасида берган. Саййид Ҳасан у жойда ўз лангарини (суфийларнинг маконини) қурган. Бу ҳақда қаранг: Турсунов С. Термизий буюк сиймолари. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 28–29.

³ Мирзаев Ж. Термиз саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 16–18.

таърифланган¹. Мовароуннахрда Шайбонийлар сулоласи даврида (1500–1601) Термизда ҳокимият саййидлар кўлидан кетган бўлишига қарамай уларнинг мавқеи сақланиб қолган. Аштархонийлар сулоласи даврида (XVII–XVIII асрлар) Термиз саййидларидан “Дастур ал-мулук” асари муаллифи Хожа Самандар Термизий яшаган². Н.Турсунов алломани Жалойир қишлоғи хўжаларидан бўлганини келтиради³. XVII аср охирида Бухоро хонлигида сиёсий-иқтисодий таназзул туфайли Термиз саййидлари шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Хожа Самандар Термизий авлодлари ўзларини “хўжалар” деб ҳисоблашади. Алломанинг Хўжа, Абдукаримхўжа, Ўзбекхўжа, Пошшоимхўжа деган ўғиллари бўлган⁴. Хожа Самандар Термизий авлодлари ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти Жаркўрғон тумани Хўжа қишлоғида яшаб келмоқда.

Олтинсой туманининг Кичик Вахшувор мавзусида аллома Мавлоно Муҳаммад Зоҳид (ваф.936/1529) номи билан танилган зиёратгоҳ мавжуд. У зотни XV-XVI асрларда яшаган нақшбандия тариқатининг “олтинчи силсиласида” ги йигирманчи пир сифатида тилга олинади. Аллома Яъқуб Чархийнинг⁵ невараси бўлиб такво, илм ва парҳезда замонасиинг яғонаси бўлган. “Равзат ул-ислом” китоби муаллифи келтиришича, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Ҳисор вилоятидаги айрим халифалардан тариқат таълимини олади, тунлари бедор бўлиб зуҳд ва риёзат билан машғул бўлар экан. Шу сабабли ҳам унга Зоҳид исми берилган. Мавлоно Муҳаммад Зоҳид нақшбандийлар раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ Ахрор (1404-1490)

---

¹ Хожа Самандар ат-Термизий. Машриқ замин ҳикмат бўстони (Дастур ул-мулук). – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 18.

² Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук: Подшоҳларга кўлланма. Форс тожик тилидан таржима Ж.Эсонов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – Б. 4-9.

³ Турсунов Н. Сурхондарё воҳаси хўжалари // *Moziydan sado*. – 2018, 3(79)-сон. – Б. 45-46.

⁴ Холиков Иброҳим. 1961 йила туғилган, Хожа Самандар Термизий мақбараси. – 2020 йил, июль. – Сурхондарё вилояти, Жаркўрғон тумани, Хўжа қишлоғида яшовчи Хўжа маҳалласи котиби 1953 йилда туғилган Абдувоидов Жалолхон билан суҳбат. – 2021 йил, 21 август. 3-дафтар.

⁵ Қаранг: Саидова Г. Яъқуб Чархий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018. – Б. 245-248.; Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 302-304.

сухбатида бўлиб, иршод олиб қайтган ва ўз юртига шу йўналишда муридлар тарбиялаган¹. Алломанинг қабри Вахшуворда жойлашгани қайд этилади. Олимнинг фаолияти ва исми ҳозирги авлодлар учун ибрат намунаси бўлиб қолади.

Сўфи Оллоёр (1644–1721) зиёратгоҳи Олтинсой тумани Катта Вахшувор қишлоғида жойлашган². Айтиш мумкинки, вилоятда шундай номдаги бир қанча қадамжолар ҳам мавжуд бўлиб, бу олимнинг аҳоли орасида ҳурмат-эътибори юксак эканига далолат беради. Масалан, Олтинсой тумани Оқарбулоқ қишлоғида “Масжид ота зиёратгоҳи” ҳам Сўфи Оллоёр қадамжоси деб изоҳланади. Маҳаллий халқ орасидаги ривоятларга кўра Сўфи Оллоёр халфалари билан Самарқанддан чиқиб шу ерда тўхтаб ўтгани учун аҳоли бу жойни қадамжо ҳисоблаб, унинг яқинида кичик масжид бунёд этган. Шу вақтдан бошлаб зиёратгоҳга сифатида ташриф масканига айланиб қолган³.

Сўфи Оллоёрнинг шахсий ҳаётига доир маълумотлар асарларида тарқоқ ҳолда учрайди⁴. “Рисолаи Азиза” асарида шоир 1634 йилда Миёнкол мавзесига қарашли Минглар қишлоғида таваллуд топиб, хитой кипчоқ қабиласининг Ўтарчи уруғидан бўлган. Шоир Бухоро мадрасаларида таҳсил олган ва Жўйбор шайхлари даргоҳида тарбияланиб диний ва дунёвий илмларини мукамал даражада ўрганган. Ўзбек адабиёти тарихида забардаст шоиргина эмас, йирик олим сифатида ҳам танилган⁵. Унинг “Маслак ул-муттақийн” (Тақводорлар маслағи) форсийда назм йўли билан битилган, “Мурод ул-орифин” (Орифлар-донолар муроди) тасаввуф масаласига бағишланган, “Махзан ул-мутеъин” (Мутелар хазинаси) араб тилида фикҳга оид асар, “Сабот ул-ожизин” (Ожизлар саботи) туркийда ёзилган ҳамда “Қиёматнома”, “Муборак ҳаж сафари” каби асар ва

---

¹ Асророва Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Т.: Ўзб халқаро Ислом академиyasi, 2020. – Б. 4-12.

² Мелиқул Ханжар. Вахшувор ва Сўфи Оллоёр (Тарих хусусида уйлар). – Жайхун-Термиз, 1993. – 28 б.

³ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 31.

⁴ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б. 370-375.

⁵ Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: Ўзбекистон 2018. – Б. 407-418.

панднома руҳидаги шеърлари мерос бўлиб қолган¹.

Сўфи Оллоёр Катта Вахшувор қишлоғига 1710 йиллар атрофида келган деб айтилади. Бу вақтга қадар Катта Вахшуворда аҳоли яшамаган, уни илонлар макони дейишган. Шу сабабдан бу жой аҳоли ўртасида Вахшимор яъни илонлар дараси деб аталган. Сўфи Оллоёр илонларни бу жойдан ҳайдаб юборгани келтирилади². Халқ орасида Сўфи Оллоёрнинг биттагина ўғли бўлган, дейишади. Тадқиқотлардан шу нарса маълум бўлдики, аслида шоирнинг икки ўғил, бир кизи бўлган³. Мутасаввуф олим ва валий Сўфи Оллоёр авлодлари⁴ ҳозиргача ҳаёт бўлиб, Сурхондарё вилоятининг Олтинсой туманидаги Катта Вахшувор қишлоғида ҳамда Шўрчи туманидаги Далварзин қишлоғида истиқомат қилишади⁵.

Бундан ташқари, Сўфи Оллоёрнинг ҳозирги авлодларидан бир қисми Самарқанд шаҳрида ва вилоятнинг Чўнқаймиш қишлоғида истиқомат қилишади. Улар ўзларини “эшон” деб атайдилар ва тасаввуф вакили сифатида олимнинг ишларини давом эттирмақдалар⁶.

Жумладан, Сурхондарё вилоятининг Денов туманида Мовароуннахрлик мутасаввиф олим, авлиё ва нақшбандия тариқатининг олтинчи силсиласида ўн еттинчи пир сифатида тилган олинган Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаси ва куёви Хожа Алоуддин Аттор дафн этилган (ваф. 1400)⁷. Асл исмлари Муҳаммад ибн Муҳаммад Хоразмийдир⁸. Тадқиқотчи олима Л. Асророва унинг отаси хоразмлик бўлгани ва атторлик савдоси билан шуғулланганини

---

¹ Мирзо Меържиддин. Сўфи Оллохёр ва Ислом шайх тарихи. – Т.: Mashhur-press, 2017. – Б. 15-30.

² Жуманазар Абдусаттор. Вахшувор. – Т.: Академнашр, 2015. – Б. 10-11.

³ Меликул Ҳанжар. Вахшувор ва Сўфи Оллоёр. – Термиз: Жайхун, 1993. – Б. 23-24.

⁴ Мирзаев Р. Шажара – аждодлар садоси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 20-23.; Мирзо Меържиддин. Сўфи Аллохёр ва Ислом шайх тарихи. – Т.: Mashhur-press, 2017. – Б. 63.

⁵ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 14-15.

⁶ Мирзо Меържиддин. Сўфи Оллохёр ва Ислом шайх тарихи. – Т.: Mashhur-press, 2017. – Б. 60-76.

⁷ Маманазаров А., Сатторов Б. Денов дурдонаси. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2001. – Б. 13–16.

⁸ Абдурахим Ҳисорий. Тухфатул Ансоб. ЎзР. ФАШИ Асосий қўлёзма №5432.

қайд этади¹. Бирок, Навоийнинг асарида Бухорий тахаллуси билан келтирилади². Хожа Алоуддин Аттор саййидлар табақасига мансуб бўлиб, насаби Али ибн Абу Толибнинг ўғли Имом Хусайнга бориб боғланади. У ёшлик чоғиданоқ илмга ташна бўлиб, тафсир, ҳадис ва ақида илмларини ўрганган. Акалари савдогарлик билан Аттор эса илм йўлини танлаб, юқори даражаларга эришади³. Боховуддин Нақшбанд ҳаётлигида Бухорода яшаган кейинчалик XIV асрнинг 90-йилларида Чағониёнга, ҳозирги Денов шаҳрига кўчиб, Нақшбандия тариқатини давом этиради ва кўплаб шогирдлар тайёрлайди. Хўжа Муҳаммад Порсо “Рисолаи қудсия” ва Салоҳ ибн Муборак “Анис ат-толибин” асарларини Хожа Алоуддин Атторнинг кўрсатмасига биноан ёзган. Умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1400 йилда касаллик туфайли вафот этган⁴.

Хожа Алоуддин Аттор вафотидан кейин XV аср давомида Чағаниёнда у кишининг авлодлари (ўғли Хожа Ҳасан Аттор⁵) нақшбандия тариқатини давом эттирганлар. Қабри Денов шаҳрида жойлашган. Мазкур қабристонга Хожа Алоуддин Аттор авлодлари кўйилган бўлиб, Шайх Аттори Валий ёки Остона бува деб ҳам номланади⁶.

Йирик суфий ва олим нақшбандия тариқатининг улуғ намоён-даси Хожа Аҳрор Валий (1404–1490) Ҳиротдан Яъқуб Чархий хузурига, Ҳисор водийсига бориб, нақшбандия тариқати асослари-

---

¹ Асророва Л. Хожа Алоуддин Аттор шахсияти // Имом Бухорий сабоқлари. – 2020, 3 сон. – Б. 44-46.

² Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат. 17-том. – Т.: А.Навоий номидаги давлат музейи. 2001. – Б. 265-266.

³ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил ҳаёт. – Т.: Абу Али Ибн Сино, 2004. – Б. 27.

⁴ Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг маънавий маданият тарғибот маркази, 1994. – Б. 28–30.

⁵ Фахриддин Али ас-Сафий. Рашоҳот айн ал-ҳаёт / Таржима муаллифи Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX). Нашрга тайёрловчи Ҳасанов М., Умрзоқов Б. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. – 536 б.

⁶ Маманазаров А., Сатторов Б. Денов дурдонаси. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2001. – Б. 16.; Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг Маънавий маданият тарғибот маркази, 1994. – Б. 9-13.; Асророва Л. Хожа Алоуддин Аттор шахсияти // Имом Бухорий сабоқлари. – 2020. 3-сон. – Б. 44-46.

ни ўрганган¹. У ердан Самарқандга қайтишда Чағаниёнда маълум вақт яшаган². Сафар чоғида Деновда бўлиб, Хожа Алоуддин Атторнинг набираси Хожа Муҳаммад Аттор билан учрашган³. Хожа Аҳрор Валийнинг қабрлари Самарқандда бўлиб, у ер ҳам катта зиёратгоҳга айланган.

Сурхон воҳасида ислом оламида машхур бўлган пайғамбар, саҳоба, хўжа, эшон, авлиё номлари билан улуғланадиган зиёратгоҳлар мавжуд. Улар рамзий маънодаги мажмуалар ҳисобланиб мазкур кадамжоларнинг пайдо бўлиши тўғрисида маҳаллий халқ орасида турли ривоят ва афсоналар келтирилади.

Айтиш мумкинки, Самарқанд Ҳазрати Довуд, Ҳазрати Дониёр номи билан аталган пайғамбарлар култи мавжуд бўлса, Жанубий Ўзбекистон ҳудудида ҳам пайғамбар номларига тегишли деб аталадиган зиёратгоҳ масканлари мавжуд⁴. Масалан, Қуръони Каримда номи зикр этилган Пайғамбар Зу-л-Кифл номи билан боғлиқ Термиз шаҳри яқинидаги Пайғамбар оролининг жанубий қисмида Зу-л-Кифл зиёратгоҳи жойлашган⁵.

Зу-л-Кифл номи Қуръони Каримда (қайси сура ёки оят номи) келтирилиб, унга кўра “Исмоил, Идрис ва Зу-л-Кифлни эсланг! Барчалари сабр қилувчилардандир. Биз уларни ўз раҳматимизга дохил қилдик, дарҳақиқат, улар солиҳ зотлардандир”⁶, дейилади. “Яна Исмоил, ал-Ясаъ ва Зу-л-Кифлни эсланг! Барчалари яхши

---

¹ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т: Akademnashr, 2012. – Б. 373.

² Орзибеков Р. Хожа Аҳрорнинг устози – Яқуб Чархий (устоз-шоғирд мактаблари) // Хожа Аҳрор Валийнинг Марказий Осиё тарихи ва маънавиятида тугтан ўрни. Илмий-амалий анжуман маърузалари, тезислари. – Т.: Миллий университет, 2004. – Б. 84.

³ Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг маънавий маданият тарғибот маркази, 1994. – Б. 32–34.

⁴ Суюндик Мустафо Нуротой. Мунаввар кадамжолар. – Т.: Noshirlik yog’dusi, 2011. – Б. 12.

⁵ Дамашкнинг шимол тарафида Қосиюн ал-матал номли тоғ бўлиб, ундаги жойларнинг бири Зу-л-Кифл деб номланади Қаранг: Доктор Шавкий Абу Халил. Атлас ал-Қуръон. – Дамашк, 2001. – Б. 100.; Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи. Исломият тарихидан. – Т.: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 133.

⁶ Қуръони карим, 21: 85–86. 38: 48.

кишилардандир”¹ деб айтилган.

Ибн Касирнинг айтишича, мазкур ояти карималарнинг зоҳирий маъносига биноан Зу-л-Кифл улуғ пайғамбарлар каторида зикр этилган. Ўзлари ҳам пайғамбар эканликларига далолат қилади. Аммо Зу-л-Кифл қайси қавмга юборилгани ҳақидаги маълумот йўқ. Ривоятга кўра, румликларнинг Зу-л-Кифлга эргашганликлари нақл этилади. Бу қавм Зу-л-Кифлдан ўзларининг узоқ умр кўришликларини Аллоҳдан сўрашини илтимос қилишган. Аллоҳ Зу-л-Кифлнинг дуосини қабул этиб, “Улар ўзлари хоҳлаганларича ўлмаслар. Бунга сен ҳам кафил бўлгин”, деган ваҳий келади. Бишр ўз қавмига бу башоратни етказди. Илоҳий ваҳийга ўзи кафил бўлади. Шу сабабдан ҳам уни “Зу-л-Кифл” деб атай бошлаганлар².

Айюб пайғамбар васиятларини ўғиллари Ҳавмалга қолдирган эдилар. Ҳавмалдан сўнг эса иккинчи ўғиллари Бишр ибн Айюб ота васиятини давом эттиради. Кўпчилик уламоларнинг келишувларига биноан, Бишр ибн Айюб – Зу-л-Кифл исмли пайғамбардир. Аксарият тафсирларда Зу-л-Кифл умрининг охиригача Шомда яшайди, ўғиллари Абдонга васият қолдириб, 75 ёшда оламдан ўтди³.

Баъзи ривоятларда Зу-л-Кифл мақбарасида Зу-л-Кифл пайғамбар эмас, бошқа бир авлиёнинг қабри деб айтилади. Шундай ривоятлардан бирида Маккаи Мадинадан тўрт киши XI-XII асрларга тегишли Бухоро томонга ўтиб келиши керак бўлган. Шулардан бири авлиё бўлиб, улар Афғонистон орқали Амударёдан ўтмоқчи бўлганлар. Йўловчилар сувдан ўтишдан олдин сув бўйида дам олишган. Шу пайт авлиёга илҳом келиб: “Сенинг кунинг битди, қабринг шу ерда бўлади”, дейди. Авлиёнинг ёнидаги кишилар авлиёга: “Сизни Термиз ота атрофидаги мазорга қўямиз”, дейдилар. Шунда авлиё: “Йўқ, мен сувдан ўта олмадим. Вафот этсам сандиққа солиб, оқизинглар. Сандиқ қаерда чўкса, ўша жой менинг мазорим бўлади”, дейди. Авлиёнинг ҳамроҳлари васият-

---

¹ Қуръони карим, 38: 48.

² Ислои энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 189.

³ Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи. Исломият тарихидан. – Т.: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 133-226.

га амал қилиб, уни сандикқа солиб, оқизадилар. Сандик оқимга қарши оқади ва бир жойда чўкади. У ерда орол пайдо бўлиб, бу жой “Орол пайғамбар” деган номни олади. Авлиёнинг ҳамроҳлари мозор устига мақбара қуришади, бу жой муқаддас зиёратгоҳга айланади. “Орол пайғамбар” номи “оролнинг пойи” деган маънони билдиради¹.

Маҳмуд ибн Валийнинг “Баҳр ал-асрор” асарида оролга асли турк миллатига мансуб машҳур ислом лашкарбошиси Исҳоқ ибн Кунтожнинг (ваф. 992) дафн этилгани ҳақида маълумот ҳам берилади².

Яна шуни таъкидлаш лозимки, Ироқнинг ал-Ҳилла шаҳри яқинида Зу-л-Кифл зиёратгоҳи мавжуд. Мусулмон оламининг бошқа шаҳарларида ҳам рамзий қадамжолар учрайди. Жумладан, Туркменистоннинг Мари шаҳрида ҳам у зотнинг номлари билан боғлиқ қадамжолар борлиги аниқланган³.

Шунингдек, Олтинсой туманида Хидиршо қишлоғида Хидиршо зиёратгоҳи (XIV аср) мавжуд бўлиб, унинг номи Хизр пайғамбар исми билан боғлиқлиги ҳам келтирилади⁴.

Саҳобалар номи билан боғлиқ культларнинг пайдо бўлиши ва кўпайишида турли конфессиялар ва ақидавий оқимларнинг таъаббуси, зоҳидлик ҳаракати ва қарашларининг такомиллашуви муҳим ўрин тутган⁵. Саҳобалар муқаддас ислом динини бутун баъшариятга етказиш йўлида барча машаққатларни кўтариб, бу вазифани тўла-тўқис адо этган зотлардир. Саҳобаларни яхши кўриш ва уларни пайғамбарлардан кейин энг афзал инсонлар, деб ишониш ва тасдиқлаш ҳам ҳар бир мусулмоннинг бурчи ҳисобланади. Қуръони каримда саҳобаи киромларга шундай хитоб қилинган: “Сизлар одамлар учун чиқарилган энг яхши уммат бўлдиларингиз”

---

¹ Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 189-190.

² Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Б. 25.

³ Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 96.

⁴ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Т.: Ёзувчи, 2003. – Б.15.

⁵ Раҳимов К. Мовороуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Akadernashr, 2020. – Б. 35-39.

(Оли Имрон сураси, 110-оят).

Абу Саид Худрий розияллоху анхудан ривоят қилинади: “Расулulloҳ соллаллоху алайҳи васаллам: “Саҳобаларимни таҳқирламанглар, жоним Унинг қўлида бўлган зотга қасамки, агар сизлардан бирингиз Уҳуд (тоғи) мислича олтин сарфласа ҳам, улардан бирортаси “муд” ига (544 грамга тенг ўлчов бирлиги) ҳам, у (муд) нинг ярмига ҳам эриша олмайди”, дедилар” (Термизий ривоят қилган).

Чунки бу зотлар пайғамбарларнинг охиргисига саҳоба бўлишдек бахтга сазовор бўлган ва Расулulloҳ соллаллоху алайҳи васаллам олиб келган ҳидоят нурини бошқаларга етказиш йўлида молу жонларини фидо қилган мўминлардир¹. Сурхон воҳасининг Ангор туманида Саъд ибн Абу Ваққос, Абдурахмон ибн Авф, Шеробод туманида Атоулла Саид Ваққос, Олтинсой туманида Саъд ибн Абу Ваққос, Хўжаипок Узун туманидаги Абу Хурайра (Оқ Остона бобо) зиёратгоҳлари саҳобалар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳисобланади. Худди шундай номда зиёратгоҳлар Самарқанд, Хоразм, Жиззах, Навоий вилоятларида ҳам мавжудлигини кўриш мумкин². Аксарият зиёратгоҳлар номида “Ашараи мубашшара” деб башорат берилган саҳобаларга урғу берилади. “Ашараи мубашшара” ислом дунёсида ҳаётлик чоғида Муҳаммад (с.а.в.) томонидан жаннатийлиги башорат берилган ўн саҳоба номи билан боғлиқ³. Ана шундай “Ашараи мубашшара” (Жаннатий экани башорат қилинган ўн саҳоба) дан бири⁴ – Абдурахмон ибн Авфга (ваф. 654\32 хижрий) атаб барпо этилган Ангор туманидаги Абдурахмон ибн Авф, Олтинсой туманидаги Хўжаипок зиёратгоҳидир. Абдурахмон ибн Авф Ҳабашистон ва Мадинага ҳижрат қилган муҳожирлардан бўлиб, Бадр, Уҳуд ва бошқа жангларда Муҳаммад пайғамбарнинг ёнида бўлган. Уҳуд жангида 20 жойидан яраланган. Дастлаб фақир

---

¹ Абдулқодир Абдул Раҳим. Эътиқод дурдоналари. “Бадъул амолий” шарҳи. – Т.: Шарқ, 2016. – Б. 294.

² Суюндик Мустафо Нуротой. Мунаввар қадамжолар. – Т.: Noshirlik yog’dusi, 2011. – Б. 33-36.

³ Ашараи мубашшара: жаннатий бўлган ўн саҳоба ҳақида қисса. – Т.: Мовароуннаҳр, 1994. – Б. 23-27.; 101 улуғ саҳобий. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт бирлашмаси, 2018. – Б. 115-119.

⁴ Имоми Таҳовий. Ақоид. (Сайдиялик шайх Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ибн Боз изоҳи ила.) – Т.: Мерос, 1992. – Б. 19.

бўлган, кейинчалик тижорат билан шуғулланиб, бойиб кетган. Хайр-эҳсонни кўп қиладиган зот бўлган¹.

Гарчанд Абдурахмон ибн Авф Мадинадаги Бакиъ қабристонига дафн этилган бўлса-да, бироқ саховат борасидаги хайрли ишлари туфайли мусулмон дунёсининг турли худудларида ўрта асрлардаёқ унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар вужудга келган.

Сейди Али Раиснинг (XVI аср) “Миръотул мамолик” асарида келтирган маълумотларига кўра, Абдурахмон ибн Авфнинг мазори Басра шаҳрида ҳам бўлган. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, Марказий Осиё худудида ҳам Абдурахмон ибн Авф номи билан боғлиқ бир нечта зиёратгоҳлар мавжуд. Масалан, Тожикистоннинг Ашт туманидаги Бобойи-об зиёратгоҳидан ташқари Шаҳристон ва Ҳисор туманларида ҳам унга атаб қадамжолар барпо этилган². Тарихчи Ҳамза Камоловнинг таъкидлашича, Қурама ва Ҳисор тоғларидаги саҳоба Абдурахмон ибн Авф номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиш сабаби унинг мусулмон дунёсида гоят сахийлиги билан танилганидан юзага келган³.

Олтинсой тумани муқаддас зиёратгоҳларга бой худудлардан ҳисобланади. Туманда VI–VII асрларда яшаган саҳобалардан бири, ислом динини тарғиб қилишда фаоллик кўрсатган Хўжа Ҳасан Илғорий шарафига барпо этилган “Каптархона” номи билан танилган зиёратгоҳ (XIX–XX асрлар) мавжуд. Шунингдек, Хайробоҳ тепа яқинида Хўжа Соат маҳалла марказидан 400–500 метрлар чамаси юқорида, йўлнинг ўнг томонида машхур саҳоба Саъд ибн Абу Ваққос (ваф. 674) номи билан боғлиқ зиёратгоҳ бор⁴.

Саъд ибн Абу Ваққос номи ҳам “Ашарай мубашшара” дан (жаннатий экани башорат қилинган ўн саҳоба) дан бири сифатида

---

¹ Ашарай мубашшара: жаннатий бўлган ўн саҳоба ҳақида қисса. – Т.: Мовароуннаҳр, 1994. – Б. 20-21.

² Сейди Али Раис. Миръотул мамолик (Мамлакатлар кўзгуси). Таржима ва изоҳлар муаллифи Зуннунов Ш., Азимжонов С. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1963. – Б. 97.; Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мазорҳо. – Душанбе: Ирфон, 1970. – Б. 7.

³ Ҳамза Камол. История Северного Таджикистана. – Душанбе: Деваштич, 2005. – Б. 132.

⁴ Суюндик Мустафо Нуротой. Мунаввар қадамжолар. – Т.: Noshirlik yog’dusi, 2011. – Б. 35-36.

тан олинган Саъд ибн Абу Ваққоснинг тўлиқ исми – Молик ибн Ваҳб ибн Абдуманноф ал-Қураший аз-Зухрийдир. У маккалик илк иймон келтирган саҳобалар орасида тўртинчи бўлиб исломга кирган¹. Ҳижознинг Ақиқ деган жойида вафот этиб, Мадинада дафн этилган. Саъд ибн Абу Ваққоснинг вафот санаси бўйича икки хил маълумот мавжуд. Ал-Воҳидийнинг айтишича, 55/674–75 йилда 83 ёшида, Абу Намининг фикрича эса, 58/677–78 йилда вафот этган².

Узун тумани Сурхон дарёсининг чап қирғоғидаги Оқ Остона бобо қишлоғида машҳур саҳоба, ровий, фақиҳлардан бири бўлган Абу Ҳурайра (602–679) номи билан боғлиқ Оқ Остона бобо зиёратгоҳи (X–XI асрлар) жойлашган³. Оқ Остона бобо номи билан аталадиган қадамжо машҳур саҳоба Абу Ҳурайра номи билан боғлиқ бўлиб, ҳаётлари давомида 5374 та ҳадис ривоят қилган⁴. Абу Ҳурайра номи билан боғлиқ культнинг тарқалиш сабаблари ҳозиргача яхши ўрганилган эмас⁵. Ҳар ҳолда у ҳадис илмининг Марказий Осиёда VIII–IX асрлардаги ривожига ва муваффақият қозониши билан боғлиқ бўлса керак.

---

¹ Ибн ал-Асир. Усд ал-ғоба фи маърифат ас-саҳоба. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1996. 2-ж. – Б. 452–453; Аҳмад Лутфий. Содот асри қиссаси. Интизор қутилган тонг. 1-қисм. – Т.: Шарк, 2004. – Б. 243–244; Абу Исо ат-Термизий. Суанан ат-Термизий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1997. 5-ж. 607-ҳадис.

² Ибн ‘Асқалоний. Ал-Исоба фи тамйиз ас-саҳоба. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1995. 3-ж. – Б. 63–64; Ашараи мубашшара: жаннатий бўлган ўн саҳоба ҳақида қисса. – Т.: Мовароуннаҳр, 1994. – Б. 3.

³ Пугаченкова Г.А. Ак-Астана баба // Советская археология. – Т., 1960. № 3. – Б. 24.

⁴ Муҳаммад Абдурахмон ал-Муборакфурий. Тухфат ал-Аҳвазий би-шарх Жоми‘ ат-Термизий. Зухд боби. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийа, 1990. 7-ж. – Б. 244.

⁵ 101 улуг саҳобий. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Тошкент халқаро ислом академияси, 2018. – Б. 151-158.

Шеробод тумани Чигатой қишлоғида Муҳаммад пайғамбарнинг сарбози, Ҳазрат Алининг яқин қариндоши, саркарда Ахтам саҳобага атаб қурилган Ахтам саҳоба зиёратгоҳи (X–XI асрлар) жойлашган¹. Шунингдек, Шеробод туманида Атоулла Саид Ваққос, Ахтам саҳоба, Сулаймон ота, Жамолмерган ота, Хўжамуқон ота, Хўжанқо ота, Қайриёғоч ота, Саййид ота, Боботепа, Чўпон ота, Қирқчилтон ота, Кўктош Валий, Чўлпон ота, Работак қабристонини каби зиёратгоҳлар мавжуд. Маҳаллий аҳоли уларни саҳобалар, илк араб саркардаларнинг номлари билан боғлайди. Эътироф этиш лозимки, Ахтам саҳоба (Наманган, Тошкент вилоятлари), Чўпон ота (Самарқанд вилояти), Қирқчилтон ота номлари билан боғлиқ культлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам мавжуд.

Воҳада ислом дини йўлида хизмат қилган, муқаддас жойларда қароматли авлиёлар, тасаввуф намояндalари, олимлар, эшонлар дафн этилган қабрлар мавжуд. Хайдаркул хожи бобо қабри Сурхондарё вилояти Денов туманининг Остона бува қабристонидagi Хожа Алоуддин Агтор зиёратгоҳи ёнида жойлашган.

Бойсун тумани Омонхона қишлоғида жойлашган Ҳазрат Султон Валий (XIV аср) зиёратгоҳи ҳақида ёзма тарихий манбаларда маълумотлар мавжуд эмас. Тадқиқотчи олим А. Холмирзаевнинг маълумотича, ўлимидан сўнг шу ерда дафн этилган². Ривоятларга кўра, Ҳазрат Султон Валий XIV асрда Балхда туғилиб, ўзига устоз излаб, Сиддиқ саҳоба билан бирга ҳозирги Омонхона дарасига келиб жойлашган³. Шу ерда қирқ кун чиллада ўтириб, “Балогардон” деган лақабга сазовор бўлган. Бойсундаги Паданг қишлоғида жойлашган Хўжақўшқарон объекти⁴ муқаддас зиёратгоҳ сифатида маҳаллий аҳоли томонидан эъзозланиб келинади. Аммо дафн этилган шахс ҳақида маълумотлар унинг тарихини аниқлаш имконини бермади.

---

¹ Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. – Б. 79.

² Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 2001. – Б. 33.

³ Зарипова М. Муқаддас зиёратгоҳлар халқимиз маънавиятининг белгиси // “Бойсун баҳори – миллий маънавиятимиз дурдонаси” халқаро илмий анжуманга бағишланган мақолалар тўплами. – Термиз: Сурхон нашр, 2017. – Б. 157-158.

⁴ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Akademnashr, 2012. – Б. 377.

Ўрта асрларда (VII-VIII асрлар) ислом дини давлат дини макomini олгач, ижтимоий муносабатларда хўжалар (форс тилида хўжайин, соҳиб) янги ҳукмрон табақаси шаклланиб, жамиятда асосий иқтисодий ва маънавий кучга айланган ҳамда маълум соҳаларда ўзига хос имтиёзларга эга бўлишган. Марказий Осиёда эшонларнинг аксарияти қишлоқда истиқомат қилгани фанда “Марказий Осиё қишлоғига хос тасаввуф” деб ҳам юритилади. Сурхондарё воҳаси хўжаларини тадқиқ қилган олим Н.Турсунов уларни мурид овламайдган хўжалар ва мурид овлайдиган хўжалар ёки “эшонлар” деб икки гуруҳга ажратади¹.

Олтинсой туманида эшонлар ва уларнинг авлодлари дафн этилган катта гумбазли Қорахон Эшон бобо зиёратгоҳи (XVI аср) жойлашган. Мазкур шахс хўжалар оиласига мансуб оксуяклар табақаси вакилларида хисобланади². Қадамжолар орасида номларини аниқлаш иложи бўлмаганлари ҳам учрайди. Лекин маҳаллий аҳоли уларни “авлиё” сифатида қабул этади.

Жумладан, Ангор туманида XI–XII асрларга оид Хўжа Рўшноий зиёратгоҳи биноси Занг жамоа хўжалигидаги, Термиз-Ангор автомобиль йўли устида жойлашган. Мақбарада хоки ётган одамнинг асл исми маълум эмас. Аммо у ҳақда баъзи ривоятлар мавжуд. Шундай ривоятларда мазкур авлиё кароматлари билан машхур бўлгани қайд этилган.

Шунингдек, Термиз шахрининг Адиб Собир Термизий кўчаси, 16-уйда жойлашган Мурч бобо³ зиёратгоҳининг сағанаси XIX аср охири – XX аср бошларида барпо этилган. Нақл қилишларича, бу зиёратгоҳга сўфий Саййид Абдували Самарқандий дафн қилинган. Халқ орасидаги ривоятга кўра, Саййид Абдували Мурч бобо Самарқанддан Балх орқали ҳаж зиёратига боришга муваффақ бўлган. Ҳаждан қайтишда Балхдан мурч олиб, белига тугиб олган. Унга ўғли ҳамроҳлик қилган. Йўлда қароқчилар белидаги тугунини кўриб, у кишини қатл этишган. Жасадларини ўша ерга кўмиб,

---

¹ Турсунов Н. Сурхондарё воҳаси хўжалари // *Moziydan sado.* – 2018, 3(79)-сон. – Б. 45-46.

² Мирзаев Ж. Термиз саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001. – Б. 18–34.

³ Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарк, 2004. – Б. 130.

белидаги мурчни қабр устига сепиб кетишган. XIX аср охирида Имом Али бойнинг чўпонлари қўй боқиб юрганда, қабрни очиб кўрадилар. Тананинг ҳолати бузилмай ўз ҳолида турган. Имом Али бой марҳумни бошқа жойга кўчиртирмоқчи бўлганда фалаж бўлиб қолади. Шундан кейин унинг қабри устига макбара қурдиради ва ўзи фалажликдан вафот этади. Шу пайтдан бошлаб, бу жой зиёратгоҳга айланади¹.

Қумгўрғон туманининг Хўжа қишлоғида пахта даласи бўйида Саййид Жамол ва Саййид Камол Термизийлар қабри бўлиб, маҳаллий аҳоли вакилининг айтишича, бу зот VIII-IX асрларда яшаб ўтган, диний ва дунёвий илм соҳиби ва фалакиётшунос олим бўлган. У кишининг “Ҳисоботул ал-ҳисоб” асари бўлиб, унинг қаерда сақланаётгани маълум эмас. Саййид Камолиддин Термизий VIII-IX асрларда ўтган, мироблик қилган, кўзалар ясашиб, сардобалар қурган. Унинг Мовароуннаҳр худудида 13 та сардоба қурдиргани айтилган. У кишининг “Иқлим ал-Мўътадил”, “Иқлим ас-Сиюм”, “Табобат ал-Иқлим” асарлари бўлиб ҳозиргача қаерда сақланаётгани аниқланмаган².

“Такия” ва “работак” сўзлари сўфийлар қароргоҳи маъноси билдиради. Қизириқ тумани Такия ота қишлоғидаги Такия ота зиёратгоҳи³ (тах. XII аср) аҳоли орасида кенг маълум, бироқ макбарада хоки ётган киши ҳақида айтилган айрим ривоятлардан бошқа маълумотлар сақланмаган⁴. Сариосиё тумани худудида (XVII–XIX асрлар) Хуфор қишлоғида яшаган, халқ орасида кароматли авлиё сифатида катта ҳурматга сазовор бўлган – Каримкул домла зиёратгоҳи мавжуд⁵.

---

¹ Чори Тоғасев. 1977 йилда туғилган. – Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳри, 2020 йил, 19 август. 3-дафтар.

² Сурхондарё вилояти Қумгўрғон тумани Хўжақишлоғида яшовчи, 1972 йилда туғилган Абдираимов Баҳодир билан бўлган суҳбат, зиёратгоҳ маъсул ходими. – 2020 йил 21 август. 3-дафтар.

³ Турсунов С.Н., Чориев Р.Қ., Муртазоев Б.Х., Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – Б. 118-123.

⁴ Дала таджикотлари. – Сурхондарё вилояти Қизириқ тумани Такия ота қишлоғи. 2020 йил, 10 июнь.

⁵ Турсунов С., Қурбонов А., Турсунов Н., Пардаев Т. Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – Б. 98.

Шунингдек, Шерободнинг тоғли худудидаги Хўжамуқон қишлоғида Хўжамуқон ота зиёратгоҳи жойлашган. Қишлоқ мазкур авлиё номи билан аталади. Авлиё ҳақида бир жумла ривоятлар кенг тарқалган. Шеробод тумани Талашқон маҳалласида Қирқчилтон ота (Қирқчилтон култи), Дўстлик маҳалласида Кўктош Валий, Навбоғ қишлоғида Чўлпон ота зиёратгоҳлари мавжуд. Туманда аҳоли зиёрат қиладиган Работак қабристонини ҳам жойлашган. Одатда ҳар қандай қабристон зиёратгоҳ бўлмаслиги мумкин. Бандихон туманидаги Шакарли ота, Бектепа, Улуғсой зиёратгоҳлари маҳаллий худуддагина маълумдир.

Музработ туманида Музработ қишлоғида XV асрга оид Музработ ота (Бузрук ота) зиёратгоҳи жойлашган. Шунингдек, халқ томонидан зиёрат қилинадиган, аммо шахси аниқланмаган Ҳазрати Султон зиёратгоҳи, Оқ олтин маҳалласига қарашли Миршоди қишлоғидаги катта адир ёқасида Хўжайгор ёки Авлиё ота зиёратгоҳи (XVIII–XIX асрлар) жойлашган¹. Шунингдек, ўлкада аёллар номи билан боғлиқ Бойсун тумани Ширинобод қишлоғидаги бир тепалик устида Бибиширин зиёратгоҳи жойлашган². Сурхондарё вилоятининг Юрчи кўрғони Дўстлик қишлоғида Биби Сарпуш зиёратгоҳи жойлашган³.

Сурхондарёдаги зиёратгоҳларнинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг аксарияти кўпинча баланд тепаликлар ва адир жойларда жойлашиши рамзий маънода қадамжо билан номи боғлиқ шахсларнинг халқ томонидан улуғланишини англайди.

Шунингдек, воҳада табиат култи билан боғлиқ ривоятлар асосидаги муқаддас қадамжолар ҳам мавжуд. Масалан, ҳайвонлар култи билан боғлиқ Кўппак ота зиёратгоҳини мисол келтириш мумкин⁴. Яна Миршоди қишлоғидаги Кийик ота зиёратгоҳи

---

¹ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 31–32.

² Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Akademnashr, 2011. – Б. 377-378.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Денов тумани Юрчи кўрғони Дўстлик қишлоғи. 2020 йил, 27 август. 3-дафтар.

⁴ Ит образи суфийлик тариқатлари таълимотларида кенг тарқалган ҳодиса саналади.

(XVIII–XIX асрлар)¹, шулар жумласидандир².

Бундан ташқари, тоғ билан боғлиқ қадимги қалъа култи – Хўжаи Барку тоғи Ушр қишлоғида Хўжаи Ҳисор, Сариосиё туманидаги Хўжаи Илғор зиёратгоҳи, тоғ бағрида Хўжаи Хубон (яхшилар Хўжаси) зиёратгоҳлари, Хурсандтоғ тепасидаги жойлашган Чош қишлоғида Хўжаи Пириях (Қари муз хўжаси) зиёратгоҳлари мавжуд.

Сариосиё тумани Сангардак қишлоғида Шарра мазор зиёратгоҳи бўлиб³, булар тўғрисида турк адмирали Сейди Али Раис шундай маълумотни келтиради: ... Чағониёнга, яъни Ҳисори Шодмонга ўтганини, у ердан Темур Султон номи қўйилган жойга келиб Сангардак тоғидан ошганини, тоғ бағридан чиқиб ёмғир ёқгандек сув томчилари тинмай оқиб туришини томоша қилганини айтади. Сайёҳ бу ерда “Шарро мазор” деб аталган ҳеч қандай зиёратгоҳ борлигини келтирмаган⁴.

Сариосиё Хонжиза маҳалласидаги Хонжиза қишлоғида Хурсанд тоғидан оқадиган дарёнинг бўйида Чашми дивонаҳо (Девоналар булоғи), Десурх қишлоғидаги Қизилсой бўйида «Оби сурхон», Найҳо тоғининг тагида «Шайхлар булоғи» деб аталувчи булоқлари билан машҳур⁵, «Кўк тераклар булоғи»⁶, тоғнинг уч жойидан сув чиқиб туради⁷ Хонжиза маҳалласи Дебодом қишлоғининг тепасида Хўжаи Мурид зиёратгоҳи, ундан сал тепарокда Дарвозаҳо зиёратгоҳлари жойлашган. “Хўжа майхона” зиёратгоҳи Бойсун тумани Темирдарвоза маҳалласи Дарбанд қишлоғида тоғ орасидаги

---

¹ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 29–30.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Ушр қишлоғи. 2020 йил 16 август.

³ Эрназаров Фарҳод, 1931 йилда туғилган, Шарра мазор зиёратгоҳи шайхи. – Сурхондарё вилояти Денов тумани, Сангардак қишлоғи. 2019 йил, июль.

⁴ Сейди Али Раис. Миръот ул-мамолик (Мамлакатлар кўзгуси). Тарж. Ш.Зуннунов, сўзбоши С.Азимжонов. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1963. – Б. 97.

⁵ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Десурх қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

⁶ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

⁷ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Дебодом қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

дарада жойлашган¹. Ўнг томонда тоғнинг тагидан катта ҳажмда муздай сув окиб чиқади, сувнинг қаердан келаётганим маълум эмас ва у Мочайдарёга бориб қуйилади. Дара қуюқ дарахтлар билан ўралган, тоғ бурама шаклда кўришиб, уни камдан-кам учрайдиган бир мўжиза десак бўлади. Балиғи кўп бўлгани учун “Моҳи балиқ” майхона маъносини берган. Даранинг чап томонидаги тоғ ён бағрида иккита қабр бўлиб, унинг атрофи тош билан ўралган, қабрга белги ҳам қўйилган, маҳаллий аҳолининг айтишича, бу жойда Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) нинг куёвлари Ҳазрат Алининг қабри² мавжуд ва икки қабрнинг кимга тегишли экани маълум эмас. Тарихий манбаларда кўра Али (р.а.) бу ерга келмаган. Қабр кимга тегишли бўлса ҳам ҳақиқийми ёки рамзийми, буни аниқлашнинг иложи йўқ.

Сурхондарёда нафақат диний илмлар, балки дунёвий илмлар ривожига ҳисса қўшган олимлар ҳам етишиб чиққан ва ҳудудда шундай номдаги зиёратгоҳлар мавжуд. Масалан, Сариосиё тумани Хонжиза қишлоғида (XII аср охири XX аср бошларида яшган) маҳаллий уломалар – Сўфий Ҳисорий Хондизагий, Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий, шайх Нодирмуҳаммад Самарқандий, Эшони Сафар халифа, Сўфий Айниддин Хондизагий номларини³ келтириш мумкин.

Хонжиза жамоа хўжалиги Хўжаи Асмин қишлоғи тепасида Кўйи сафет (Оқ тоғ) этагида Қирқ қиз (Чил духтарон) зиёратгоҳи жойлашган⁴. Хўжаи Асмин номли авлиё номи билан боғлиқ зиёратгоҳ қишлоқнинг тепа қисмидаги Кўйи сафет тоғи этагида жойлашган⁵. Шунингдек, воҳада шаҳидлар номи билан боғлиқ култ – Хонжиза маҳалласида Шохидон тоғининг остида шаҳидлар учун тош билан ўралган Шаҳидон мазороти (Шаҳидлар мазори) бўлиб, дарахтлар

---

¹ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Akademnashr, 2011. – Б. 383-384.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Бойсун тумани. 2019 йил 9 август. 4-дафтар.

³ Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Т.: ЎМЭ, 2017. – Б. 380-391.

⁴ Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий. Тачаллои ишқ. – Душанбе, 2003. – 44 б.

⁵ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хўжаи Асмин қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

номи билан боғлий култ – Хонжиза маҳалласи йўлининг чап томонида, кишлоқдан анча узоқда Мозори Тўк зиёратгоҳи жойлашган бўлиб, унинг атрофида дўлана дарахти бор¹.

Хулоса қилиб айтганда, Сурхондарё воҳаси зиёратгоҳлари ва муқаддас қадамжоларининг пайдо бўлиши ва шаклланишида маҳаллий халқнинг илм-фан, ислом дини, касб-хунар, тиббиёт, ўзликни англаш, тасаввур ва онгнинг юксалиши ва устоз-шогирд мактабларини шакллантиришда табиат ва жамият ўртасида уйғунликни вужудга келтириш, ҳукмрон синфлар билан оддий халқ ўртасида ўзаро ҳамкорликни яратишга муносиб ҳисса қўшган улуғ инсонлар хизмати алоҳида инобатга олинган ва тарихан шаклланган. Бундай шахслар номи маҳаллий аҳоли томонидан улуғ ва муқаддаслик даражасига кўтарилган. Воҳадаги ҳар бир зиёратгоҳ маҳаллий аҳолининг маънавий-тарбиявий ҳаётида муҳим роль ўйнаган, у ерда ётган шахс онги, тасаввури, диний ва дунёвий илмларни эгаллаши билан ажралиб турган ҳамда унинг касби билан боғлиқ хизматлари инобатга олиниб, тарихий воқеаларга, урф-одатларга қўшган ҳиссаси диққат-эътиборда тутилган. Бундан ҳудуддаги зиёратгоҳларнинг аксарияти авлиё даражасига кўтарилган саҳобалар номи билан боғлиқ масканлар ҳамда саййидлар насаби улуғланганини кўриш мумкин. Мазкур ҳолат Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида учрамайди, шунга қарамай ҳудуднинг ўрта асрлардан кейинги йилларга қадар ислом дини ва маданияти уйғунлашган, маҳаллий кадриятлар билан исломий анъаналар трансформацияга учраганини кўриш мумкин.

Шуни ҳам айтиб қўйиш жоизки, вилоятнинг тоғ ва чўл ҳудудларида шаҳарга нисбатан диний ва маданий соҳадаги ўзгаришлар секин кечганини кўриш қийин эмас. Натижада олис минтақаларда эски диний тажриба – диний қараш, тасаввурлар ва амалиёт узоқроқ вақтгача сақланиб турган. Зиёратгоҳлар ҳам кўпинча аҳоли зич жойлашган ерларда шаклланиб, зиёратчиларнинг серкатновлиги боис уларнинг обод бўлишини таъминлаган. Бошқача айтганда, бундай қадамжолар атрофида масжидлар бунёд этилгани у ерда ибодат қилиш учун шароит ва имконият яратган бўлса, акса-

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Хонжиза кишлоғи. 2021 йил 28 июнь.

рият қадамжоларнинг тоғ ва табиат билан уйғунлашгани у ерда маҳаллий аҳолининг ташрифи ва ҳордиқ олиш имкониятлари мавжудлиги билан изоҳланади. Бунга Термиз шаҳри ва унинг атрофида ҳамда Олтинсой туманида жойлашган қадамжоларни мисол қилиб келтириш мумкин. Чунончи, авлиёлар номи билан боғлиқ ривоятлар Марказий Осиё учун умумий бўлган тушунчалар билан кафолатланади. Шу сабабли улар ҳақида батафсил тарихий маълумотлар сақланмаган. Шундай бўлса-да, воҳанинг ўзига хос ва бошқа худудлардан ажралиб турадиган хусусияти бу ерда ислом дини уламолари ва саҳобалар номи билан боғлиқ рамзий қабрларнинг кўплиги билан изоҳланади. Буни фан нуктаи назаридан аҳолининг диний қарашларга ишонч-эътиқоди юқори бўлгани ва уни ўрганиш ва билиш юзасидан мавжудлигини аниқлаш мумкин.

Тадқиқотга жалб этилган ва аниқланган Сурхон воҳаси зиёратгоҳлари характериға кўра, умумий таснифларни қуйидагилар ташкил этади:

а) Куръон каримда зикр этилган пайғамбарлар билан боғлиқ: Зу-л-Кифл пайғамбар, Хидиршо (Хизр) пайғамбар;

б) саҳобалар билан боғлиқ: Саъд ибн Абу Вакқос, Абдурахмон ибн Авф, Аҳтам саҳоба, Хўжа Ҳасан Илғорий, Абу Ҳурайра;

в) машхур мутасаввифлар номи билан боғлиқ: Хожа Алоуддин Аттор, Сўфи Оллоёр, Мавлоно Музхаммад Зоҳид;

г) буюк алломалар: Ҳақим Термизий, Абу Исо Термизий, Варроқ Термизий, Сомон Ашур Кокилдор, Хожа Самандар Термизий;

д) Саййидлар номи билан боғлиқ: Султон Содот;

е) маҳаллий авлиёлар номи билан боғлиқлари: Хўжа Рўшноий, Қорахон Эшонбобо, Такия ота, Мурч бобо, Хўжаи Хубон, Хўжаи Пирях, Хўжаи Мурид, Хўжамқара, Хўжаи Хисор, Хўжаи Асмин, Каримқул домла, Музрабод ота, Хўжаи Муқом ота, Қирқчилтон ота, Чўлпон ота, Хўжаи Қўшқарон, Сайид Жамол ва Сайид Камол, Хўжаипок, Хўжаиғар ёки Авлиё ота, Ҳазрати Султон Валий, Яккатут бобо, Кийик ота, Шакарли ота, Ҳайдарқул хожи бобо, Масжид ота, Кўппак ота, Кўктош Вали, Боғи шайхо;

ё) аёллар номи билан боғлиқ: Биби Зайнаб, Бибиширин, Қирқ киз, Чашмаи Сора;

ж) шаҳидлар номи билан боғлиқ: Чашмаи Бибиҳур-Бибинур мазороти, Мазори тўқ, Ҳовуз мазороти, Писта мазороти, Шоҳидон мазороти, Шарра мазор;

з) этник номлар билан боғлиқ Чилдўхтарон, Бобо Така, Бектепа, Улуғсой, Қурбонсоат, Дарвозаҳо, Қўтир булоқ, Чашми сафидоро, Чашмаи Девоноҳо зиёратгоҳлар мавжуд.

Яна шуни айтиш лозимки, аксар зиёратгоҳлар диний шахс (персона) номи билан боғлиқ бўлиб, термизийлар номи билан илм аҳли етишиб чиққани ўлканинг зиёрат масканлари ҳудудий ва умумий топонимик бирлик асосида ўзига хос шаклланганини кўрсатади.

2.3. Зиёратгоҳларнинг шаклланиши ва тарихий ривож: археологик ва меъморчилик фанлари нуқтаи назаридан таҳлил

Сурхондарё қулай географик шароити, табиати, иклими, шарқ мамлакатларини боғловчи савдо худуд экани ва узоқ ўтмишдан бери маданият шаклланишига ўзининг ҳиссасини қўшиб келаётгани билан ажралиб туради. Хусусан, Буюк Ипак йўлида жойлашган воҳада буддавийлик, зардуштийлик, христианлик ва монийлик каби турли динларнинг таъсирини кўриш мумкин¹. Бунинг натижасида Сополлитепа, Жарқўтон, Айритом, Термиз, Далварзинтепа, Холчаён, Фаёзтепа, Қоратепа каби қадимий археологик ёдгорликлар ўз даврида пайдо бўлиб, кейинчалик зиёратгоҳ жойларга айланган². Шаҳарлар орасида Термиз воҳадаги энг қадимги шаҳарлардан бири бўлиб, архитектура комплекслари шаклланган, буюк аллома ва авлиёлар дафн этилган муқаддас зиёратгоҳларни ўзида мужассамлаштирган йирик маданият ўчоғи ҳисобланади.

Маълумки, ўлка қадамжолари ва уларнинг ҳолати ҳақида ўрта асрларда географ, сайёҳ ва элчилар кўплаб маълумотларни қайд

---

¹ Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. (историко-теоритическое исследование) Изд. Второе. – М., Наука. 1988. – С. 300-301; Хашимов М.А. Религиозные памятники Центральной Азии. – Алматы: САГА, 2001. – С. 8-22.; Древняя и средневековая культура Сурхандарьё // Отв. ред. Э.Д. Ртвеладзе, Ш.Пидаев. Сборник научных статей, посвященных археологическим исследованиям в Сурхандарьёнской области Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. – 127 с.; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.; Аннаев Т.Д. Раннесредневековые поселения северного Тохаристана. – Т.: Фан, 1988. – 82 с.

² ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 9-варак.; Маданий мерос департаменти архиви. СД-6407 фонд, С-руйхат, 48-иш, 4-32 вараклар.; ЎзМА, ф. 394-жамғарма, 1-руйхат, 190-иш, 64-88 вараклар. Марказий Осиё динлари тарихи / Масъул муҳаррир: Ёвқочев Ш.А. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. – Б. 69-73.; Пидаев Ш. Қадимий Термиз. – Т.: Фан, 2001. – 32 б.

этадилар¹. Воҳанинг илмий қимматга эга бўлган археологик ва меъморчилик ёдгорликлари 1925 йилга қадар рус маъмурияти амалдор ва хизматчилари томонидан қолдирилган йўл хотираларида қайд этиб келтирилган². Масалан, 1880 йилда Термизга ташриф буюрган француз олими Гийом Капю Термиз архитектура ёдгорликлари ҳақидаги дастлабки тадқиқотларни қайд этган бўлса³, 1925 йилда Средазкомстарис ташкилоти ходими И.И. Умняков бошчилигидаги экспедиция гуруҳи Термиздаги меъморчилик ёдгорликларини ўрганишни илмий тадқиқот даражасига олиб чиқди. Археолог тадқиқотчилар томонидан эски харобалар ўрнини текшириш, уни қурилган йилини аниқлаш, харобалик даражаси ва таъмирлаш мумкинлиги билан шуғулланди. Кейинги йилларда жумладан, 1926-28 йилларда Б.П. Денике бошчилигида В.Л. Вяткин, Б.Н. Засыпкин, Б.В. Витмаринлардан иборат гуруҳ Шарқ маданияти музейи археологик экспедицияси иш олиб борган⁴. Экспедиция IX-XIV асрларда шаклланган Қирқ қиз ёдгорлиги, XI-XVII асрлардаги Султон Содот мақбараси ансамбли, IX-XVII Ҳаким Термизий мақбаралари комплексини ўрганди. Бу экспедиция натижалари археологик ва меъморчилик ёдгорликларини ўрганиш ишига муносиб ҳисса бўлиб кўшилди. Ўзбекистон жанубининг санъати ва меъморчилиги ҳақидаги маълумотлар билан тарих фани бойитилди⁵.

Кейинги йиллардан, хусусан 1933 йилда М.Е. Массон раҳбарлигида Термиз археологик комплекс экспедицияси Айритомда

---

¹ Абу Са‘д ‘Абд ал-Карим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Сам‘оний. Ал-Ансоб (6-жилдли). 1-ж. / Муҳаммад ‘Абд ал-Қодир ‘Ато‘ хошиялари билан. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1998. – Б. 482–485.

² Пославский И.Т. О развалинах Термеза // Среднеазиатский вестник. – 1896. Декабрь. – С. 84-100; Ананьев А.Г. Ширабадская долина. – СПб, 1914. – С. 13.; Мушкетов И.В. Туркестан. – СПб, 1886. Т.1. – 578 с.

³ Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1969. – С. 25-27.; Пугаченкова Г.А. Зодчество в Центральной Азии в XV веке. Ведущие тенденции и черты. – Т.: изд. Гафур Гуляма, 1976. – С. 25-33.

⁴ ЎзМА, ф. 394-жамғарма, 1-руйхат, 252-иш, 14-20 варақлар.; Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 1-5 варақлар.; Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 12-13.

⁵ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 8-20, 63-67, 79-91 варақлар.

қазилма ишларини олиб борди ва будда ибодатхонаси харобаси мавжудлигини топишга эришди¹. 1960 йилда Г.А. Пугаченкова раҳбарлигидаги экспедиция Холчаён тепалигини текширишга киришди. 1960-1962 йилларда Л.И. Ремпель бошчилигидаги санъатшунослик экспедицияси² Сурхондарёдаги қишлоқлар архитектура-сини ўрганишни бошлади.

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Термиз ва Чағониённинг архитектураси араб истилосидан олдинги давр анъаналари билан чамбарчас боғланиб, меъморий зийнатнинг умумий композицияси буни ўзида акс эттиради. IX-X асрлар меъморчилигига оид қурилишда сифатли ғишт ва ганч ишлатила бошланган³. Пишиқ ғишт асосан мақбараларни барпо этишда ишлатилиб, X аср иморатларида устунлар ёғочдан кўтарилиб, араб истилоси билан ислом маданиятининг кириб келганини масжид, меҳроб, минбарлар, миноралар марказий қисми устида гумбазларнинг тоқлари пайдо бўлишида кўриш мумкин бўлади⁴.

Кейинги асрларда мазорлар устида мақбаралар бунёд этилиб, зиёратгоҳларда ибодат учун масжид ва хонақоалар қурилган⁵. Архитектор санъатшунос олим Д.А. Назиловнинг фикрича, масжидларнинг бошқа ҳудудлардан ажралиб турадиган ўзига хослиги шу билан изоҳланадики, меҳроблар безаш учун қўйилган бўлиб, уларнинг ўйиқ жойларида ўсимлик барглари тасвири туширилган. Меҳробларнинг ўйиқ жойлари чуқурлиги 80 смни ташкил этади⁶.

---

¹ Воронина В.Л. Вопросы охраны и использования памятников народной архитектуры в республиках Средней Азии. Экспресс-Информация, Сер. Музееведение и охрана памятников, Вып. 1. – М., 1973. – С. 37-39.

² Ремпель Л.И. Народная архитектура предгорной зоны Юга Узбекистана // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4., 1969. – С. 156-191.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-6410 фонд, С-руйхат, 48-иш, 14-21 арақлар.

⁴ Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 53-54.

⁵ Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектура Средней Азии IX-XV вв. (историко-теоритическое исследование) Изд. Второе, – М., Наука. 1988. – С. 3-8.

⁶ Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. – Т.: Фан, 1983. – С. 92.

Сурхондарёда устунларнинг асосий кўринишга қараб уларни бешта гуруҳга ажратиш мумкин, устуннинг пастки қисмида орнамент жойлаштирилган, иккинчиси кўп қиррали устун ромб шаклидаги ўйиқлардан ташкил топган. Ярим сферали қайта тескари ўйиқланган шаклдан иборат¹. Айнан шундай меъморчилик шакллари воҳа зиёратгоҳ масканлари архитектурасида кузатилади.

Сурхондарё вилоятида давлат муҳофазасига олинган маданий мерос объектлари сифатида худудда 494 та тарихий, бадиий ва илмий аҳамиятга эга моддий маданий мерос объектлари санаб ўтилади². Уларнинг орасида ислом оламида олти та машҳур муҳаддислардан бири бўлган Абу Исо Термизий макбараси (X-XI асрлар) алоҳида ўрин эгаллаб, у аллома вафотидан 150 йил ўтгач, ҳозирги Шеробод тумани яқинида қабр устига кўтарилган³. Аллома қабри устида макбарани XV аср ўрталарида Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдулатиф таъмирлатгани ҳақида маълумотлар мавжуд⁴.

Макбара Шеробод туман марказидан жануби-шарқда жойлашган бўлиб, тўрт ҳадли бинодан ташкил топган. Ҳозирги кунда макбара бир-биридан равоқлар орқали ўтувчи 4 хонали бўлмадан иборат. Хоналар тарҳи 4,3x4,5 мни ташкил этади. Шимоли-шарқий тарафи айвон қурилиши муносабати билан кейинчалик тўсилган. Шунингдек, уч хонали бўлма мураббаъ тарҳли, улардан жанубдагиси гўрхона, унда мармар сағана 3 поғонали бўлиб, муқарнас нақш ва ёзувлар билан пардозланган. Гўрхонадан тор узун йўлка орқали хонақоҳга ўтилади. Хонақоҳ гумбаз томли ва меҳробдан иборат бўлиб, ёнидаги икки хонадан шимоли-шарқий тарафга чиқилади⁵. Хонақоҳ олдидаги уч айвонли гумбаз, қалқонсимон бағалли девор-

---

¹ Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. – Т.: Фан, 1983. – С. 114-115.

² Сурхондарё вилоят ҳокимининг 2018-йилдаги фармойишига илова тарзида тасдиқланган объектлар рўйхати. Иловага қаралсин.

³ Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусулманские святыни Узбекистана. – Т., 2020. – 144 с.; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё олоҳидаги. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

⁴ ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 7-25, 31-32 варақлар.

⁵ Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма, 1982. – С. 93-98.

лари ганчкор безаклар билан пардозланган. Мақбаранинг бош тарзини кичик кўшксимон гумбазли қурилма эгаллаган. Мақбаранинг марказий зали ва масжид меҳроб билан, жанубдан гўрхона тарафдан эса ғиштли пештоқ билан, шимол томондан кенг айвон билан ўралган. Учинчи зал ҳам саккиз қиррали пешайвон ҳамда уч ва саккиз қиррали нақшлар билан безатилган.

Мақбара хонасининг устки қисми гумбаз билан ва тўртта хонаси эса тўғри услубда ёпилган бўлиб, хонақоҳ квадрат шаклдаги 24-25x4,5-5 смли пишиқ ғишдан лой қоришмалари воситасида қад кўтарган. Бинонинг умумий майдони 19,3x6,8 м, учта хона бир хил 4,3x4,3 метрни ташкил этади. Турли даврларда бино таллофотларга учраб, XV асрда шимоли-ғарбга қараб йўналтирилган ҳамда мажмуа шимоли-ғарбий томондан анчагина шикастланган. Мақбаранинг олд тарафига XX аср бошларида устунлари ўймакор бўлган айвон қурилган. Абу Исо Термизий мақбарасининг қурилиши бўйича дастлаб Д.Н Логофет, 1945 йилда В.А. Воронин, 1968 йилда археолог З.А. Ҳақимов, 1977 йилда А. Акименко, И.Гудков ва В.А. Аршавскаялар тадқиқот ишларини олиб борганлар¹. Бу тадқиқотлар меъморчилик ва археология фанида янги ва муҳим маълумотларни берди.

Ҳақим Термизий² мақбараси IX-XV асрларга оид мемориал комплекси бўлиб, ўзида масжид, мақбара, хонақо ва сағанани бирлаштиради³. Л.Ю. Маньковскаянинг фикрича, мажмуа 3 хонали мақбара, тарихий жараёнларда ўз ҳолатини ўзгартирган масжид, хонақо ва айвондан ташкил топган⁴. Мақбара ҳақидаги дастлабки маълумотни 1878 йилда А. Быкова аниқлаган бўлиб, 1881 йилда Бухородан афғон амири ҳузурига кетаётган француз сайёҳи Г.

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9743 фонд, Н-руйхат, 48-иш, 14-27 варақлар.; Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 54-55.

² Массон М.Е. Надписи и штуке из архитектурного ансамбля у мавзолея Хаким и Термези. – Труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 172. Кн.37. Археология Средней Азии. У. – Т., 1960. – С.44-80.

³ Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусульманские святыни Узбекистана. – Т., 2020. – 144 с.; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

⁴ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 146-148.

Бонвало ва рассом Каню Эски Термиз харобаларини кўздан кечириб, Ҳаким Термизий қабри ёнида кўплаб қабрлар борлигини аниқлашга муваффақ бўлишган¹.

1926-27 йилларда шаҳар маданият музейи ходимлари Б.П. Денике ва Б.Н. Засыпкин иншоотнинг ўлчамини ўрганган. 1936 йилда ТАКЭ (Термиз археологик комплекс экспедицияси) аъзолари М. Е. Массон бошчилигида тадқиқот ишларини ўтказган. 1938 йилда Г.А. Пугаченкова мақбара ҳақидаги маълумотларни ёзиб қодирган. 1947 йилда В.П. Петров, 1955 йилда В.М. Филимонов ва К.А. Шахуринлар бошчилигида ёдгорликнинг таъмирланишига оид тадқиқотларни амалга оширдилар².

Тадқиқотлар натижаларига кўра, IX асрда мақбаранинг шимоли-ғарбий қисмида айвонли масжид қурилган, сайқалланган пишиқ ғиштдан ишланган ва шу ғиштнинг ўзидан ёзма безаклар акс этган³. XIII асрнинг бошларида унинг ховлиси шаклланади ва бир гумбазли мақбара бунёд этилади. XIV асрнинг охирида (1389\1390) мақбаранинг шарқий томонида чиллахона барпо этилган. XV асрда мақбарага иккита пештоқ умумий гумбаздан иборат хонақа қурилиши бошланади ва мақбарада оқ мраммали сағана ўрнатилган⁴.

Ҳаким Термизий мақбараси ҳақида меъморий ўлчовлар ва архитектура иншооти ҳақидаги илмий маълумотларни биринчи марта 1955-1956 йилларда архитектор Б.Филимонов эълон қилиши натижасида таъмирлаш ишлари олиб борилди ва қурилишга ўзгартиришлар киритилди. Мақбара 5,10x4,70 м кўламда бўлса, ёдгорликнинг умумий ҳажми 28x29 метрга тенг бўлган. 1955-1957 йилларда Ҳаким Термизий мақбараси илмий тадқиқ этилиб, XIV-XV асрлардаги кўриниши қайта тикланди⁵.

---

¹ Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда (XIX-XX аср бошлари). – Т.: Фан, 2010. – Б. 8-9.

² ЎзМА, ф. 2761-жамғарма, 1-руйхат, 39-иш, 12-19 варақлар.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9735 фонд, Ф-руйхат, 53-иш, 1-10 варақлар.

⁴ Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1969. – С. 401-402.

⁵ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9743 фонд, Н-руйхат, 48-иш, 14-27 варақлар.

Ҳақим Термизий мақбарасини Х-ХV асрдаги ёдгорлик сифатида баҳолаш мумкин. Даҳма ёнида масжид ҳам бўлиб, ёдгорлик ўзининг ўлчамига кўра, узунлиги 4 м, баландлиги тахминан 2 м ва кенглиги тахминан 1 метрни ташкил этади. Мақбара 3 қисмдан иборат, деворнинг пастки қалин қисми ва ўрта қисми тузилмалардан иборат. Мақбара оқ мрамарли плитадан тикланиб, кўп сонли ёзувлардан ташкил топган¹. Унинг орқа энсиз кўндаланг қисми тузилиши жиҳатдан ҳар хил тахмонлардан иборат. Бино безатилган ёғоч устунларни, йўнилган эшиклар, шифт, меҳроб, масжид, ёғочли қабр тошидаги ёзувлардан иборат. Бинони архитектура манзараси ёғочлари учун чинор, қайрағоч арча ва теракдан фойдаланилган². Ҳақим Термизий комплексида масжид айвонли мажмуаларни ўзида бирлаштириб, айвон П шаклда ва бўлиб Х асрда масжид айвондан ташкил топган³.

Марказга интилма гумбазли мақбаранинг айвон ва саҳни масжид билан бирлаштириб юборилган. Мақбара чортоқ шаклида қад ростлаган бўлиб, ичкарида очик аркли пештоқлар зеб бериб туради⁴. ХI аср охирида қорахонийлар ҳукмдори Абул Музаффар Аҳмад Тегин (1081\1095) фармойишига кўра, даҳманинг ички томони ажойиб ўймакор ғиштлар билан қоплаб чиқилган. Мақбаранинг шимолий ён деворига унча катта бўлмаган масжид туташиб кетган. Масжиднинг қурилиш кўриниши Бухоро намозгоҳи архитектура-сига ўхшаб кетади. У уч куббали бўлиб, очик аркли пештоқи ғишт териб чиқилган ҳовли саҳнига олиб чиқади. Масжиднинг мақбара девори давомчиси бўлган ғарбий девори марказида меҳроб қад кўтарган⁵.

---

¹ Пугаченкова Г.А. Зодчество в Центральной Азии в XV веке. Ведущие тенденции и черты. – Т.: Изд. Гафур Гуляма, 1976. – С. 25-33.

² Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. – М.: Ленинград, изд. Академии архитектуры, 1939. – С. 116-117.

³ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 114-115.

⁴ Кадырова Т.Ф. Архитектура Советского Узбекистана – Architecture of the Soviet Uzbekistan. – М.: Стройиздат, 1987. – С. 16-17.

⁵ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 109-111 варақлар.

Ҳаким Термизий мақбарасининг асосий қисми Амир Темур даврида 1390 йилнинг август-сентябрида куриб битказилган. Унда мақбарага мрамар тошлар билан безак берилиб, унинг усти оқ рангли фил суяги ва турли туман ўсимлик ранглари билан безатилган. Жануби ва шимоли ганжли панжаралар билан чегараланган. Иншоотнинг умумий ўлчами 28,0x29,0 метр, деразалар катта ҳажмли, мақбаранинг ўлчами 5,10x4,70 метрни ташкил этган¹.

XV аср охирида даҳманинг шарқий деворига набираси Халил Султон ҳукмронлиги даврида (1405\1409) мажмуанинг шимоли-шарқий қисмида хонақоҳ қад ростлаган. Мрамардан тикланган сағана ҳам шу даврда барпо этилган Темурийлар ҳукмронлиги даврида хонақоҳ баланд асос (баландлиги 1,5 м) устига пишиқ ғиштдан курилган, унга туташ хоналар таъмирланган².

Хонақоҳнинг шимолий ва жанубий томонларига пештоқ ишланган. Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбида 3 губазли масжид мақбарага туташган бўлса, 3 равоғи ҳовлига қараган. Масжиднинг ғарбий томонидаги девор марказида кенг ҳошияли меҳроб бор. Унда бўртма ёзув, сопол шакллар, оралик заминдаги ўйма ганч безаклар ўзига хос кўринишни акс эттиради³. Масжид устунлари ғиштдан безакли қилиб терилган бўлиб, равоқ орқали мақбарага ўтилади. Гумбаз остида қуфий хатида Қуръон суралари ўйиб ёзилган. Мақбари ич-қарисидаги сағана Темурийлар даври тош ўймакорлиги санъатининг юксак намунаси ҳисобланиб, сағана 3 поғонали, асосий исломий нақш ва ёзувли ҳошиялар, ўрта қисмидаги икки ёни шамчирок билан безатилган⁴. Кичик мақбарада Абдуллахон ҳукмронлиги даври XVI аср ҳовли ҳудудида 9 гумбазли масжид курилган бўлиб, олдида енгил равоқ устунли айвон жойлашган. Жануб тарафидан қираверишда яна бир мақбара (гўрхона ва зиёратхонадан иборат) курилиб, равоқли бўлмалар орқали Ҳаким Термизий мақбараси ва

---

¹ ЎзМА, ф. 2761-жамғарма, 1-руйхат, 39-иш, 17- варақ.

² Пугаченкова Г. Термез. Шахриябз. Хива. – М.: Искусство, 1976. – С. 36-37.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9743 фонд, Н-руйхат, 48-иш, 14-27 варақлар.

⁴ Пугаченкова Г.А. Зодчество в Центральной Азии в XV веке. Ведущие тенденции и черты. – Т.: Изд. Гафур Гуляма, 1976. – С. 25-33.

хонақоҳни ўзаро боғлаб туради¹.

Ҳаким Термизийнинг қабртоши Темурийлар сулоласининг вакиллари Халил Султон ва Шохрух Мирзо томонидан куфий хатининг исломий гириҳ нақши услубида таърих муаммо шаклида битилган “Ҳамса ҳамсуна миннатгайн” сўзлари ҳижрий 255/869-870 санада вафот этганини кўрсатади². В.В. Бартольд Ҳаким Термизий қабри устидаги тош ёзувини қуйидагича келтиради: “Унинг номига ҳамду санолар бўлсин. Бу ерда шайх, имом Абу Абдуллох Алининг ўғли ал -Ҳаким ат-Термизий дафн этилган жой, Аллох уни раҳматига олсин. У шайхларнинг буюги, нотиқ ва машҳур китоблар муаллифи, фикх илмининг билимдони, 255 йилда вафот этди. Худо раҳмат қилсин”, деган ёзувлар бор. Бой қирқма безакли макбара эпиграфик безаклар Мовароуннаҳр ҳукмдори Абул Музаффар Аҳмад Тегин номи ва ёрлиғи билан боғлиқ. М.Е. Массон уни Аҳмад ибн Ҳизр деб ҳисоблайди (1018\1095)³.

Марказий Осиёдаги тош ўймакорлиги бўйича энг ажойиб ёдгорлик намунаси ҳисобланган Ҳаким Термизий макбарасига устидаги оқ мрамртош насх хатида XIV асрдан олдинги давр деб баҳоланади. Мрамр ўймакорлиги ва қабртошининг тузилиши XIX аср охирлари учун характерли бўлган. Мрамртош XV аср бошларида қўйилган деган маълумотлар бор⁴. Бироқ у XV асрдан олдин пайдо бўлмаганини “Зафарнома” асарида учратиш мумкин. Бу макбаранинг орнаменти Гўри амир макбараси тош тўрсимон панжараларга жуда ўхшаш бўлиб, бу Улуғбек даври услубини кўрсатади.

---

¹ Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусульманские святые Узбекистана. – Ташкент, 2020. – 144 с.; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

² Гойипов З. Тафаккур самосидаги ёркин юлдуз // *Moziydan sado*. – 2001, 4(12)-сон, – Б. 18-19.

³ Шаропов С. Моддий маданият намуналарининг Сурхон воҳасида илмий-тарихий ўрганилишининг аҳамияти // *Давр, замон, шахс: илмий-амалий мақолалар тўплами. Иккинчи қисм.* – Термиз: Сурхон-нашр, 2016. – Б. 54-56.

⁴ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1589 фонд, Ф-руйхат, 53-иш, 51-67 вараклар.

1980-1981 йиллар мақбара ва хонақоҳ қайта пардозланди. Мажмуанинг умумий тарҳи 28,0x29,0 м, мақбарани 5x14,7 м ни ташкил этади.¹

Яна шуни айтиб қўйиш керакки, X асрдан бошлаб Термиз работи ҳисобланган қисмнинг шимолий тарафида Варроқ Термизий мақбараси тикланган бўлса, Жайхун тарафда Варроқ мазорига қадар Ҳаким Термизий мақбарасининг гўрхона қисмида аллома дафн этилган ва унинг хоки устида мўъжазгина мақбара бунёд этилган. Кейинчалик Қорахонийлар даврида қурилган маҳобатли иншоотга асос бўлиб қолган бу илк мақбара 28x28x4 см; 30x30x4-5 см ўлчамга эга хом ғиштлардан қўтарилиб, бу турдаги ғиштлар меъморчиликда Сомонийлар давридан бошлаб кенг қўлланилган².

Ҳаким Термизий дафн этилган жой араблар босқини арафасида марказий буддавийлик ибодатхоналаридан бири. Бу уни Термиз ибодатхонаси IX аср сифатида изоҳлайдилар. Кейинчалик бу икки аллома қабрлари атрофида йирик қабристонлар пайдо бўлган³. Тарихчи олим Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) ҳам ўз қайдномаларида буни тасдиқлаб, Ҳаким Термизий ва Варроқ Термизийнинг муқаддас қабрлари Кўхна Термиз деворига яқинлигини ва қалъанинг шимолий томонидан жойлашганини қайд этади⁴.

Маҳаллий аҳоли орасида ўзига хос мавқега эга бўлган объект – Термиз тумани Пахтакор маҳалласида жойлашган Султон Содот мажмуидир. XI-XIX асрлар мобайнида Термиз саййидларининг оила вакиллари дафн этилган⁵. Тарихчи олим С.Турсуновнинг фикрича, бу мажмуада дастлаб 9 асрнинг иккинчи ярмида вафот этган пайғамбар авлодларидан бўлмиш Саййид Ҳасан Амир

---

¹ Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 51-54.

² ЎзМА, ф. 2761-жамғарма, 1-руйхат, 39-иш, 17-варақ.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9735 фонд, Ф-руйхат, 53-иш, 4-31 варақлар.

⁴ Холиқов З., Дежимуродов Х. Термиз ва Чағониённинг ўрта асрлардаги тарихий географияси // Moziydan sado. – 2004, 2-сон. – Б. 22-24.

⁵ Маданий мерос департаменти архиви. СД-6405 фонд, Л-руйхат, 65-иш, 4-8 варақлар.

мақбараси бунёд этилган¹. Ушбу мажмуа 20 га яқин мақбара² ҳамда 170 тагача қабрни ўз ичига олади³.

Султон Содот мемориал мажмуаси XI-XVII асрларда Термиз саййидлари сулоласига тегишли мақбара сифатида шаклланган⁴. Б.П. Денике мақбара нақшларига асосланган ҳолда уни XI асрга мансуб эканини қайд этади⁵. Унинг дастлабки асосини 2 та мақбара (XII аср) ташкил этиб, XV асрда масжид вазифасини бажарувчи айвон билан бирлаштирилган. Тарихчи олим Жалолоддин Мирзо мақбараларнинг энг қадимгиси Сомонийлар даврида, асосий қисми Темур томонидан қурилганини қайд этади. У ўз даврининг таниқли меъморлари томонидан ганч-ўймакор безаклари билан ишланган⁶. Мажмуа асоси Пайғамбар авлодларидан бири Саййид Ҳасан ал-‘Амр сағанаси устида бунёд этилган. 1898 йилда Москва антропология ва этнография жамияти аъзолари томонидан олиб борилган текширувга кўра, А.А. Семенов марказий пештоқидаги ёзувларга асосланган ҳолда уни Султон Саййид ал-Мухаммад, умуман, Ҳусайн авлодлари қурдирган мақбара деб изоҳлайди⁷. Шунинг учун Ҳусайн мақбараси саййидлар ва маҳаллий мусулмон уламоларининг юқори табақаси, сулоласи ва мақбараси деган ном билан улуғланади.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида Амир Темур вафотидан кейин XV асрда Термизни эгаллаган набираси Халил Султон зиёрат учун келиб, уни қайта таъмирлатгани ва ҳудудни кенгайтиргани ҳақида маълумот келтирилади⁸. Мақбаранинг

---

¹ Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 55.

² Катта қаср ёки кўрғонни эслатувчи 18 та мақбара қурилганлиги ҳам таъкидланади. Қаранг: Холиёров А., Бичков Д., Блинников А. Сурхондарё области. Қисқача справочник. – Т.: Ўзбекистон, 1970. – Б. 39-40.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9154 фонд, Ф-руйхат, 53-иш, 11-32 арақлар.

⁴ ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 9-19 арақлар.

⁵ Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1969. – С. 32-33.

⁶ Жалолоддин Мирзо. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 31-33, 62.

⁷ Семенов А.А. По границам Бухары и Афганистана (Путевые очерки 1898 года) // Исторический вестник. 1902. №4. – С. 117.

⁸ Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2001. – Б. 20.

кўндаланг қисмида меҳроб жойлашган, ҳар иккала мақбарада ҳам марказий тузилишдан фойдаланилган, пиширилган ғишт безакли материал вазифасини бажарган. Ҳар иккала мақбарада қабр тоши мавжуд бўлиб, у ўз даврининг безаги қандай бўлганини кўрсатиб беради. XV асрнинг бошида мақбара пештоқи юқорига кўтарилиши ва ёрқин рангли майолик плиталардан фойдаланилиши кузатилади. XV асрнинг иккинчи ярмида ҳар иккала мақбарада иккита янги бинони вестибюл бирлаштиради¹.

Султон Содот мақбарасининг ўрганилиши дастлаб 1906 йилда Россия география жамияти ва ботаника боғининг кўмагида Р.Ю. Рожевицнинг Термизга келиши билан бошланган ва Султон Содотни энг кўркам ва энг чиройли деб баҳолаган. Унинг фикрича, биринчи қисмида қабрлар жойлашган бўлса, иккинчи қисмида муллалар яшаган. Шуниси диққатга сазоворки, барча бинолар нақшинкор бўлиб, гумбаз ғиштлари бир қатор қилиб терилган. Обиданинг ташқи томони рангли кошинкор бўлиб, унда юлдузлар ва маржонсимон гуллар тасвирланган. Рангли кошинларнинг ҳажми 1 смдан 0,5 аршингача (1 аршин 0,71 м) ташкил этади. Кошинлар оқ, кўк, мовий ва тилла рангли қилиб ишланган. Мажмуанинг иккинчи қисмида обиданинг ички хоналари сувоқ қилиниб, баъзилари оқ ва кўнғир рангларга бўялган².

Мазкур масалада жиддий тадқиқотни А.А. Семенов эълон қилган бўлиб³, муаллиф томонидан Термиз саййидлари ёритилган қўлёзмаларнинг ишга жалб қилиниши билан муваффақиятли яқунланган⁴. 1923 йилда шарқшунослар Ассоциацияси йўналиши бўйича ўрганган олим М.Г. Вячеслов Афғонистон билан бирга Термизни ҳам тарихий ракурсада ўрганади. Унинг фикрича, Султон Содот мажмуаси Султон Амир Ҳусайн Содот ва Хўжа Аслар масжидидан ташкил топган. Бундан ташқари, Султон Содотнинг

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 116-119 варақлар.

² Рожевиц Р.Ю. Поездка ва Южную и Среднюю Бухару в 1906 году. – Спб, 1908. – С. 148.

³ Семенов А.А. Происхождение термезских сейидов и их древняя усыпальница Султан-Саодат. Протоколы и сообщения Туркестанского кружка любителей археологии. – Т., 1914. – С. 12.

⁴ ЎзМА, ф. 2296-жамфарма, 1-руйхат, 350-иш, 250-255 варақлар.

ташқил топиш санасини мусулмон архитектурасининг қадимги даврига тегишли эканини келтиради. 1938 йилда Г.А. Пугаченкова раҳбарлигида ўтказилган экспедиция мақбарада ҳар жиҳатдан текширув ишларини олиб борди. 1965 йилги текширувлардан олинган хулосага кўра, Султон Содот мураккаб ва йирик архитектура ёдгорлиги сифатида бир неча асрлар давомида шаклланиб, ўз даври тўпланган музейини ташқил этиши, даври X-XI асрлар ва XVII асрлар билан яқунланишини қайд этади¹. Шу даврда Султон Содот ховли, айвонли масжид ва пештоқли хоналардан иборат бўлган². Бу мажмуада бошқа ёдгорликларда кузатилмаган тузилишли ва техник архитектура ютуқларини кўриш мумкин. Бу мақбарадаги ноодатий иккита бирлаштирилган масжидда кўзга ташланади.

Агар мозорларни ташқи кўринишига эътибор берсак, уларнинг гумбази бир хонали, кўп хонали ва кенг ташқил этилганлиги билан изоҳланади. Марказий Осиёдаги меъморий ёдгорликларнинг аксарияти айниқса IX ва XX аср бошидагилари композицияси бир хонали гумбаздан ташқил топган, X-XIX асрларда конглометерат кўп хонали шаклдан ташқил топган. XI-XVIII асрларга тегишли Султон Содот қабристонининг қўш мозордан иборатлиги кўп хонали шаклдан иборат эканлиги кўрсатади³. Даҳлиз тузилиши ўзига хос бўлиб, масалан, Султон Содотда даҳлиз йўлак кўриниши тузилмасини ўз ичига олиб, кенг ва узун хонадан иборат, мажмуани бутун интерьерни билан кўриш имконини беради⁴.

Султон Содот мақбараси нақшинкор пишиқ ғиштдан терилган, девор қисми ўзига хос янги унсурлар билан бойитилган геометрик шаклдаги безаклар билан безатилган. Мақбаранинг олд томони шарққа қаратилган бўлиб, турли шаклдаги ғиштлар билан ишланган⁵. Юқори қисмининг икки қатори кенг гумбазли, кичик

---

¹ Пугаченкова Г. Термез. Шахриябз. Хива. – М.: Искусство, 1976. – С. 41-51.

² Маданий мерос департаменти архиви. СД-6405 фонд, Л-руйхат, 65-иш, 5-47 варақлар.

³ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 134-141.

⁴ ЎзМА, ф. 394-жамғарма, 1-руйхат, 252-иш, 14-20 варақлар.

⁵ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9733 фонд, К-руйхат, 12-иш, 4-47 варақлар.

ўрта гумбаз қисми кириш пештоқига уланган. Мажмуанинг энг қадимги қисми XI асрга тегишли мақбарадир. Мақбаралар пештоқ ва гумбазли чорси хоналар (9x9, 05 м ва 10, 15x10,25 м) дан иборат. Шунингдек, ҳовли тўридаги пештоқ ва икки қанотидаги гумбазли мақбарлар бир хил тарҳда, жануб тарафидаги мақбара зиналар ҳисобига кичикроқ кўринади. Шимоли ғарбидаги мақбаранинг қурилма ва безаклари оддий ғишт (27x27x5 см) дан жуфт-жуфт ҳолда терилиб, мавжли безак ҳосил қилинган ҳамда ички хона девораларига ҳошияли бўртма равоқлар ишланган.

Жануби-ғарбдаги мақбара шимоли-ғарбдагисидан бир оз кичик, шакли оддий, ганч сувоқли. Мазкур икки мақбара орасидаги пештоқли супа тўрига меҳроб жойлашган¹. XIV асрда икки мақбарани боғловчи равоқ қурилиб, унинг ташки томони кесма хаворанг ғиштчалар билан безатилган. XV асрда безак бериш санъати янада ривож топиши натижасида даҳмага қўшимча буёқ ва чирой берилади. Шу даврда термизлик саййидларнинг бошқа даҳмалари ҳам барпо этилиб, уларнинг аксариятига пуштиранг буёқ берилган ва гумбазига айланма зинапоя ишланган². 1881 йилда Термизга ташриф буюрган француз сайёҳи Г. Бунвало обида ёнида масжид борлиги ҳақида маълумот бериб, уни Қарши ва Бухородаги масжидлар билан бир хил усулда қурилган деб ҳисоблайди³. Султон Содот мақбаралар мажмуи кейинги йилларда таъмирланиб, муқаддас зиёратгоҳга айлантирилди.

Жайхун дарёси ирмоқларидан бирида узунлиги 8, эни 5-6 кмни ташкил этган майдонда оролча бўлиб, уни “Пайғамбар ороли” деб атайдилар. Оролнинг жанубида Зу-л-Кифл номи билан аталувчи мақбара XI-XII асрлар мавжуд. Тадқиқотчи олим В.В. Бартольд X асрдаёқ Келиф шаҳри яқинидаги Амударёнинг чап қирғоғида Зу-л-Кифл работи бўлгани ва бу зиёратгоҳ кейинчалик Термиз яқинидаги хилват Пайғамбар оролига кўчирилгани, мақбара эса

---

¹ Ртвеладзе Э.В., Аршавская З.А. Архитектурный комплекс Зул-Кифл // САУ, – 1978. №1. – С. 36-39.

² Хақимов З.А., Шваб Ю.З. “Султон Содот” в сборнике искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4. – Т., 1969. – С. 29-43.

³ Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда: (XIX-XX аср бошлари). – Т.: Фан, 2010. – Б. 8-9.

XV асрга оид эканини қайд этади¹. Архитектура ишлари бўйича қўмита қарорларида бу мақбара XII асрга оид эканини айтиб ўтилган².

Л.Ю. Маньковскаянинг фикрича, “Пайғамбар орол”даги Зул-Кифл мажмуасига алоқадор масжид мўғуллар келишидан олдинги даврда тикланиб, унинг пештоқ гумбаз қисми бурчакли қисмдан иборат³. У ўзида масжид, гўрхона ва унга туташ икки хонадан иборат қисмни бирлаштиради. Масжид мураббаъ тарҳли, гумбазли, олди пештоқли, меҳробига ганчкори гириҳ нақш ишлангани билан ажралиб туради. Гўрхона масжид сатҳидан бир метрча баланд қурилган бўлиб, унда сағана сақланган. Гўрхонанинг икки эшиги орқали туташ қурилган икки хонага ўтилади, хона деворига гиштлар мавжли шаклда терилган⁴.

Мақбара таркибига бир-бирига боғлиқ, аммо ҳар хил даврга тегишли симметрик кўринишдаги хоналар барпо этилган. Бу мақбара икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм квадрат шаклида қурилган масжиддир. У гумбазли, олди пештоқли, меҳробига ганчкор нақш ишланган. Иккинчи қисми гўрхона бўлиб, у ерда сағана жойлашган. Шунингдек, уларга туташ яна иккита хона мавжуд. Масжиднинг асосий қисми шарққа қараган, унинг кириш пештоқи куб кўринишидаги қуббалар билан безатилган⁵.

Қирқ киз ёдгорлиги қишлоқ-кўрғон сарой архитектурасининг ноёб турига мансуб бўлиб, IX-XI асрларга оид, Сомонийлар даврига тегишли ҳозирги Термиз тумани худудида жойлашган. У квадрат шаклга эга, тўрт томонли икки қаватдан иборат айвонли, ҳовлиси кўп қисмли хоналардан ва бирлаштирувчи йўлакдан иборат. Фасадлар хилма-хил бўлиб, ҳар бирининг марказида чуқур гумбазли

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 120-122 варақлар.; Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 22–25.

² ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 354-иш, 268-269 варақлар.

³ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 106-107.

⁴ Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 78-79.

⁵ Ртвеладзе Э.В., Аршавская З.А. Архитектурный комплекс Зул-Кифл // САУ. – 1978, №1. – С. 36-39.

айвон, деворлар юзаси ёриқлардан, бурчакда думалоқ минора жойлашган¹. Қурилиш ва безак ашёлари сифатида хом материалдан фойдаланилиб, унинг мураккаб деворларидан куббасимон конструкциялар қилинган². Археолог санъатшунос олима Е.Г. Некрасованинг таъкидлашича, Қирқ киз объекти Султон Содотда жойлашган ансамблларнинг аналогияси, яъни такрори ҳисобланди. У хонако ҳужраларини бирлаштирувчи ҳовлидан ташкил топган³.

Қирқ киз қалъаси йирик шаҳардан ташқаридаги кўрғон-қаср анъанавий меъморчилик услубида қурилиб, араблар келгунига қадар Ўрта Осиё меъморчилик мактабининг услубини такрорлайди⁴. Мазкур бино ўрта асрларда шаҳар ташқарисидаги кўрғон вазифасини ўтаган. Қалъанинг ўзига хослиги шундаки, унда дунё томон кўндаланг қатъий мутаносиб ҳолда бунёд этилган. Қасрнинг пастки ва юқори қаватлари 17 та хонадан иборат, очиқ ва ёпиқ арklar деворларнинг ташқи томонини безаб турган ва бу IX асрда ҳукмронлик қилган сомонийлар даври услубига хослиги билан ажралиб туради⁵. Унинг қандай мақсадда қурилгани ҳалига қадар маълум эмас. Ўрта асрларда Термиз шаҳри ташқарисидаги қалъа шаҳар ташқарисидаги кўрғон вазифасини бажариб келганини кўрсатади⁶. Марказий Осиё архитектура ёдгорликлари ҳолатини ўрганган Л.Ю. Маньковская Қирқ киз XI-XII аср хонақоларига даҳлиз билан марказий гумбазли залнинг боғланганини қайд этади.

1936 йилда Қирқ кизда тадқиқотларни М.Е. Массон бошчилигида Термиз археология комплекс экспедицияси (ТАКЭ) ўтказган⁷. У Қирқ киз ёдгорлигини Б.Н. Засыпкин сингари VIII-IX асрлар эмас,

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-6410 фонд, С-руйхат, 48-иш, 21-24 варақлар.

² Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1969. – С. 400-401.

³ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9743 фонд, Н-руйхат, 48-иш, 4-29 варақлар.

⁴ Холиёров А., Бичков Д., Бинников А. Сурхондарё области. Маънавий маданият ёдгорликлари. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – Б. 113.

⁵ ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 354-иш, 268-269 варақлар.

⁶ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 130.

⁷ ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 253-иш, 30-34 варақлар.

кейинги давр ўзбеклар ҳукмронлиги бўлган давр билан боғлайди. М. Массон уни VI-VII асрга тегишли эканини айтади. Б.В. Веймарн уни карвонсарой бўлганини қайд этади. 1967 йилда З.А. Ҳақимов раҳбарлигида олиб борилган археологик тадқиқотларда жануби-ғарбий даҳлизларга кириш йўлақларидаги шурфни ўрганadi¹. Асосий қурилиш материалини 30-32x5-6,5 смли хом ғишт ташкил этишини, ғиштга сомон қўшилгани, 2 см қалинликда лой ётқизилгани қайд этилади. Ёдгорликнинг асосий қисмида кириш эшиклари орқали асосий марказий қисмга ўтиш мумкин, пишган ғишт ва катта ҳажмли ганчдан иборат уюм бор. Масалан, 17 хонада размери 7,2x4,6 м ташкил этиб, ширинаси ғарбий деворнинг қалинлиги 1,6 м, деворнинг юқори қисми бузилган бўлиб, беркитилган қисми сақланмаганлигини қайд этади².

Яна айтиш мумкинки, қалъа тўртбурчак тарҳли (53,3×54,8 м) 1 қаватли, фақат йўлақлар умумий баландликда икки қаватли бўлиб, хом ғишт (30×30×5г5,5 см) тоқ терилиб, равоқларида шу ўлчамдаги пишиқ ғиштлар ҳам ишлатилган. Қалин девор билан ўралган (ташки девор қалинлиги 2-2,5 см) бурчаклари ҳажмдор буржлар билан мустаҳкамланган; буржлар оралиғида тоқлар билан ёпилган айвонлар жойлашган, тарзларига бир маромда такрорланувчи туйнуқлар очилган. Қалъанинг барча хоналари ва марказдаги саҳн (11,5×11,5 м) ўзаро йўлақлар билан боғланган; марказий саҳн ҳовли ёки гумбазли зал бўлган деб тахмин қилинади. Айвон ва йўлақлар бинони тўрт қисмга ажратган. Булар иккита бир хил тузилган (5 хона ва 3 томонидан йўлақ, эни 2,1 м) шимолий ғарбий ва шимоли-шарқий ҳамда иккита жануби-ғарбий (иккита йўлақча билан боғланган 5 та хона) ва жануби-шарқий (йўлақча билан боғланган иккита хона ва уч устунли катта меҳмонхона) қисмлардир. Шуни ҳам

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 79-91 арақлар.; Ҳақимов З.А. Памятники архитектуры в Южном Узбекистане // Художественная культура Средней Азии IX-XIII века. – Т.: 1983. – С. 29-41; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

² Некрасова Е.Г. Археологическое исследование Кырк-Кыз // Древняя и средневековая культура Сурхандарьи. Сбор. Научн. Стат. Посв. Арх. Исс. Сурханд. Области. РУзб. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2001. – С. 114-121.

айтиб қўйиш керакки, йўлаклар ва хоналар девордаги туйнуклар орқали ёритилган. Қирқ қиз қалъаси панасида балхи ҳамда кесишган гумбазсимон тоқлар, бошқа турлардаги гумбазлар, тоқлар ва равоқларга қўлланилган¹. Қалин девор билан ўралган, бурчаклари ҳажмдор буржлар билан мустаҳкамланган; буржлар оралиғида тоқлар билан ёпилган айвонлар жойлашган, бир маромда такрорланувчи туйнуклар ишланган. Қаъланинг барча хоналари ва марказдаги саҳн ҳовли ёки гумбазли зал бўлган деб тахмин қилинади. Қалъа тепасида балх, кесишган гумбазли тоқлар, бошқа турдаги гумбазлар тоқ ва равоқлар қўлланган. Яна шуни маълумот ўрнида келтириш мумкинки, айвон ва йўлаклар бинони тўрт қисмга ажратиб, 40 хонадан иборат бўлгани қирқ асбоб – устурлоб мавжудлиги келтирилади².

Кокилдор ота мақбараси XII асрда бунёд этилиб, хонақоҳ тўғри тўртбурчак тарҳли (27, 5x17 м) 5 хонадан иборат. Баланд ва чуқур равоқ пештоқ орқали марказий хонага (7,5x7,5 м) кирилади³. Марказий хонанинг гумбази 8 қиррали пойгумбаз устига ўрнатилган бўлиб, икки ён томондан хоналар ўзаро ўхшаш, тенг ҳажмда, калон орқали боғланган орқа ва ён эшиклари бўлган. Марказий хона саҳнида бир нечта қабр сақланиб қолган⁴.

Археолог санъатшунос олима Г. Пугаченкова XII асрга оид Кокилдор ота мақбараси ўзида узун кириш жойини, асосий зал, вестибюль ва 2 та томондан хоналар ва йўлак бирлаштирганини, асосий ташки томоннинг кўриниши фронтал бўлиб, текис пештоқли унинг тепасида зал гумбазлари ва ён томондан қанотлари мавжудлигини, интерьерини турлича ганч билан безатилган безаклар ташкил эти-

---

¹ Древняя и средневековая культура Сурхандарьи // Отв. ред. Э.Д. Ртвеладзе, Ш.Пидаев. Сборник научных статей, посвященных археологическим исследованиям в Сурхандарьинской области Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2001, – 128 с.; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхандарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

² Пугаченкова Г. Термез. Шахриябз. Хива. – М.: Искусство, 1976. – С. 23-28.

³ ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 354-иш, 240-241 варақлар.

⁴ Маданий мерос департаменти архиви. СД-6404 фонд, 3-руйхат, 98-иш, 1-28 варақлар.; Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 86-88.

шини қайд этади¹.

Ангор туманида жойлашган Хўжа Рўшнои мақбараси XI-XII асрларга оид, квадрат шаклдаги бир хонадан иборат бўлиб, гумбазли мақбара дарвозаси шарққа қараган. Мақбара унча катта бўлмаган пештоқли, ташқи томони икки зинапояли бўлиб, гумбазнинг усти саккиз қиррали услубда ёпилган. Тўрт томондаги бурчакларга ғишт билан ишлов берилган. Мақбара пишиқ ғишздан барпо этилиб ғиштнинг ўлчами олти метр, иншоот яхши сақланган ва маҳаллий аҳоли томонидан таъмирланганини кўриш мумкин.

Мурч бобо мақбараси Термиз шаҳрида жойлашган бўлиб, 1947 йилда Г.П. Петров, 1966 йилда Ю.З. Шваб, А. Ткаченко, Н.Н. Кузьминалар тадқиқот ишларини олиб борганлар². Мақбара XIX аср охири XX аср бошига қурилган бўлиб, хонақоҳ кун ботиш томонига ёнбош ҳолатда квадрат шаклда бунёд этилган. Эшикнинг икки ёни арк ва пештоқ шаклида мақбара қурилиши архитектура услубида бўлиб, пишиқ ғишздан терилган³.

Ангор тумани Ҳайрабодтепа масканида саҳоба Саъид ибн Абу Ваққос номи билан боғлиқ мақбара (XX аср) бор. Мақбара квадрат шаклда қурилиб, усти ўқсимон гумбаз билан ёпилган. Ҳозирги мемориал услубда қурилган мақбара Саид ибн Абу Ваққос номи билан аталади ва унинг меъморчилик услуби Оқ Остона бобо мақбарасига ўхшайди⁴.

Саъд Ибн Абу Ваққос (даври ноъмалум) Олтинсон туманининг Хўжасоат марказида жойлашган. Зиёратгоҳ темир панжаралар билан ўралган, деворларига диний панд-насихатлар, ҳикматли сўзлар битилган. Зиёратгоҳга икки ёғоч эшик орқали кирилади. Ҳовлининг ҳар икки томонидан тахминан бир гектар мўъжазгина боғ барпо этилиб, унда турли мевали дарахтлар экилган⁵.

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД-2988 фонд, Т-руйхат, 48-иш, 1-9 варақлар.; ИНВ. 4888. Эскизний проект реставрации хонако Кокильдора близ г. Термеза. – Ташкент, 1982. – С. 1-74.

² ЎзМА, ф. 2296-жамғарма, 1-руйхат, 354-иш, 268-269 варақлар.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Термиз шаҳри зиёратгоҳи имоми билан суҳбат. 2020 йил 20 август.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Ангор тумани. 2020 йил 20 август.

⁵ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани. 2020 йил 15 август. 5-дафтар.

Атоулла Сайид Ваққос мақбараси Шеробод туманида жойлашган (X-XI асрлар). У саҳобалардан бири Атоулла Эшон Мирҳайдар номига атаб қурилган. Мақбара унчалик катта бўлмаса-да, бир хонали марказий мақбаранинг кириш йўлаги жануби-шарққа қаратилган. Мақбара квадрат шаклда бўлиб, устига шарсимон гумбаз ёпилган¹. Мақбаранинг пештоқи, деворлари бир хил текис қилиб безатилган шарқий томондан деразалар учун ўрин қолдирилган. Бинонинг устки қисмида ярим қубба шаклдаги бўшлиқ бўлиб, ички тарафида уч қатор бош безак терилган. Ички қиёфаси ғишт ҳолида қолдирилган ва ортикча безак берилмаган. Мақбара хом ғиштан 24-26x24-26x4-4,5 см, 10x10x65 см ўлчовида бўлиб, лойиҳанинг ташқи ўлчови 6,80x6,40 м, ички ўлчови 5,25x4,75 м бўлган. Хонанинг кенглиги 7,70x7,75 метрга тенг. Мақбаранинг марказий қисмини кўтаришда хом ғиштан фойдаланилган. Аркнинг учи ярим қубба шаклидаги бўшлиқ бўлиб, ичи ғишт билан арчасимон қилиб терилгани мақбаранинг XI асрга тегишли эканини билдиради. Бу мақбарани XV-XVII асрларда қурилган архитектуранинг қадимги намунаси десак тўғрироқ бўлади. 1977 йилда В.А. Варшавская мақбарада дастлабки тадқиқот ишларни олиб борган².

Узун тумани Оқ Остона бобо қишлоғида жойлашган Оқ Остона бобо мақбараси X-XI асрларга оид бўлиб³, Абу Ҳурайра деган номи ҳам бор. Г.А. Пугаченкова Сурхондарё воҳасидаги X асрга оид Оқ Остона бобо зиёратгоҳи бурчакли қисмлардан иборат бўлгани қайд этади⁴. Л.Ю. Маньковская фикрича, Оқ Остона бобо X-XI асрларга тегишли, куб кўринишдаги ҳажм гумбаз билан қопланган. Ярим гумбазли формадаги деворли бўлинган⁵. Оқ Остона бобо қабри

---

¹ Маданий мерос департаменти архиви. СД- 1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 8-20 варақлар.

² Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 63.

³ Пугаченкова Г.А. Ак Астана –баба // Советская археология. – 1960, №3. – С. 326.

⁴ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980. – С. 106-107.

⁵ Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1969. – С. 358.

зиёратхонага айланган маскан 2 пештоқ қисмдан иборат бўлиши, некрополь орқали дафн этилган жойга кириб борилиши уни мақбарага айлантирган.

Оқ Остона бобо мақбараси мақбара квадрат шаклида, ташқаридан 9x8,7 м ва ичкаридан 3,65x5,80 метрни ташкил этади. Тузилиши жиҳатдан кубга ўхшаш, ўқсимон гумбаз билан сайқалланган. XV асрдаги таъмирлаш ишларида жануби-шарқий девор қайта таъмирланиб, қолган уч тарафи хом ғишт билан ўралган, унинг уч бурчагидан (шарқдагисидан ташқари) минорачалар чиқарилган. Айтиш мумкинки, гумбаз ости қисмлари қайта тикланган. Дастлабки кириш қисми шимоли-шарқий томонда жойлашиб, бу ерда минора бўлган. Кейинчалик кириш жойи жануби-шарқий томондан очилиб, сағанали бино минораси панжара орқали ёритилган. Ёруғлик ўтувчи дераза жануби-ғарбий қисмдан очилган. Бинонинг олди томони шаклдор нақш билан безатилиб, кенг вертикал жуфт ғиштлардан ҳам безак берилган¹. Иморат квадрат пишиқ 23Ғ24x3,5 см, 26x4,5; 22,5x4 см ҳажмли ғишт ва 10x10x66 см лой қоришмасидан териблиб, гумбазнинг биринчи айланаси ва пастки қисм деворлари махсус катта ҳажмдаги 45-50 см ғишт билан кўтарилган. Архитектура ёдгорлигидаги ўзига хослик мақбаранинг барпо бўлиш санасини аниқлашга ёрдам беради, пишиқ ғишт билан ишланган ёдгорликлар X-XI аср охирларидаги қурилиш услубига хосдир. Мақбара ичида йирик ҳажмдаги ганч билан сувалган сағана бўлиб, у кечроқ пайдо бўлган². XIX асрнинг охирида уста Худойберди ёдгорликнинг ўпирилган гумбаз қисмини қайта тиклаган, бинонинг шарқ томонидан кўшимча кириш йўлаги барпо этилган³.

---

¹ Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 77-78; Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974. – 124 б.

² Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма 1982. – С. 59.

³ Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2001. – Б. 42–43.

Ахтам саҳоба мақбараси тахминан X-XI асрларга оид бўлиб, у мақбара, ёзги масжид, ховли ва рамзий ўчоқ бўлган хонани ўз ичига олади. Мақбаранинг асосий қисмини квадрат шаклдаги гўрхона ташкил этиб, ичкарида устунли сағана мавжуд. Унинг кириш эшиги жануби-шарқий тарафдан, мажмуа пишиқ ғиштдан қурилган, усти текис қилиб ёпилган атрофи ганч сувоқ билан безатилган. Унинг ўлчами 5,15x4,90 м. Масжиднинг ўлчами 6,90x3,80 м. Рамзий ўчоқ бўлган хонанинг ўлчами 2,85x2,45 м, мажмуа 26x5,5 см ҳажмдаги пишиқ ғиштдан барпо этилиб, мақбара меҳробидан катта ҳажмли томонлари 42,44 м, қалинлиги 6-6,5 см қурилиш ашёси топилган¹.

Айтиш мумкинки, Олтинсой тумани Хидиршо зиёратгоҳи архитектураси тўғрисида кўп маълумотлар сақланиб қолмаган. Масжид устунларидан бирида 1331 йил деб ёзилган араб имлосида битилган рақамли ёзувгина сақланиб қолган. Зиёратгоҳ қабр ва масжидни ўз ичига олади².

Такия ота мақбараси XII асрга оид деб тахмин қилинади, Салжуқийлар даврида қурилган. Мақбарага қўйилган кишининг шахси номаълум. Мақбара кўп гумбазли, унинг таг хонасида икки тўғ сағана ва икки устун бўлиб, у уч хона ва икки йўлакдан иборат, хом ғишт ва пахсадан қурилган³.

Музработ ота XV асрга оид меъморий мажмуа бўлиб, унча катта бўлмаган бир хонали мақбара ва йигирма қадамча жануброқда гумбазли масжиддан иборат. 1996 йилга келиб мақбара 10-15 та қабр кўчирилиб, масжид ичидаги сағана қайта таъмирланди.

Хожа Самандар Термизий мақбараси XVII-XVIII асрларга оид обида бўлиб, Жарқўрғон тумани Хўжа кишлоғидаги дарё бўйида жойлашган. Дарё мақбарага яқинлашгани боис у ердаги қабрлар тепаликка қайта дафн этилган. Хожа авлодлари Хожа Самандар Термизий қабри устига мақбара бунёд этган⁴. Мақбара квадрат

---

¹ Маданий мерос департаменти. СД-1531 фонд, М-руйхат, 31-иш, 63-67 варақлар.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани. 2020 йил 16 август. 5-дафтар.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани. 2020 йил 16 август. 5-дафтар.

⁴ Маданий мерос департаменти архиви. СД-9735 фонд, Ф-руйхат, 53-иш, 1-10 варақлар.

шаклда, усти ўқсимон бўз билан ёпилган.

Хожа Алоуддин Аттор сағанаси XV асрга оид. Зиёратгоҳда аввал фақат валийнинг сағанаси ва унинг атрофида қабристон мавжуд эди. Ҳозирда бу жой Остонабува қабристони деб аталади.

Бойсун туманининг Омонхона қишлоғида жойлашган Ҳазрат Султон Валий зиёратгоҳи XV асрга оид бўлиб, унда Султон Валий мазори ва унинг атрофида қабристон жойлашган. Қабрнинг ўнг томонига авлиёнинг халфаси, шу қабр пастки қисмида уларнинг фарзандлари қабри қўйилган. Қабрлари устига ёдгорлик бино этилмаган¹.

Катта Вахшувор қишлоғида жойлашган Сўфи Оллоёр (XVII–XVIII асрлар) зиёратгоҳи ўзида мақбара ва масжидни бирлаштириб, қадимшунос олим Л.И. Ремпел масжид устунларидан бирининг ёзувини ўқиш орқали 1713 йили куриб битказилганини аниқлади. Масжид биноси турли вақтларда XIX асрда Файзулла Охунд ва XX аср бошида Қўқон эшони томонидан таъмирланган².

Зиёратгоҳга киришда дарвоза ва унинг атрофида шоирнинг шеърлари битилган ғиштин лавҳлар бор. Тор ва узун йўлак қабристонга қадар чўзилган. Йўлакка бетон ғиштлар намозгоҳга қадар терилган. Сўфи Оллоёр қабри тепасида тўртта тўғ турибди³. Масжиднинг шимоли-шарқий қисми икки айвон, қўшимча хона ва ҳовлидан иборат. Иморат тўғри бурчак шаклида икки ёқлама айвон билан туташган. Бинога киришнинг жануби-шарқий ва шимоли-шарқий йўллари мавжуд. Иморат синчли пахсадан қурилиб, икки қават девор билан ўралган. Масжиднинг ташқи тарафида кулбалар бор, меҳроб қисми жуда тор бўлиб, тўртта устун қўйилган. Айвонда еттита, залда эса олтита бақувват устунлар бор. Айвоннинг диаметри 14,0x16,2 м залнинг диаметри эса 11,1x9,7 м ташкил этади⁴.

---

¹ Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 33–34.

² Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 38–39.

³ Жуманазар Абдусаттор. Вахшувор. – Т.: Академнашр, 2015. – Б. 7-8.

⁴ Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Изд. Гафур Гуляма, 1982. – С. 68-69.

Хўжасаот қишлоғининг қуйи қисмида жойлашган Қурбон соат зиёратгоҳи XVII асрда барпо этилган, бино атрофи тош девор билан ўралган. Зиёратгоҳга қарашли майдон 1-1,5 гектар ерни эгаллайди. Унинг ёнида масжид бўлиб, орқа томонидан кичик ҳажмдаги остонада бир неча кишиларнинг қабрларини кўриш мумкин. Қабр атрофи пахса деворлар билан ўралган, девор турли офатлар туфайли текисланиб, 1970 йилда тўлиқ таъмирланган¹.

XVII асрга тегишли Мавлоно Муҳаммад Зоҳид сағанаси Кичик Вахшувор қишлоғида жойлашган.

Хўжа Ҳасан Илғорий ёки Каптархона зиёратгоҳи XIX-XX асрга оид бўлиб, зиёратгоҳ атрофи шарқона усулда безалган деворлар билан ўралиб, у ерда иккита қабр бор. Биринчи қабр Хўжа Ҳасан Илғорий бўлиб, 3-4 метр узунликда, эни 2 метр, баландлиги 1-1,5 метрни ташкил этади. Қабрнинг барча жойлари цемент билан сувалган. Қабр тепасига тоғ эчкиси ёки кийик шохи қуйилган. Икки шох ўртасига қора тош жойлаштирилган. Қабр олдида кичкина эшикча бўлиб, остига тупроқ солинган. Иккинчи қабр Аввал Халфага тегишли бўлиб, ҳажм жиҳатдан биринчи қабрдан анча текис. Зиёратхона бошида икки тут дарахти борлигини кўришимиз мумкин².

Биби Зайнаб зиёратгоҳи XIX асрда барпо этилган. Қабр, оддий пишиқ ғишт билан ўралган бўлиб, тепасига бир мушт, бири очик бўлган қўлларнинг рамзий белгиси қўйилган. У Биби авлодлари ва маҳаллий аҳоли дафн этилган қабристон билан туташган³.

Кийик ота зиёратгоҳи XVIII-XIX асрларга оид бўлиб, Олтинсойдаги Миршоди қишлоғида жойлашган. Унинг икки томони адирлик бўлиб, сой ёқасида жойлашган ва зиёратгоҳ оддий пахса девор билан ўралган. Нураган девор ўртасидаги қабр, оддий тупроқ билан кўтариб қўйилган. Тепасига иккита кийик шохи илиб қўйилган. Зиёратгоҳ атрофида қабрлар мавжуд эмас⁴.

Хужайгор ёки Авлиё ота зиёратгоҳи XVIII-XIX асрларга оид

---

¹ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Т.: Ёзувчи, 2003. – Б. 27-28.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Вахшувор қишлоғи. 2020 йил 17 август.

³ Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 85-86.

⁴ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 29-30.

бўлиб Миршоди қишлоғидаги ғорда яшаган авлиё ота оламдан ўтгандан сўнг шу жойга дафн қилинган. Мазкур қабр оддий девор билан ўралиб, қабрга оқ байроқ жалов қадалган. Йиллар ўтиши билан бу жойга бошқа қабрлар қўйилиб, кейинчалик катта қабристонга айланган. 1882 йилдан бошлаб зиёратгоҳга айланган. Маҳаллий аҳоли томонидан қабр устига оддий девордан мақбара қурилган. Бу мақбара йиллар ўтиши билан емирилган бўлса, кейинги йилларда Ғуломхон эшон томонидан қабрга кичик, аммо пишиқ ғиштдан янги мақбара бунёд этган¹.

Якка тут бобо зиёратгоҳи XVIII-XIX асрларга оид бўлиб, маҳаллий аҳолига мансуб Садри Халифа уни таъмирлатган. Дафн этилган зотнинг қабр атрофи пахса девор билан ўралган, кейинги йилларда текисланиб, қабр ҳам йўқолган. Кейинчалик аҳоли уни тозалаб, зиёратгоҳга айлантирган.

XIX–XX асрларга оид Қорахон Эшон бобо зиёратгоҳи маҳаллий аҳолига олдиндан маълум, кейинги йилларда унинг устига фақат гумбаз барпо этилган². Ангор туманида XX асрда қурилган Абдурахмон ибн Авф, Саъд Абу Ваққос зиёратгоҳлари жойлашган.

Сурхон воҳаси архитектурасининг ўзига хос хусусияти шундаки, худуд ўзидан олдинги меъморчилик анъаналарини ўзлаштириб, маҳаллий қурилиш услублари билан қоришиб аралаштириш натижа-сида бетакрор ижод намуналари яратилган. Бунда Султон Содот, Ҳаким Термизий ва Қир киз ёдгорлиги Термиз архитектура меъморчилик ёдгорликларининг энг сара намуналари ҳисобланади. Шунингдек, воҳадаги ёдгорликлар архитектурасини тадқиқ этиш 1925 йиллардан бошланиб, 1940-1950 йилларда амалий ишлар амалга оширилган. Бироқ, воҳада қадимий ҳисобланган бошқа ёдгорликлар қаровсиз қолиб, айниқса қабрларнинг ерга қўшилиб кетиши кузатилади. Совет йилларида мазкур зиёратгоҳлар вайронага айлантирилиб, улардан отхона ва омборхона сифатида фойдаланилган.

Вилоятнинг меъморий ёдгорликларини ўз хусусиятига кўра

---

¹ Ўша асар.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Денов тумани Олтинсой тумани. 2021 йил 16 август.

иккига ажратиш мумкин. Яъни, асосий ёдгорлик зиёратгоҳлар ҳисобланган Абу Исо Термизий, Ҳаким Термизий ва Қирқ Қиз мажмуаси IX-XII асрларда қурилган ўз даврининг меъморий обидаларидир. Ушбу тарихий археологик аҳамиятга эга меъморчилик намуналари санъатшунос олимлар томонидан шўро даврида бир неча марта экспедициялар уюштириб ўрганилган. Унда мақбара мажмуанинг тузилиши, ишлатилган ғишт, сағаналар ҳолати, орнаменти ва услубларининг ўзига хос жиҳатлари тадқиқ этилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қабр устига мақбаралар барпо этилиши X-XI асрларда бошланиб, сағана ва жомеъ масжидлар қурилиши ўрта асрларга хос анъанавий услубда XIX-XX асрларга ча таъмирланган. Кейинги йилларда бундай мақбаралар бевосита маҳаллий аҳолининг маблағлари ҳисобига таъмирлаб қурилган. Масжидлар ҳашаматли тўртбурчакли, эллин маданияти устунлари ила тўрт томонга кетадиган, кенг равоқлари қалқонсимон, қанотларга ўрнатилган гумбазлар билан ажратилган. Ҳашамдор гумбазли мақбара ёки қабр устига барпо этилган сағаналар қишлоқларда жуда кам учрайди. Асосан айвонли масжидлар кўпроқ мавжуд. Рамзий қабрлар билан боғлиқ яна бир ҳолатни кузатиш мумкинки, қабр жойлашган манзилда аҳолининг шу зиёратгоҳга ҳурмати ва ишончи билан бир қабр атрофида юзлаб қабрларни вужудга келгани ва қабристонга айланганини кузатиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, воҳа зиёратгоҳларининг аксарияти табиат қўйнида жойлашган ва табиат ҳодисалари (тоғ, дарахт, сой, сув) номи билан боғлиқ. Шунинг учун мазкур зиёратгоҳларда фақат оддий қабрларни учратиш мумкин. Бундай манзилларга аҳоли турли касалликлардан фориғ бўлиш ниятида ташриф буюрадилар. Бундай зиёратгоҳлар аҳоли учун дам олиш маскани вазифасини ҳам ўтайди.

2.4. Зиёратгоҳлардаги маданий-маърифий ҳаётнинг этнографик ва социологик таҳлили

Муқаддас зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ўлка аҳолисининг анъанавий диний тасаввурлари ва эътиқод қарашларини илмий таҳлил этишгина эмас, илмий тадқиқотлар натижаси сифатида моддий-маданият намуналарининг маънавий-маърифий аҳамиятини ёшлар таълим-тарбиясида қўллаш имкониятини ҳам беради. Шу маънода айтиш мумкинки, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланган Сурхондарё вилояти жаҳон маданияти цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси билан алоҳида мавқега эга. Ушбу ўлка ўзининг улуғ алломалари, забардаст олимлари ҳамда меҳнаткаш халқи билан жаҳонга танилган. Шунини эътироф этиш ўринлики, бу каби табаррук зотларнинг меросини ва тарихини ўрганиш, пировард натижада дафн этилган гўшаларини обод қилиш, дин-диёнатли инсонларнинг ҳаёт тажрибасини оммалаштириш ва диний соҳада амалга оширган ишлари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилади¹.

Суюндик Мустафонинг таъкидлашича, бир мамлакатга йўлинг тушса, мозори билан бозорини бориб кўриш кераклиги, мазорни кўришдан мурод шу халқнинг аجدодлари кимлигини билиш, ўтган донишманд ва фозилларга, тарихий хотирага муносабатларини аниқлаш бўлиб, ўзлигини англаган, муқаддас билган халқ бундай инсонларни улуғлайди. Бу каби манзилларда кўноқ тутган зотларнинг илмидан, меросидан, тафаккурдан ҳосил бўлган

---

¹ Ислом маданияти ва тарбияси ҳақида тўлиқроқ: Хўжамуродов И. Ислом миллийлик қадрият (Ислом ва ўзбек халқи миллий ўзлигини англашнинг шаклланиши). – Т.: Фан, 1993. – 122 б. ; Абдурахмон Қоя. Ислом ахлоқи. – Т.: Мовороуннахр, 1997. – 111 б.; Агзамходжаев С. Ёшларга ислом маърифатининг таъсири // Маънавий ва диний етуклик – давр талаби. Тўпл. З.Исломов ва бошқ. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. – 444 б.; Хўжамуродов И., Абдураимова М. Сиёсат, дин ва миллий ўзликни англаш (Сиёсий-фалсафий таҳлил). – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2010. – 171 б.; Қодиров Қ. Имом ат-Термизий ҳадисларида тарбия ва ислом маданияти. – Т.: Тошкент ислом университети, 2011. – 120 б.

самара кўнгилга қувват, ниятга мадад, умидга таянч бўлади¹. Шунинг учун ҳам оқил ва фозил зотлар, доно ҳукмдорлар улуғлар қабрини зиёрат ва обод этишни ўзларига савоб ва шараф деб билганлар.

Шу жиҳатдан халқнинг ва миллатнинг миллий қадриятлари билан яқинроқ танишишда бошқа муҳим омиллар сингари аҳолининг маънавий-маърифий ҳаётида аҳамиятга эга бўлган муқаддас қадамжоларнинг хизмати ва ўрни катта. Муқаддас объектлар атрофида шаклланган маданият ва жамият тарихида юз берган воқеа-ҳодисалар, уларга муносабат, шу муҳит билан боғлиқ урф-одат, анъана, маросимлар муайян тил ва образлар орқали талқин қилинади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, муқаддас зиёратгоҳлар тарихидан сўзловчи ҳақиқатлар халқимизнинг босиб ўтган тарихини ҳар томонлама ёритишга, Ватанни севишга, илм-фан, таълим-тарбияни тарғиб қилиб баркамол инсон бўлишга ундайди.

Тарихий жараёнларда воҳада зиёратгоҳларга ташриф ва уларнинг мавжудлиги тўғрисида маълумотлар келтирилади. Масалан, тарихчи Ибн Баттута ўз саёҳатлари давомида Хоразм (Шамсиддин Синжарий,) Бухоро (Сайфиддин Бохарзий) ва Самарқанддаги (Қусам ибн Аббос) табаррук қадамжоларига ташриф буюриб, Термиздаги шайх Азизон номли зовияга ҳам тўхтаганини айтиб ўтади. Унинг дўсти Умарий “Ўрта Осиёда табаррук қадамжолар қошидаги зовиялар кенг тарқалишини Мовароуннаҳрдаги бадавлат шахслар томонидан мадраса ва қарвонсаройлар билан бир қаторда зовиялар ҳам Аллоҳ йўлида қурилган” деб изоҳлайди².

Дала тадқиқотлари Сурхондарё вилоятидаги зиёратгоҳларнинг 70 фоизини Термиз, Шеробод, Музработ, Ангор, Бойсун, Олтинсой, Сариосиё ҳудудларида жойлашганини аниқлашга имкон яратди. Ушбу ҳудудларда истиқомат қилган алломалар, олимлар, диний билим раҳнамолари фан ва маданиятнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган.

---

¹ Суюндик Мустафо Нуротой. Мунаввар қадамжолар. – Т.: Noshirlik yug’dusi, 2011. – Б. 5.

² Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. – Т.: Шарк машғали, 1993. – Б. 52-54.

Бундай муқаддас зиёратгоҳ ва қадамжолар тарихий-географик жойлашуви жиҳатидан қуёш нури тик тушадиган, тупроғи ва иклими тоза, аҳоли зиёрат қилиши учун қулай бўлган ҳудудларда жойлашган бўлиб, маҳаллий аҳолининг маънавий дунёқарашига ижобий таъсир этадиган тарбия маскани сифатида муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, уларнинг баланд тепаликларда жойлашиб, гўзал табиати, сўлим ва салқин ҳавоси экотуристлик йўналишда зиёратчиларнинг йилдан-йилга ортиб боришига сабаб бўлмоқда. Бу ерда дам олишлари ва тиловат қилишлари учун барча шарт-шароитлар яратилган. Ушбу зиёратгоҳлар жамиятимиз ривожига, миллий ғоя ва туйғуларимизнинг янада мукаммал шаклланишига ҳисса қўшадиган маънавият марказлари сифатида хизмат қилмоқда. Айтиш мумкинки, аҳоли орасида зиёратгоҳга ташриф нафақат диний ибодат, балки халқ маънавияти юксалишида, дунёвий ва диний билимлардан хабардор бўлишларида, одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик ғояларини тарғиб этишда муҳим ўрин тутди.

Хусусан, жамиятимизда баркамол, дунёқараши кенг, нафақат илм-фан, балки одоб-ахлоқда ибрат олинадиган шахсни тарбиялашда беназир алломаларнинг илмий-маънавий мероси билан ёшларни таништиришнинг аҳамияти жуда катта. Инсон шахси уни амалга оширган ижобий ишлари билан боғлиқ манбаларни ўрганиш, дунёвий ва диний илмларга қўшган ҳиссаси ҳақида маълумотга эга бўлиш, таниқли шахсларнинг жамият ва инсоният тафаккури юксалишидаги фаолиятини тарғиб қилиш билан боғлиқ. Шу маънода, Сурхон воҳасида илмий салоҳият, диний билимларни тарғиб этган инсонлар номи билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни акс эттирувчи муқаддас зиёратгоҳлар, унда дафн этилган зотларнинг қароматларини кўрсатиш орқали халқимиз маънавиятини янада бойитиш мумкин бўлади.

Айтиш мумкинки, VIII-IX асрларда Термиз дунё шаҳарлари орасида илмий ва диний фанлар соҳасида илмий кашфиётлар яратган олиму фозиллар билан танилган эди. Мовароуннаҳрлик олимлар билан бир қаторда термизлик олиму мунажжимлар ҳам халифаликнинг марказий шаҳарлари расадхоналарида фаолият

кўрсатишган¹. Жумладан, Ҳаким Термизий ҳинд халқининг қадимги санскрит ёзувида битилган насрий йилномасини таҳлил қилиб, ўзи узоқ йиллар давомида кузатган самовий жисмларининг одамлар ҳаётига, ахлоқига, ердаги об-ҳавога, ҳайвонот оламига таъсирини чуқур мушоҳада этди ҳамда хулоса тарзида самовий ёритқичларнинг кўёшга ва ерга сояси тушишининг ижобий ва салбий томонлари тўғрисида ёзган фикрлари туфайли илми нужумда ҳам донишмандлик мақомига эришди².

Жаҳонга танилган Ҳаким Термизий асарлари турли тилларга таржима қилиниб, ўрганиб келинмоқда. Масалан, эронлик олим Абдулхусайн Зарринкуб “Жустижу дар тасаввуфи Ирон” (Эрон тасаввуфидан изланиш) деб номланган асарида Хуросон сўфийлари бобида Ҳаким Термизий тўғрисида бир қанча маълумотларни келтиради.

Олмон олими Бернад Рудольф Ротка Жон Увкин билан бирга 1996 йилда Англияда Ҳаким Термизийнинг араб тилида ёзилган “Бадув уш-шаън” ва “Сийрат ул-авлиё” асарларини инглиз тилида китоб ҳолида шарҳи билан нашр этган. 2000 йилда ушбу китоб Эронлик олим Мажидиддин Кайвоний томонидан “Мафхуми валоят дар оғозини ирфони ислом” номи остида форс тилида таржима қилиниб нашр этилди³. Ҳаким Термизийнинг асарлари ирфоний ва тасаввуфга доир қимматли маълумотларни ўзида бирлаштириб, рисоалари мазмун ва мундарижасига кўра, ҳар хил тафсир, ҳадис, фикҳий, ирфоний ҳамда тасаввуфий масалаларни қамраб олган⁴.

---

¹ Термизда расадхона фаолияти 800\1397 йиллар билан боғлиқ ва Устурлобий мақомининг берилиши ҳақида қаранг: Чўтматов Ж. Термизнинг безавол қалғалари ёхуд Термиз тарихи. – Т.: Yangi nashr, 2017. – Б. 56-59.; Олим биографияси ҳақида батафсил: Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз таъкираси. – И.: ЎМЭ, 2017. – Б. 264-266.

² Гойипов З. Тафаккур самосидаги ёрқин юлдуз // Moziydan sado. –2001, 4(12)-сон. – Б. 18-19.; Темурий А., Жўраев Н. Термизлик буюк сиймолар. Биринчи китоб. – Т.: Абу Али Ибн Сино, 2001. – 46 б.

³ Сафаров Ш. Термиз ва термизликлар. – Термиз: Жайхун, 1993. – 128 б.; Турсунов С., Чориев Р., Муртазов Б., Чўтматов Ж. Имом Абу Исо ат-Термизий ва термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – 288 б.

⁴ Абдуллаев Р. Ал-Ҳаким ат-Термизий (аллома ҳаётномаси) // Moziydan sado. – 2001, 4(12)-сон. – Б. 20-22.

Жумладан, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялашда асосий талаблардан ҳисобланган қалбнинг покланиши, нафснинг тийилиши устувор мақомга эга, инсон эришиши қодир бўлган билим бу тасаввуфий маърифат ёки ҳикмат ёшларнинг қалбида тажаллий топган илоҳий нур билан тенглаштирилади. Ана шу тасаввуфий маърифат ва инсоний маънавият руҳи ҳар қандай дунёвий неъматлардан, нафсоний майллардан покиза, бутун нияти, фикри, зикри или Аллоҳга интилган кишиларгагина насиб этиши келтирилади¹.

Шунингдек, маънавий ахлоқий хислатлари илм-фан, жамият тарбияси йўлида қўшган улкан ҳиссаси ҳар жиҳатдан ибрат олишга арзигулик бўлган Мавлоно Муҳаммад Зоҳиддек мутафаккирларнинг ибратли ҳаёти дастуруламал бўлмоғи лозим. Садриддин Салим Бухорий келтирган маълумотга кўра, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ўз пири муршиди Хожа Аҳрорнинг мана бу ўғитларига бир умр амал қилган: “Аллоҳ таолонинг ҳаққини сақлагил, то Ҳақ таоло сени ўз ҳифзу ҳимоятида сақлагай. Ва осонлик ва хурсандлик вақтида ўзингни Аллоҳга ошно қил, то қаттиқлик ва душворлик чоғида сенга дастгирлик қилгай ва ҳар вақтки, бир ҳожатинг тушса, Аллоҳ Таоло даргоҳида йиғлагил ва ёримандлик Андин ўзгадин тилама ва яқин билгилки, агар ҳамма халқ хохласаларки, бирор манфаатда санга тақдир бўлмабдур, санга еткурамен десалар еткурулмаслар. Ва агар хохласаларким бир зарарга кўра пешонангга битилмабдур, санга ёпиштурсалар, ёпуштира олмаслар. Сўзларнинг яхшироғи зикрдир ва ишларнинг яхшироғи намоздир. Хислатларнинг яхшироғи ҳилм (юмшоғлик хушфёъллик) соликга (тариқат йўлига кирган киши) тўрт нарса керакдур: илмдурки, риёзатга солур то ани тўғри ва мулойим қилур; зикрдурки, анга мунис ва ҳамдам бўлур, то ёлғизликда кўрқмас; парҳезкорликдирки, ани тўхтатқувчидур, то ҳам ношойистага қарамагай; яқиндурки, анга марка ва суворадур, то ҳамроҳлардин кейин қолмагай. Дунёнинг роҳати уч нарсадур: Ҳазрат Ҳақ таоло тоати, Қуръон тиловати ва биродарлар зиёрати².

---

¹ Туреунов С., Муртазов Б. Термизийларнинг илмий тафаккури. – Т.: O‘zbekiston НМИУ, 2016. – 280 б.

² Асорова Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Т.: Ўзбекистон ислом академияси, 2020. – Б. 10-14.

Нақшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчиларидан бири Сўфи Оллоёр ижодида ҳам илм-маърифатга чакириш фикри тарғиб қилинади¹. Айтиш лозимки, унинг “Маслак ул-муттақин”, “Сабот ул-ожизин” асарлари ўрта аср мадрасаларида асосий бошланғич манба вазифасини бажарган бўлиб, унда умуминсоний кадриятлар, одоб-ахлоқ масалалари бадиий талқин этилади. Жумладан, “Сабот ул-ожизин” асарида камтаринлик ҳақида мавъиза ёзилган бўлиб,

*Такаббур қилмагил эй бемаъоний,
Фалоний ўғлидурман эй фалоний.
Ишонма отага, қолма талабдин,
Қиёматда сўрулмасдир насабдин².*

Сурхон диёрида Ўзбекистоннинг бошқа худудларида учрамайдиган бир ҳолат кузатиладики, бу Қирқ қиз номи билан боғлиқ зиёратгоҳ жойи аслида Аёллар академияси бўлгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Қизлар академиясида таҳсил олаётганларга кейинчалик ўз юртларида худди шундай илм мактаблари ташкил этишларига имконият берилган. Улар муҳрли хужжатлар билан қайтишган ва хотин-қизларга ўз юртларида мадраса олиялар ташкил этишган³. Оғзаки маълумотларга кўра, халқ дostonларида зикр этилган душманлар хужумини қайтара оладиган қахрамон қиз Гулойим ва унинг 40 дугонаси айнан шу ерда яшаган. Шунингдек, XX асргача халқ томонидан Қирқ қиз қалъаси манзили Шаҳри Сомоний – деб ҳам аталган⁴.

О. Муродовнинг ёзишича, Ўрта Осиё халқларида қадимдан “Қирқ қизлар” га илтижо қилиб, мадад сўраш одати мавжуд бўлган. Бу одат кейинчалик фолбин аёлларда сақланиб қолган. Элшунос олима О.А. Сухарева томонидан ёзиб олинган матнда фолбин аёл-

---

¹ Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Т.: ЎМЭ, 2017. – Б. 447-476.

² Сувонкулов И. Сўфи Оллоёр / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston, 2018. – Б. 407-418.

³ Хўжамшукурова Г. Қирқ қиз ёхуд аёллар академияси // Талабалар дунёси. – Т., 2009. №7 (09). – Б. 6.

⁴ Древняя и средневековая культура Сурхандаръи // Отв. ред. Э.Д. Ртвеладзе, Ш.Пидаев. Сборник научных статей, посвященных археологическим исследованиям в Сурхандаръинской области Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. – 127 с.

ни чилтон покиза, яъни қирқта бокира хур қизларга мурожаати ҳам келтирилади¹.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Қирқ қизлар билан боғлиқ ривоятларда қирқ рақами сакрал аҳамиятга эга бўлган рақам сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, қирқ рақамини эъозлаш туркий халқларда қадим замонлардан бошланганини деярли барча олимлар тасдиқлашади. Бу рақам исломдан олдинги урф-одатларга бориб тақалади. Энг муҳими, рақамларни илоҳийлаштириш, унинг кароматларига ишониш ва у билан турли маросим ва тадбирларни белгилаш, айниқса, Марказий Осиёда кенг тарқалган эди. Вақтлар ўтиши билан мазкур “сеҳрли” рақам ислом қоидаларига ҳам сингиб, турли маросимлар мана шу рақам атрофида амалга ошириладиган бўлди².

Шунингдек, Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Ширинобод қишлоғидаги бир тепалик устида Бибиширин зиёратгоҳи жойлашган. Ривоят қилинишича, Ҳазрат Бибиширин Омонхонада абадий кўним топган соҳибкаромат авлиё Султон Валийнинг туғишган сингиллари Бибирайхон бўлади. Бибиширин бибимиз ўз замонасида ҳақ муомаласи ва маърифат бобида беназир инсон бўлган³.

Тадқиқотчи М. Зарипова Омонхона ва Бибиширин мавзесидаги қариялар билан қилган суҳбатига асосланиб айтишича, Омонхонадаги шифобахш сув, авлоддаги Бошчашма Ҳазрат Султон Валий кароматлари ила содир бўлганини такидлайди. Ҳазратнинг дуоларини олиш учун Бойсунга ташриф буюрган Мовароуннахр хукмдори Амир Темур билан Дилоркамда Санги Султондаги учрашуви у кишининг ўз даврида катта нуфузга эга эканига далолат қилади. Бибиширин мақбараси катта қабристон четида қад кўтарган⁴. Демак, Бибиширин момо ҳам Амир Темур даврида

---

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 115.

² Бухоро аёллари. Абдуллаева З.М., Қосимова Н.Қ. ва бошқ. – Бухоро, 1997. – 108 б.

³ Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т: Akademnashr, 2011. – Б. 378.

⁴ Зарипова М. Муқаддас зиёратгоҳлар-халқимиз маънавиятининг белгиси // «Бойсун баҳори» – миллий маънавиятимиз дурдонаси» (Халқаро илмий анжуманга бағишланган мақолалар тўплами). – Термиз: Сурхон-нашр, 2017. – Б. 157-158.

яшаган авлиё Султон Валийнинг синглиси бўлиб, акасидай халқ орасида юксак маънавият, илм бобида тенгсиз бўлган, шу сабаб маҳаллий аёллар орасида ҳурмат қозонган.

Айтиш мумкинки, воҳада Юрчи кўрғонининг Дўстлик қишлоғида Биби Сарпуш зиёратгоҳи ҳам хотин-қизлар номи билан боғлиқ¹. Зиёратгоҳ тарихи ҳақида аниқ маълумот мавжуд эмас. Маҳаллий аҳоли вакилининг айтишича, қабрнинг ўнг томонида зиндон бўлган (XII-XIII асрлар), у ердаги махбусларга қиз таом, нон олиб келиб турган ва бу сирни сақлаган, шу сабаб унга Биби Сарпуш (сир сақловчи) деб ном қўйишган, уни Қорақўз ҳам деб аташган. Ота-онаси мусулмон бўлмаса-да қиз ислом динини қабул қилган. Шу сабаб аҳоли орасида ҳурмат қозонган. Вафотидан кейин қиз шу ерга дафн этилган. Кейинчалик бу ер маҳаллий аҳолининг катта қабристонига айланган. Биби Сарпушнинг қабри очик жойда тепалик бағрида жойлашган. Қабристон номи ва зиёратгоҳ “Биби Сарпуш” деб аталади. Зиёратгоҳ ҳудудида у ерга келувчи зиёратчиларнинг намоз ўқиши учун маҳаллий ҳомийлар томонидан икки хонали уй, усти ёпиқ шийпон қилинган². Ҳозирги кунда бу жой зиёратга келувчи аёлларни мардлик, жасурлик, эътиқод ва иродаси мустаҳкам, сир сақловчи, вафодор аёл сифатида эзгуликка чорлайди.

Яна шуни таъкидлаш ўринлики, зиёратгоҳ феноменида шайх образи алоҳида ўрин эгаллайди. Қадамжоларда зиёратчиларга хизмат кўрсатадиган кишиларни шайхлар, хизматчилар ва қоровуллар ташкил этади. Улар келувчи зиёратчиларнинг хизматида бўлиш баробарида шу жойда хоки ётган шахс ҳақида маълумот берадилар. Ўрта асрларда ҳукмдорлар томонидан зиёрат масканларига ҳукмрон сулолалар, хонликлар ёки бекликлар тарафидан шайхлар тайинланган бўлса, кейинги йилларда бу билан махсус диний ташкилот вакиллари шуғулланадиган бўлган.

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Денов тумани Юрчи кўрғони Дўстлик қишлоғи. 2020 йил 27 август, 3-дафтар.

² Сурхондарё вилояти Денов тумани Юрчи кўрғони Дўстлик қишлоғида яшовчи, 1967 йилда туғилган Саидов Ашурали ака билан бўлган суҳбат. – 2020 йил 27 август, 3-дафтар.

Маълумки, ислом дини тарқалган мамлакатларда аввал билимдон кишилар, олимлар, сўнгра уламолар, фақиҳлар, кейинчалик сўфийлик тариқатидаги пирлар, эшонлар, муқаддас жойларнинг мутасадди ходимлари ҳам шайх деб юритилган¹. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида: “Шайх – мазор, кадамжо каби зиёратгоҳлар мутасаддиси, авлиёларга, Худо йўлига аталган назр-ниёзларни қабул қилувчи руҳоний”, деб изоҳлаб ўтилган². Аммо шайх тўғрисидаги ушбу изоҳ етарли эмас. Мазор шайхи нафақат нарз-ниёзни қабул қилувчи, балки мазорнинг мавқеини ушлаб турувчи, у ердаги қадимий анъаналарни давом эттирувчи шахс сифатида муҳим рол ўйнаган.

Мазор шайхлари тўғрисида Б.Х. Кармышева қуйидагиларни келтирган эди: “Мазорлардаги шайхларга келсак, уларнинг жамиятдаги ўрни ва даромадлари улар қўриқлаётган зиёратгоҳнинг машхурлиги ва вақфнинг келтираётган фойдаси билан боғлиқ бўлган. Оддий шайхлар ва унинг оила вакиллари зиммасига зиёратчиларга тунаб қолиш учун жой бериш, хўжалик анжомлари ва қурбонлиқ қилинган ҳайвонлар гўштини қайнатиш учун ўтин тайёрлаш, мазорни, жумладан, диний маросимлар учун таҳоратхона ва таом пишириладиган, қурбонлиқ келтирадиган жойни ва масжидни тоза сақлаш сингари хизмат кўрсатиш вазифаси кирган”³.

Муқаддас зиёратгоҳларга эгалик қилиш ва ундаги шайхлик вазифасини эгаллаш бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу вақолотга эришишда шайхлик ҳуқуқи қуйидаги категорияларга сайидлар, хўжалар, сўфийлик тариқати намояндалари ҳисобланувчи эшонлар авлоди, сўфий пирлар қўл остида хизмат қилган мадраса муаллимлари маҳдумлар⁴, охундлар, мазорларда

---

¹ Исломиқ энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 266.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1967. – Б. 392.

³ Кармышева Б.Х. О мусульманском духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. – М.: Наука, 1985. – С. 101.

⁴ Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. №2. – С. 128-131; Ўша муаллиф. “Народный” суфизм в современной Средней Азии // Исламские ценности и центральноазиатские реалии. – Т., ИФЕАК – 2004. – С. 1-11.

хизмат қилиши туфайли шайхлик ҳуқуқини қўлга киритган оддий табақага мансуб оилалар каби гуруҳларга бўлинган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар бир зиёратгоҳга шайхлик қилиш ҳуқуқи дастлаб унинг олдинги шайх авлодларига, агар авлодлари бўлмаса, мазорга хизмат қилаётган оилаларнинг авлодларига берилган ва ушбу ҳолат авлоддан-авлодга ўтиб келган. Баъзан улар тушда шайхлик қилиш учун мазордаги авлиёдан рухсат берилганини асос қилиб шайхлик ҳуқуқига эга бўлганлар¹.

Муқаддас зиёратгоҳлардаги тутган ўрни ва мавқеи жиҳатидан катта шайхлар ҳамда кичик шайхлар каби турларга бўлинади. Катта шайхлар жумласига муқаддас зиёратгоҳларнинг калитларига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган шайхлар кирган. Бундай шайхларнинг зиёратгоҳларда ўз хонаси бўлиб, фақатгина улар рухсат берган тақдирда мазорга кириш мумкин бўлган. Катта шайхлар турли касалга чалинган кишиларни, жумладан, ақлдан озганларни даволай олиш қобилиятига ҳам эга бўлганлар. Кичик шайхларнинг сони биргина муқаддас зиёратгоҳларда баъзан ўн нафардан ортиқ бўлиб, иккинчи даражали ишлар билан шуғулланганлар. Улар мазор атрофидаги дарахтлар, булоқ ёки муқаддас тошлар атрофида йиғилганлар. Кичик шайхлар келган зиёратчиларга дам солиш, кинна ҳайдаш билан ҳам шуғулланишган. Бундай шайхларнинг кўплиги туфайли зиёратгоҳларда шайхлик қилиш ҳуқуқи ҳафтанинг икки ё уч кунига қараб белгиланган. Бундай шайхларнинг асосий вазифаси зиёратчиларни дуо қилишдан иборат бўлган².

Зиёратгоҳлардаги оилавий шайхлар: эр-хотин шайхлар, ака-ука шайхлар, опа-ука шайхлар, ота ва ўғил шайхлар, она ва қиз шайхлар. Бундай оилавий шайхларнинг каттароқ ёшлиси ҳар доим зиёратгоҳнинг бош шайхи ҳисобланган.

---

¹ Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: Шарқ, 2005. – Б. 60.

² Шайхлар мақоми ҳақида батафсил: Маллицкий, Н. Ишаны и суфизм // Туркестанские ведомости. 1898. – С. 71-72; Исмоилов Л.Э. О некоторых важных моментах в биографии Мавераннахрского суфийского шейха XVI в. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2019. №2 (22). – С. 12-16; Сулаев И.Х. Шейхи и общины мюридов в советском Дагестане (20-30-е гг.) // Вестник института ИАЭ. – 2010. №1. – С. 43-55.

Ёлғиз ўзи шайхлик қилувчилар. Бундай шайхлар қаторига қилувчиларнинг ваколати оилавий шайхлик қилувчиларга нисбатан кам бўлган.

Шайхлик қилиш учун талаблар ҳам мавжуд бўлган: жумладан, шайхлар даволаш қобилиятига эга бўлиш, мазор аввалги шайхнинг рухсати, ўша кишининг дастлабки диний билимлари (намоз ўқиш, Қуръон оятларини билиши сингари) етарлилиги, зиёратчилар билан мулоқот қилишга қодир бўлиши лозим, деб аҳоли томонидан қаралган. Аммо баъзи ҳолатларда авлиёлар ҳақида ҳаддан зиёд бўрттирилган маълумотлар бериб, тарихий маълумотларни бузиш ҳолатлари ҳам учрайди. Аҳоли орасидаги ўз насабларини улуғ шахслар номлари билан боғлайдиганлар ҳам кўпинча бўрттирилган маълумотлар тўқилишига сабаб бўлган.

Зиёратгоҳларда яна бир муҳим жиҳат кўзга ташланадики, у ерда чиллахоналар бўлиб, суфийлар қирқ кун Аллоҳ учун тоатибодатда бўлишган. Масалан, Термиз туманидаги Ҳаким Термизий зиёратгоҳи чиллахонасида қадимдан халифалар, муллалар, қорилар, баъзида зиёратга келган кишилар кечаси билан ибодат қилишган ва ҳозирги кунга қадар мазкур чиллахона объект сифатида сақланиб қолмоқда¹.

Тадқиқот давомида олиб борилган сўровнома ва интервью шундай хулосалар қилишга асос яратиб бердики, зиёратгоҳларда фаолият юритаётган раҳнамолар, табақалар ва оқимларнинг ислом тарихидан хабардор бўлиши, диний мадраса, масжид билан бевосита боғланиши ҳамда мукаммал ҳолисона диний билимни ўзлаштирилиши долзарб масаладир. Чунки муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида фикр юритаётган раҳнамолар миллат маърифатини, таълим ва у билан боғлиқ инсон омилини чуқурроқ тушуниши ва ҳар бир нарсага тарихий ҳолисона нуқтаи назаридан қараши зарур, деб ҳисоблайдилар.

Кўпчилик зиёратчилар учун авлиёлар уларни Аллоҳ билан боғловчи восита деб ҳисоблашади. Шу сабабдан муқаддас жойларни зиёрат қилиш маҳаллий халқларнинг ҳаётида катта ўрин тутади. Маълумки, муқаддас мазорларнинг машҳурлиги унга

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Термиз тумани. 2020 йил 27 июнь.

дафн этилган авлиёларнинг кароматлари билан белгиланган¹. Агар авлиёлар ҳаёти мобайида кўплаб кароматлар кўрсатган бўлса, демак, унинг қабрига зиёратга келувчилар ҳам кўпроқ бўлади, деб қаралган.

Халқ олдидаги хизмати, мавқеи, давлат бошлиқларининг зиёратгоҳларга эътибори, у ерга ўрта асрларда машхур шайхларнинг раҳнамолик қилиши, вақфдан мулк ажратганлиги, мусофирларга қаров жой бўлганлиги, ўз вақтида одамлар шу жойдан паноҳ топгани, тушган эҳсонлардан камбағалларга тарқатилиши, давлат бошлиқларининг у ерга ҳафтада келиб туриши ёки бирор жанг олдидан зиёратга бориши, ёки пиридан, зиёрат шайхидан дуо олиши, ҳажга бора олмаганларнинг яқин жойдаги зиёратларга бориши ҳам олдидан кўп зиёратчиларнинг келишига сабаб бўлган.

Кишилар турмушдаги шахсий мусибат ва омадсизлик, айниқса, бефарзандлик, яқин кишиларининг бахтсизлиги, ҳаётдан зерикиш, касаллик ёки ўлимдан хавфсираш, ёлғизлик ҳис-туйғуси ва шу каби бошқа социал-психологик омиллар инсонларни диний ҳиссиётларга берилиш натижасида муқаддас зиёратгоҳларга бориши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан мазорлардаги дин пешволари, шайхлар зиёратчиларнинг эмоционал ҳолатидан фойдаланиб уларнинг ҳиссий туйғуларига таъсир қилишга интиладилар ва бу ўринда муқаддас жойлар ва уларда дафн этилган авлиёлар билан боғлиқ ривоятларнинг роли муҳим аҳамият касб этиш баробарида уларнинг турли урф-одат ва маросимларга бўлган эътиборини кучайтиради. Бу эса, ўз навбатида, зиёратгоҳларнинг кишилар турмушидаги ўрнини янада муҳим бўлишини таъминлайди.² Зиёрат маросимларида бажариладиган урф-одатлар билан боғлиқ қарашлар кўп асрлик тарихга эгадир. Улар узок тарихий давр паллаларида шаклланиб, у ёки бу этнос яшаган географик муҳит, хўжалик турмуш тарзи, ижтимоий муносабатлари, анъанавий маданияти, этник катламлари ва бошқа бир қатор омиллар билан чамбарчас боғлиқ

---

¹ Кныш А.Д. Суфизм // Ислам. Историографические очерки. – М., 1991. – С.153.

² Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз, 2008. – С. 12.

бўлган. Этнолог олим А.Ашировнинг фикрича, маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбир ҳисобланади¹. Зиёратгоҳларда бажариладиган удумлар узок вақтлардан бери амал қилиниб келаётгани маълум. Бу аввало зиёратчиларнинг руҳий ҳолатида яққол намоён бўлади.

Зиёратгоҳлар вилоятда қадимдан мавжуд бўлиб, аҳоли у ерга чин ихлос ва турли ниятларда боришади. Зиёратга борган киши, аввало, шу муқаддас жойга боргани учун ўша ерда ётган кишининг руҳияти ҳаққига дуо-фотиҳа ўқийди, Аллоҳ йўлига эҳсон қилади. Қабр зиёрати инсонга ўлимни ва охиратни эслатади².

Муқаддас жойларга зиёратчилар чоршанба ва жума кунлари келганлар. Айниқса, аёлларнинг зиёратгоҳга айнан чоршанба куни келиши, ушбу кун билан боғлиқ қадимги қарашлардан келиб чиққан. Чоршанба куни ўсимлик ва сувларга жон ато қилинган экан, озиқ-овқат, кийим-кечак орқали киши баданига кириб олган ёмон руҳларни чоршанба куни қувиш кўпроқ фойда келтиради³.

Кўпроқ аёлларни зиёратга бориши, руҳий таскинга муҳтожлиги, қайси зиёратга эътибор кучлилиги ёки давлат бошлиқларининг қайси зиёратгоҳларга ташрифи орқали зиёратгоҳнинг мавқеини кузатиш мумкин.

Аҳолининг фикрича, зиёратгоҳлар муқаддас жойлар бўлиб, у ерга борган зиёратчилар ниятларини худодан чин кўнгилдан сўрасалар, ниятларига етадилар. Ўша ерда ётган маййитнинг ҳаққига дуо-фотиҳа қилиш савобдир. Зиёратга бориб маййитнинг ҳаққига қурбонлиқлар қилиш мумкин эмас. Фақат Аллоҳ йўлига садақа ва эҳсон қилиш лозим.

Зиёратгоҳда ўтирадиган маҳаллий қорилар, зиёратгоҳга келиб тавоф қилиш, у ерда жонлиқлар сўйиш, мушкулкушодлар ўтказиш, дарахтларга ип боғлаш, тошларни чайиб ичиш, тупроқларидан суриш мумкин бўлмаса-да, бу ҳолатлар удумга айланганини таъкид-

---

¹ Аширов А. Анъанавий никоҳ тўйи маросимлари урф-одатларининг генезисига доир баъзи мулоҳазалар (Фарғона водийси ўзбеклари никоҳ тўйлари мисолида) // *O‘zbekiston tarixi*, – 2003. 2-сон. – Б. 38-39.

² Дала тадқиқотлари – Сайфиддинов Алиакбар. 1958 йилда туғилган. Сурхондарё вилояти Бош имом хатиби. Термиз тумани Пахтакор маҳалласи. 2019 йил август.

³ Саримсоқов Б. Ўзбек маросими фольклори. – Т.: Фан, 1995. – Б. 154.

лашади¹. Бундан халқнинг қандайдир эҳтиёжи қондирилишини айтишади. Балки ҳақиқатан ҳам ҳар бир зиёратгоҳнинг Аллоҳ томонидан берилган хосияти бордир. Одамлар бу жойларга худодан дардларига шифо тилаб боришса, худо шифо берарди. Ҳар бир жойнинг ўзига хос хислат ва хосиятлари шу ерда ўтирган кори, имом ва маҳаллий аҳолига маълумдир.

Жарқўрғон туманида яшовчи Ҳусанов Олломурод аканинг айтишича, зиёратгоҳга бориш ҳам фарз, ҳам қарзидир. У бошига бир мушкул иш тушганида чин ихлос билан Термиз отани зиёрат қилган, эртаси куни ушбу мушкулотдан фориг бўлган². Р. Пардаев фикрича, зиёратгоҳга одамлар нима ниятлари бўлса, шуни Худодан сўраб келишади, у ерни тавоф қилиш, турли амалларни бажариш зиёратчиларнинг ота-боболаридан қолиб кетган удумдир. Улар бу хатти-харакатларидан ўзларини енгил ҳис этиб, шу жойда ётган кишининг руҳлари қўллайди, деб ҳисоблашади³. Улар бу ерга келиб, маънавий покланади. Ўзларини қушдай енгил сезади. Кўп зиёратчилар қариндошлари шу ерга қўйилгани учун қабрларини зиёрат қилишга келади. Зиёратчилар Аллоҳ йўлига жонликлар сўйиб, садақа қилишади. Зиёратгоҳ ёнидаги чиллахоналарни ҳам зиёрат қилишади, қабр устидаги тошларни муқаддас ҳисоблаб, сувда чайқаб ичишади, у ердаги тупроқни азиз тупроқ, деб баъзан ялашади. Буларнинг ҳаммаси қадимдан қолган удумлар бўлиб, уларни таъқиқлаш қийин. Одамлар шундай ихлослари билан ўз мушкулларини ўзлари осонлаштираётгандек ҳис этади. Зиёратчилар бу ерда намоз ўқишади, Қуръон тиловат қилдиришади⁴.

Воҳа зиёратгоҳларининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, ҳар бир зиёратгоҳ нафақат орзу ва ниятларнинг ушалиш учун ибодат маскани, балки фарзанд, бахт, турли касалликларга даво сўраш учун алоҳида таснифланганини кўриш мумкин.

---

¹ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т.: Фан, 1993. – Б. 185-197.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани. 2020 йил 20 август.

³ Пардаев Рустам, 1964 йилда туғилган, Оқ Остона бобо зиёратгоҳи мулласи. – Сурхондарё вилояти, Узун тумани, Оқ Остона кишлоғи. 2019 йил, 21 июнь.

⁴ Дала тадқиқотлари.– Сурхондарё вилояти Узун тумани Оқ Остона кишлоғи. 2019 йил 28 июль.

Масалан, Кокилдор ота (XII аср) зиёратгоҳига¹ асосан, Худодан фарзанд сўраб, яра-чақаларига шифо тилаб, шу билан бирга, болаларига кокил қўйганлар келишади. Улар кокилларини шу ерда олдиришади, аллома ҳаққига Қуръон тиловат қилдиришади, садақа ташлашади². Шу сабабли ушбу зиёратгоҳга асосан, кокилли гўдакларни етаклаб келаётганларни кўриш мумкин. Муқаддас мазорларга зиёратга келувчи ҳар бир киши ўзи билан қурби етганича “ислик” олиб келган. Хусусан, бефарзанд аёл мазорга келгач, шайх аёлдан зиёратга келиш мақсадини сўрагач, аввалги тилаб берган болаларидан қолган кокилни биттасини бера туриб, “кейинги келишингизда, иккита қилиб олиб келасиз”, деб айтган. Бу билан ўша аёлни фарзанд кўриб, фарзандининг ҳам кокилини олиб келишига ишора бўлган.

Хабар берувчининг сўзларига кўра, кокил қўйишнинг маъноси шундан иборатки, Ҳазрати Алининг фарзандлари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн кокилли туғилишган экан. Шу сабабдан, ҳар бир фарзанд кўриш орзусидаги аёл “Менинг ҳам фарзандим Ҳазрати Алининг фарзандларига ўхшаган бўлсин” деб фарзанд кўрса, кокил қўяр экан. Бизнингча, кокил қўйиш Ҳазрати Али билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Алининг лақабларидан бири Ҳайдар бўлиб, бу исм жасур маъноларини англатса, эрақ болаларда орқага ўриб қўйиладиган бир тутам соч ҳам ҳайдар деб аталган³.

Хожа Алоуддин Аттор қабри ёнида беш панжанинг изи бор. Зиёратга келган кишининг панжалари шу панжа изига тўғри келса, у киши ниятига етиши мумкинлигига ишонишади⁴. Олтинсой тумани Хўжасоат жамоа хўжалигида жойлашган Саъд ибн Абу Вакқос номи билан боғлиқ зиёратгоҳ бўлиб, бу ерга асосан, тушида қўрққанлар, жинга чалинганлар, асаб касалига йўлиққанлар, бо-

---

¹ Исаков Нурмуҳаммад 1957 йил туғилган, Кокилдор ота зиёратгоҳида. – Сурхондарё вилояти, Термиз тумани, Кокилдор ота маҳалласи. 2019 йил, 29 июль.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Термиз тумани Алишер Навоий маҳалласи. 2019 йил 29 июнь.

³ Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1991. – 567 б.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Денов тумани Номозгоҳ қишлоғи. 2019 йил 14 июль.

ласи турмаганлар, яъни тезда нобуд бўладиганлар, чала туғадиган аёллар, жисмоний заиф кишилар Худодан гуноҳларини кечишини сўраб, дилларини пок қилиш учун келадилар. Қабрдаги беш панжа белгиси эса, кимки мени зиёрат қилса, Худо тилагини беради, деган маънони англатар экан¹.

Ангор туманидаги Хайрободтепа ёнида жойлашган Саъд ибн Абу Ваққос зиёратгоҳи² атрофида чиллахона бўлиб, у ерга фарзандлари чақалоқлик пайтида чилла бўлганлар, баданларига сўғал ва яра тошганлар келишади. Ҳозирги кунда чиллахонанинг йигирма иккита зинапоясига бўлиб, чуқурликка кириб кетилади. Зиёратчилар ният қилишиб, у ерга тушиб чиқадилар. Қўлларига, баданларига яра-чақа, сўғал чиққан кишилар тупроқларидан суришади, ундан уйларига ҳам олиб кетадилар. Олган тупроқлари учун садақа пули ҳам қолдирадилар.

Бундан ташқари, ушбу зиёратгоҳда одамлар фарзанд, бахт, турли касалликларга даво сўраб, Худога тоат-ибодат қилишади. Бу жойга ҳафтанинг чоршанба, якшанба кунлари 130–140 нафар зиёратчи келишади. Улар Ҳайит кунлари ва чоршанба кунларида жонлиқлар сўйиб, Худо йўлига садақа қилишади. Бахти очилмаган кизлар Худодан бахт сўраб, мушкулкушодлар ўтказишади³.

Олтинсой тумани Катта Вахшувор қишлоғидаги Сўфи Оллоёр (XVII–XVIII асрлар) зиёратгоҳи араб давлатлари, республикамиз ва вилоятимизда таникли ҳисобланиб, у жойга Швейцария, Арабистон, Афғонистон давлатлари, республикамизнинг турли вилоятлари, вилоят туманлари, асосан, Шўрчи, Денов, Олтинсой, Сарисиё, Узун туманларидан ҳамда маҳаллий аҳоли вакиллари кўп келишади. Зиёратчилар ҳафтада 200–300 кишини ташкил қилади. Улар учун яхши шароит яратилган, супалар, дам олиш жойлари қилинган. Зиёратчилар бу ерга Худодан нима тилаклари бўлса, сўраб келишади, жонлиқлар сўйиб, садақа қилишади, Сўфи Оллоёр ҳаққига Куръон тиловат қилдиришади, мушкулкушодлар ўтказишади.

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Хўжасоат қишлоғи. 2020 йил 4 август.

² Ҳасанов Мурод, 1951 йилда туғилган, маҳаллий аҳоли вакили. – Сурхондарё вилояти Ангор тумани, Хайробод тепа қишлоғи. 2019 йил, 27 июнь.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Ангор тумани Хайрободтепа қишлоғи. 2019 йил 27 июнь.

Бу зиёратгоҳда хоки ётган Сўфи Оллоёр шоир ва суфийликда камол топган улуғ валий бўлиб, ҳозиргача у кишининг ҳассалари, ўзлари тўшаб ўтирган кигизлари, чироғи, кўзалари, лаҳад тахталари ҳам сақланиб турибди. Зиёратгоҳларнинг муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, Сўфи Оллоёрнинг ҳассаси теккан жойдан сув чиққан эмиш. Катта Вахшувор аҳолиси шу табаррук сувдан истеъмол қилишади. Уларнинг бири Қорабулоқ, иккинчиси Қўтирбулоқ деб аталади. Қўтирбулоқнинг суви тери касалликларига даво бўлиб, булоқ суви бир йилда олти ой чиқади, олти ой қуриydi¹. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, фақатгина Сўфи Оллоёрнинг авлодлари қабрлари устида қирқбўғин, қоратиканак ўтлари ўсади. Бошқа қабрларда бундай ўтлар учрамайди. Асосан, бу жойга бефарзандлар келишади. Валий ҳаққиларига Қуръон тиловат қилдиришади².

Хўжаипок зиёратгоҳидан шифобахш сув чиқади. Аниқланишича, сув таркибида фосфор, олтингургурт, туз, хлорид, сульфид, азот, темир ва бошқа моддалар бор. Бу сув асосан, бош, оёқ, бел оғриқлари, кўкрак қафасининг кисилиши, турли яралар, чипқон, тошма, тери, асаб касалликларига даводир³.

Олтинсой туманида саҳоба Хўжа Ҳасан Илғорийнинг шарофига қилинган қадамжо аҳоли орасида Бўри Халифа бобо номи билан машҳур бўлиб, айтишларича бу киши яраларнинг пири бўлган экан. Зиёратчилар яралари яхши бўлиб кетиши учун қабр тупроқларидан суртадилар⁴. У ердаги биринчи қабр Хўжа Ҳасан Илғорийнинг қабри бўлиб, олдида кичкина эшикча бор. Унинг остига тупроқ солинган. Зиёратчилар ўша тупроқдан олиб, яраларига малҳам қиладилар⁵. Кимки кўрққан бўлса ёки боласига чилла тушган бўлса, шу ерга зиёратга келиб, Қуръон оятларидан ўқиса, Аллоҳдан даво сўраса, ниятига етар экан. Боласи турмаганлар ҳам

---

¹ Зиёратгоҳ имоми билан суҳбат. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани. 2020 йил, 17 август.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Катта Вахшувор қишлоғи. 2021 йил 17 июнь.

³ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 15–16.

⁴ Меликулов Абдуқодир. 1940 йилда туғилган, Хўжа Ҳасан Илғорий зиёратгоҳи маъсул ходими. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани, Яккатут қишлоғи. 2020 йил, 18 август.

⁵ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 23–24.

шу ерга зиёратга келишади. Бундан ташқари, бу зиёратгоҳга турли яралар, тери касалликлари, пеллар, без тушиш ва бошқа яралар билан касалланган беморлар Худодан чин кўнгилдан ихлос билан касалларига шифо сўрасалар, тузалиб кетар экан¹.

Узун туманида Оқ Остона қишлоғида Х–ХІ асрларда шаклланган Оқ Остона бобо зиёратгоҳининг ўзига хос жиҳати шундаки, бу ерга асосан, бахти очилмаган қизлар, иши юришмаган кишилар, бундан ташқари, Худодан фарзанд сўраб келишади. Қизлар супурги олиб мақбарани супуришади. Туркий халқларнинг эртақ ва ривоятларида подшоҳ саройининг остонасини супуриш маликага совчиликка келганликларини аниқлаган бўлса, муқаддас мазорларда супуриш авлиёлардан мадад сўрашни билдирган².

Шеробод туманидаги Абу Исо Термизий зиёратгоҳига асосан, кишилар Аллоҳдан ишларининг барорини, фарзанд, бахт, соғлиқ, касалларига даво истаб келишади. Ҳафтанинг чоршанба куни зиёрат куни ҳисобланади, бошқа кунларида ҳам зиёратчилар келиб туришади. Улар бу ерда мушкулкушодлар ўтказишади, Худо йўлига жонлиқлар сўйишади, аллома ҳаққига Қуръон тиловат қилдиришади³.

Бу таҳлиллардан кўриниб турибдики, аксарият кишилар зиёратгоҳларга бориш, у ерни қадрлаш, майитлар ҳаққига дуо-фотиҳа қилиш савоб, деб ҳисоблайди. Зиёрат қилиш, қабристонга бориш охирачни эслатишини, кишиларнинг кибр-ҳавога берилиб кетишига йўл қўймаслигини, уларнинг Аллоҳдан қўрқишига ва ножўя ишлар қилмаслигига имкон яратишини таъкидлайдилар⁴. У ерга чин ихлос билан Худодан ниятларини сўраб борганлар мақсадларига етади. Аллоҳ йўлига эҳсон қилса, савоб топади. Азиз-авлиёларнинг мазорларини ва қабристонларни зиёрат

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Яккатут қишлоғи. 2020 йил 20 август.

² Башилов В.Н. Легенда: верить или не верить? // Советская этнография. – Москва, 1974. №1. – С. 164.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Яхтийўл маҳалласи. 2019 йил 29 июль.

⁴ Мирзо Аҳмад Хушназар. Қабристон зиёрат одоби. – Т.: Мовороуннахр, 2005. – 80 б.; Қалтис саволларга ҳолис жавоблар. – Т.: Мовороуннахр, 2001. – Б. 30.

қилиш ислом динида савоб иш саналади. Бунинг ҳам ўзига хос қонун-қоидалари бор. Азиз-авлиёлар мазорига борганда Каъбани тавоф этгандек атрофини айланмасдан, одоб сақлаб, тиловат ва дуо қилиб, савобини мазор соҳибининг руҳига бағишлаш лозим¹.

Зиёратгоҳларда жонлиқ сўйиш масаласида кўпчилик жонлиқ гўштини тарқатиб, унинг савобини ўзи суйган азиз-авлиёлар руҳига ва хонадонидан ўтганларнинг руҳига ҳадя этиши мумкин, деб ҳисоблайди. Сўйилган молларни азиз-авлиёга аташ ҳаромдир². Масалан, Ҳазрати Довудга, Термиз отага аташ ва бошқалар. Зиёратгоҳларда қурбонлик маросими ўтказишда қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин. Қурбонлик араб тилида Худога яқинлашиш, яъни унинг раҳмат-шафқатига сазовор булиш учун Худо йўлига жонлиқ сўйишни аниқлаган³. Хабар берувчининг сўзларига кўра, ҳар бир қурби етган одам зиёратга келса, товук ёки хўроз, қўй, эчки “жонлиқ” ни қурбонлик қилган. Ўша жонлиқ гўштининг бир қисмини шу ерда пишириб тановул қилишган. Қолганини пиширмай, яъни “хомталаш” қилиб шу мазорга келганларга эҳсон қилган⁴.

Мушкулқушод маросими аёллар томонидан ўтказиладиган амаллардан ҳисобланади⁵. Унда бу маросимни ўтказишни ният қилган аёл етти дона қулча нон, етти хил мевани дастурхон устига қўйиб уйига аёлларни таклиф этади. Супра устига тош қўйилиб, чироқ ёқилади ва тоғорага ун солиб, усти ёпиб қўйилади. Мевалар етти қисмга бўлиб, қулча нонлар билан бирга келган кишиларга тақсимлаб қўйилади. Мушкулқушод ўтказаетган аёл қўйлагининг этагига мевалардан солиб, ҳовлини айланиб келади, Худодан ниятларини сўрайди. Кейин тоғорадаги унни очиб кўришади, гўёки унга Худо қандайдир белгилар, йўллар кўрсатгандай кўринади,

---

¹ Ҳожи Абдуллоҳ Абдуррозик. Зиёрат одоблари. Мўъминлар мулоқоти ва дўстлик одоблари. – Т.: Мовороуннаҳр, 2005. – Б. 15-18.

² Ислам энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 295.

³ Ҳамроқулов Ж. Қурбонлик фазилати // Ислам нури. – 2013 йил 19 (492)-сон. – Б. 2.

⁴ Алланазаров Нарзулло, 1975 йилда туғилган, Алишер Навоий маҳалласи қотиби. – Сурхондарё вилояти, Термиз тумани, 2019 йил, 30 июнь.

⁵ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т.: Фан, 1993. – Б. 188-190.

уларнинг кўзи билан қараганда унда чизикчалар пайдо бўлади. Шундан кейин ҳамма аёллар мушқули осон бўлиши учун аёл номига дуо ўқиб, ниятлари амалга ошсин, мушқуллари енгил бўлсин, дея ният қиладилар¹.

Муқаддас жойлардаги дарахт ва ўсимликларнинг муқаддас саналари маҳаллий аҳоли ўртасида асрлар мобайнида шаклланиб келган ва унинг илдизлари исломдан олдинги диний қарашлар билан боғлиқ². Энг муҳими, муқаддас зиёратгоҳлар воҳанинг дарё, ариқ, булок, кон, хунармандчилик, деҳқончилик, чорвачилик, дарахт, турли доривор ўсимликлар ўсадиган ҳудудларда шаклланиши, асосан, географик ҳолат билан боғлиқдир.

Шунингдек, муқаддас зиёратгоҳлар шаклланишида географик муҳит алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ўтмиш аجدодларимиз улуғ алома ва авлиёларнинг образини талқин қилишда ҳудуд иқлимига, табиат экологиясига, ернинг баланд жойлашишига, у ернинг турли дарахтлар ва доривор ўсимликлар билан боғлиқлигига алоҳида эътибор берган³. Шу жиҳатдан, Сурхондарёдаги зиёратгоҳларнинг кўпинча баланд тепаликлар ва адирларда жойлашиши рамзий маънода қадамжо билан номи боғлиқ шахсларнинг халқ томонидан улуғланишини англатади.

Тадқиқотчи Н. Турсунов Сурхондарё воҳаси этнографиясини тадқиқ қилган ҳолда, ҳудудда анимистик тасаввурлар билан боғланган авлиё, анбиё, муқаддас жойлар, табиат кучлари ва аجدодлар руҳига сиғиниш кенг тарқалганини қайд этади ва буни тотемизм, фетишизм, анемизм каби ибтидоий дин билан боғлиқ расм-русумлар деб баҳолайди. Уларга ғайритабиий ғорлар ва қоялар, шифобахш булоқлар ва дарахтлар ҳам зиёратгоҳга айлантирилгани, Анжирота, Мурчбобо, Чинорота каби муқаддас дарахтлар, Бойсун ва Сайрободдаги “муқаддас” балиқли булоқлар киритилган⁴.

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Узун тумани Оқ Остона бобо кишлоғи. 2019 йил 21 июнь.

² Pitrovsky M.B. Islam - belief and a way of life // Islam. Short directory. – М., 1983. – pp. 45.

³ Бабаджанов Б.М. Кокандская ханство: власть, политика, религия. – Токио-Ташкент, 2010. – С. 626-627.

⁴ Турсунов Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. – Т.: Yangi nashr, 2015. – Б. 120-121.

Мазкур воҳада ҳайвонлар култи билан боғлиқ бир нечта зиёратгоҳларни учратиш мумкин. Жумладан, Олтинсой тумани “Оқ олтин” маҳалласига қарашли Миршоди қишлоғидаги катта адир ёқасида жойлашган Хўжайгор ёки Авлиё ота зиёратгоҳи, Кийик ота зиёратгоҳи баландликда жойлашган бўлиб, икки томони адирлик, ўртада эса катта сой оқадиган худудда бўлиб, 200–250 йиллик ушбу зиёратгоҳга ҳаётлик чоғида овчилик билан шуғулланган кароматгўй авлиё дафн этилган. Марҳум васияятга кўра, уни ўлимдан сақлаб қолган бир кийикнинг ёнига кўмишган¹. Шунингдек, Олтинсой туманида Хўжа Ҳасан Илғорий номи билан барпо этилган “Каптархона” номи билан танилган зиёратгоҳ бошида иккита тут дарахти бўлиб, кўрққан ва боласига чилла тушганлар ушбу дарахт орасидан ихлос билан ўтадилар². Қутурган ит қопса ёки тирнаса, маҳаллий аҳоли дарҳол “Ғалаба” маҳалласи худудида жойлашган – Кўппак ота зиёратгоҳига³ ташрифдан ёрдам кутишди.

Зиёратгоҳларга хос яна бир нарса шундаки, унинг худудида тоғ-табиат култи борлиги билан ажралиб туради, жумладан, Сангардак тоғидаги зиёратгоҳ⁴, Хўжаи Илғор⁵, тоғнинг юз метр тепалигидан оқ сув оқиб тушадиган жойда қадимий Шарра мазор⁶, тоғ остида Хўжаи Хўбон (яхшилар Хўжаси)⁷ зиёратгоҳлари бор. Гўзал табиат объектлари билан боғлиқ муқаддас жойларнинг кўплиги Сурхон замини зиёратгоҳларининг ўзига хослигини кўрсатади. Шунингдек, булоқлар сув билан боғлиқ култ маҳ-

---

¹ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 29–30.

² Дала тадқиқотлари. – Зиёратгоҳ ховлисида кўйилган маълумотдан. 2020 йил 20 август.

³ Тошқулов О. Бойсун мўъжизалари. – Термиз: Сурхон-нашр, 2017. – Б. 127.

⁴ Пославская О. Туристскими тропами Узбекистана (Пути в природу). – Т.: Узбекистан, 1985. – С. 151-154.

⁵ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Сангардак қишлоғи. 2019 йил 29 июль.

⁶ Эрназаров Фарход, 1931 йилда туғилган, Шарра мазор зиёратгоҳи шайхи. – Сурхондарё вилояти, Сарийосиё тумани Сангардак қишлоғи. 2019 йил, 5 август.

⁷ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Сангардак қишлоғи. 2019 йил 5 август.

сус эслатиб ўтишни талаб этади. Улар ҳаёт экологияси асосини ташкил этади. Хурсандтоғ тепасидаги муз қатламларида жойлашган Чош қишлоғида Хўжаи Пирях (Қари муз хўжаси)¹, Хонжиза маҳалласидаги Хонжиза қишлоғида Хурсанд тоғидан оқадиган дарёнинг бўйида Чашме девонаҳо (Девоналар булоғи), «Кўк тераклар булоғи»², Десурх қишлоғидаги Қизилсой бўйида «Оби сурхон», Чашмаи Соро³, Найҳо тоғининг тагида «Шайхлар булоғи» деб аталувчи⁴ зиёратгоҳлар жойлашган. Мазкур зиёратгоҳларнинг булоқлари шифобахш сув чиқадиган булоқ бўлиб, муқаддас саналадиган ҳовуздаги балиқлар ейилмайди ва баъзи ҳолатларда аҳоли ҳовуздан турли мақсадларда (ният қилиб) сув ичади.

Зиёратгоҳларда сув култи унинг даволовчи шифобахш хусусиятга эгаллиги билан ҳам изоҳланади. Масалан, Бойсун туманидаги Сиддиқ саҳоба қадамжоси ҳамда Омонхона қишлоғи Қамари Азиз қадамжоси, Ҳазрат Султон Валий балоғардон зиёратгоҳи шифобахш сувларининг нафақат ихлос билан ичишдаги балки тиббий фойдалари тўғрисида фан ҳам ўз мулоҳазаларини билдиради⁵. Қамари Азиз қадамжосидаги Омонхона шифобахш булоқ суви Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли Н.А. Семашко номидаги саломатликни тиклаш ва тиббий даволаш институтида таҳлил қилиб кўрилганда сувнинг санитария-бактериологик кўрсаткичларга тўлиқ жавоб бериши аниқланди. Мазкур шифобахш сув таркибида кўплаб фойдали микроэлементлар мавжуд бўлгани сабабли сурункали гепатит, холицистит, ошқозон ичак, қандли диабет каби кўплаб касалликларни даволовчи хусусияти

---

¹ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Чош қишлоғи. 2019 йил 31 июль.

² Сарийосиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1957 йилда туғилган Тоҷик филологияси фани ўқитувчиси, Хонжиза болалар оромгоҳи директори Соҳибов Раҳматулло ака билан бўлган суҳбат. – Сурхондарё вилояти, Сарийосиё тумани Хонжиза қишлоғи 2020 йил 16 август.

³ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Нилу қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Десурх қишлоғи. 2021 йил 18 июнь.

⁵ Алланов Т., Алланов О. Омонхона мўъжизалар манзили. – Т.: Тафаккур, 2013. – Б. 11-19.

мавжудлиги исботланди¹.

Зиёратгоҳларда дарахтлар култи ҳам алоҳида феноменни ташкил этиб, аксарият зиёратгоҳларда дарахтга ният қилиб ип ёки мато боғлаб қўйилади. Латта боғлаш орқали зиёратчи муқаддас жойга нисбатан умид ва ишончини намойиш этган. Унинг истаги рўёбга чиққач, иккинчи марта келиб боғлаган латтасини ечган ва мазорга атаб қурбонлик қилган. Бу ҳол Ўрта Осиё халқларига хос бўлиб, Ч.Ч. Валихонов қозоқлардаги бу одатни зиёратгоҳларда ҳар бир йўловчи дарахтга қўйлакнинг ёки бирон бир матонинг парчасини боғлаб, ҳайвонни қурбонлик келтирганини қайд этади². Масалан, Олтинсой туманидаги Хўжасоат қишлоғида жойлашган Қурбон Соат зиёратгоҳидаги қадимий азим тут дарахти³, шунингдек, Хонжиза маҳалласи Мозори Тўқ зиёратгоҳи атрофида дўлана дарахти мавжуд бўлиб⁴ ташриф буюрувчилар томонидан дарахт шохларига турли мато ва рўмоллар илингани кўзга ташланади⁵.

Умуман, хулоса қилиб айтганда юртимизда мавжуд муқаддас зиёратгоҳлар, мақбаралар, қадамжолар диний ва миллий қадриятлардан саналади. Мазкур жойлардаги амаллар ҳам ўзининг миллий, диний, психологик ҳамда тарихий илдизларига эга. Уларни илмийлик асосида чуқур ўрганиш юртимиз маънавий ҳаётининг юксалишига, халқ орасидаги айрим салбий одатларга барҳам берилишига, шу билан бирга, ижобий хислат ва урф-одатларнинг шаклланишига ёрдам беради. Шунингдек, ўсиб келаётган ёш авлод онгида соғлом эътиқод, тўғри дунёқараш, алломаларимиз меросига нисбатан меҳр-муҳаббат ҳис-туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади.

Сурхондарёдаги мавжуд зиёратгоҳлар маҳаллий аҳолининг олий туйғуларини шакллантиришда, кишиларни ватанпарварлик,

---

¹ Тошқулов О. Бойсун мўъжизалари. – Термиз: Сурхон-нашр, 2017. – Б. 126-128.

² Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1978. – С. 56.

³ Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Б. 27.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани Хонжиза қишлоғи. 2019 йил 6 август.

⁵ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сарийосиё тумани 2019 йил 6 август.

меҳр-муруват, мардлик руҳида тарбиялашда, саховат ва меҳр туйғусини уйғотишда муҳим рол ўйнайди. Тадқиқот давомида азиз-авлиёлар, уламо-ю алломаларнинг қабрларини зиёрат қилиш давомида уларнинг руҳларига Қуръон тиловат қилиниб, қабрларни зиёрат қилиш ҳам фарз, ҳам қарз экани аҳоли онгига сингдирилиб, уларнинг диний-маънавий меросга нисбатан соғлом дунёқарашини шакллантиришда холисона бағрикенглик ғояларини тарғиб қилиш муҳим аҳамиятга эга экани тарихий-ҳаётий мисолларда очиқ берилди. Мазкур воҳа зиёратгоҳларига ташриф жараёнида яна бир муҳим ҳолат кўзга ташланадики, ҳар бир зиёратгоҳнинг ўзига хос шифобахшлик хусусияти кўзга ташланади. Авлиёлар ва булоқ номлари билан боғлиқ қадамжоларга маълум касалликларга шифо ис-таб, ёки орзу умидларини амалга оширишларида (турмушга чиқиш, фарзанд кўриш, муродлари ҳосил бўлиши) ташрифни зиёратгоҳни аҳоли орасида тизимлашганини кўрсатади. Бунда асосан аёлларнинг иштироки кўп кузатилади.

Аждодларимиз ўзларининг ҳаёт тажрибаларида муносиб хурматга сазовор бўлган шахсларнинг номларини абадийлаштиришга, амалга оширган ишларини келажак авлодга намуна сифатида қолдиришга ҳаракат қилган. Муносиб шахсларнинг меросини ва тарихини ўрганиш, пировард натижада улар дафн этилган қабристонларни обод қилиш, диний-диёнатли инсонларнинг ҳаёт тажрибасини оммалаштириш, уларнинг дунёвий ва диний соҳада амалга оширган ишлари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилади.

Зиёратгоҳлар ва мазорларга ташриф халқ руҳиятида ифодаланган бўлиб, уларда асрлардан асрларга ўтиб келадиган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар халқ оғзаки бадиий ижодида сақланиб қолган. Авлиёларнинг руҳларини ёд этиш, уларга дуо ўқиш, орқали инсон ўз қалбини поклаши, ҳаёт тарзини ростлик ва эзгулик сари мувофиқлаштириши мумкин бўлади. Чунки бундай шахсларнинг ҳаёт йўли, сўзлари ва эзгу амаллари халқимизга ибрат ва сабоқ мактаби бўлиб қолади.

Зиёратгоҳ ёнидаги шифобахш сувлар ёнида қабр бўлгани учун уни муқаддас ҳисоблашини, масалан, Олтинсойдаги Хўжаипок олтингугуртли сув, ёки Омонхона номи билан боғланади. Аҳоли орасида ишонч шундай ҳолатга етиб борганки, қабристон ёнла-

ридан чиқадиган сувларни авлиё ёки пир каромати деб муқаддас баҳолайдилар. Зиёратгоҳ ёнида масжид мадраса, борлиги у ернинг маънавий маскан бўлгани, одамлар айнан зиёратга бориб шифо топди эмас, Аллоҳдан эканлиги, бу уларга руҳий таскин бўлиши, мумкин. Бошқа томондан, зиёратгоҳ жойлашган ҳудудларнинг табиат билан уйғунлиги, тоғ, сув ва тоза ҳавонинг мажудлиги айнан воҳада экотуризмни ривожлантириш учун асос бўлади. Бунинг учун нафақат табиат, балки у билан боғлиқ қадамжоларнинг ҳам мавжудлиги ҳудудий туристик манзилларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Шу билан бирга, ҳозирда унутилиб бораётган урф-одатлар айнан зиёратгоҳларда янги анъаналар билан уйғунлашган ҳолда давом этаётганини кузатиш мумкин. Зиёратгоҳларда аҳоли ҳаётига кириб бораётган урф-одатлар, турли ирим-сиримларнинг туб илдизи қадим-қадимларга бориб тақалади. Мана шу сабабдан зиёратгоҳлар этнографлар, фольклоршунослар, психолог, социолог ҳамда тиббиёт ходимлари учун тадқиқот объектини ўтайди. Демак, зиёратгоҳларнинг сақланиб қолиниши маданий ва маънавий меросимизни асраб-авайлашда муҳим аҳамият касб этади.

III БОБ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТИКЛАНИШИНИНГ МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ ВА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

3.1. Мустақиллик йилларида Сурхон воҳаси зиёратгоҳлари тикланишининг маънавий аҳамияти

Мустақил Ўзбекистон ўзига хос бўлган тараққиёт йўлидан бораётган ҳозирги шароитда жамият маънавиятини юксалтириш, миллий ва диний кадрятларни тиклашга эришиш муҳим вази-фалардан бири саналади. Шу маънода, азалий анъаналарга асосланган миллий мафкура мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Ислом тинчлик, иймон, эҳсон, поклик ватанпарварлик дини эканлиги истиқлол йилларининг илк кунлариданоқ, алоҳида таъкидланди¹. У халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги, қайта тикланаётганлиги, жамиятимизни яхшилаш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли равишда олға силжитишда ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгиловчи аҳамиятга эгадир. Юксак маданият ички маънавиятга эга бўлган халқ яратади. Ана шу халқгина буюк яратувчанлик кудратига эга бўлади. Шу жиҳатдан, аждодларимиз томонидан яратилган улкан бебаҳо миллий кадрятларимизни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Жаҳон туризмнинг бир қисми бўлган зиёрат туризми халқаро миқёсда кенг фойдаланилиб келинади. Айтиш мумкинки, зиёратгоҳларга ташрифда иштирок этиш орқали ўзларининг маънавий, руҳий ва жисмоний эҳтиёжларини қондириш мақсадида уюшадилар. Зиёрат туризми объектлари деганда, мамлакат ичида одамлар диққатини тортадиган тарихий обидалар, буюк шахслар қадамжолари каби тарихий, маънавий ва маърифий аҳамиятга молик объектларни ўз ичида бирлаштиради.

---

¹ Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.: Университет, 1998. – Б. 160; Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавийтимиз асослари. – Т.: Маънавият, 2015, – Б. 65.

Диний ёки зиёрат туризми республикамизда қадимдан ривожланиб келган. Ўзбекистон ҳудудида мустамлака ва Совет давлати ҳукмронлиги даврида, зиёратгоҳларга ташриф таъкиб остига олинган эди. Хусусан, 1898 йилда ишлаб чиқилган қонунга биноан Туркистон ўлкасидаги диний маҳкамаларни, яъни масжид, мазор, макбара ва зиёратгоҳлар назорат остига олиниб, унга ташриф Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланган кўрсатмаларга биноан, уезд ҳамда вилоят бошлиқлари томонидан таъқиқланган эди¹. Шу қарор ва кейинги йилларда давлатнинг дин борасида олиб борган сиёсати натижасида, аллома ва олимларнинг қабрлари харобага айлантирилган, совет йилларида улардан омборхона, сақловхона сифатида фойдаланилганини тарихий жараёнлар кўрсатади.

Халқаро ҳисобларга кўра, сўнгги йилларда 250 млн.дан ортиқ кишилар айнан зиёрат мақсадида турли зиёратгоҳ ва ўзлари учун муқаддас ҳисобланган жойларга бориб, туристик дам олмоқдалар. Жаҳон мамлакатлари ҳудудлари 11 та зиёратгоҳ минтақаларига бўлиб ўрганилса, Марказий Осиё минтақаси ислом дини макро минтақаси ҳисобланади². Шу маънода, Марказий Осиё мамлакатлари орасида қадимий шаҳарлари, бой тарихи билан ажралиб турадиган Ўзбекистонда диний туризмни ривожлантириш учун барча ресурслар мавжуд. Хусусан, Сурхондарё вилоятлари ҳудуди тарихий жараёнларда жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси билан алоҳида мавқега эга³. Шу жиҳатдан, ушбу ўлкадан етишиб чиққан буюк алломалар, қадимий тарих, илмий ва маънавий меросни воҳа номи билан жаҳонга танитиш, ундан ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистонда дин масалалари ва зиёрат туризмнинг шаклланиши ва ривожланишига асосий эътибор

---

¹ Болтабоев С. Чоризм ҳукмронлиги даврида ислом. Ўқув-услубий кўлланма. – Наманган, 2005. – Б. 43-44.

² Фуломов С. Тошкент иқтисодий районида диний туризмни ривожлантиришнинг баъзи бир масалалари // Актуальные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Т., 2010. – С. 122-124.

³ Alimardonova Z.M. Modern concept of tourism development in Surkhandarya region // Central Asian Journal of innovations on tourism management and finance. Vol.02, Issue: 02, Feb 2021. – Pp. 89-99.

мустақилликка эришгандан кейин бошланди. Гарчи 1990 йилда муҳаддислик илмининг йирик намояндаларидан бири, ислом оламида машҳур бўлган Абу Исо Термизийнинг 1200 йиллиги нишонланган бўлса-да, алломанинг асарлари ва маънавий меросидан халқ беҳабар эди. Олимнинг қabri жойлашган ҳудуд ҳам етарлича обод этилмади. 1991 йилдан кейин, айнан истиқлол йилларида Ўзбекистонда виждон эркинлиги, дин, диний ташкилотлар ва диндорларга нисбатан давлат сиёсатида туб ўзгаришлар содир бўлди. Виждон эркинлиги масаласининг давлат билан диний ташкилотлар ўртасидаги муносабати масаласида мустаҳкам ҳуқуқий негиз яратилди. Бу ҳуқуқий негиз – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши бўлди¹. Виждон эркинлиги қонуни Қуръони карим ва ҳадислар нашрини амалга ошириш, ислом олимларининг бой илмий меросини ўрганишга йўл очиб берди. Ислом уламолари ва пешволари, азиз-авлиёларнинг тариқатлари ойдинлашди. Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Абу Исо Термизий, Ҳаким Термизий, Абу Муъин Насафий каби юзлаб пир, авлиё даражасидаги шахсларнинг таълимоти ўрганилди².

Ўзбекистон ҳукумати мусулмонларнинг хоҳиш-истакларини инобатга олиб, ислом дунёсининг муқаддас ёдгорликларини, тарихий обидаларини диний ташкилотлар ихтиёрига ўтказди. Янги масжидлар очилди, дин арбоблари ва руҳонийлар учун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имконияти яратилди. Диний ташкилотларга ўз даврий нашрларини чоп этиш йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Қуръони карим ва ҳадислар ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Ҳамюртларимизнинг Ҳаж ва Умага, Макка ва Мадина зиёратига, диний фарзни адо қилишга бориши кенгайди. Масалан, ҳажга 1980 йилда Собиқ Иттифок бўйича 20 киши, 1991 йилда 1500 киши, 2000 йилда 4000 га яқин киши борган.

Республикамызда Рамазон ва Қурбон ҳайитлари байрам сифатида нишонланиб, дам олиш куни, деб эълон қилинди. Диний таш-

---

¹ Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида // Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. 19-сон. – Т.: Адолат, 1998. – Б. 224-234.

² Хўжамуродов И. Ислом миллийлик кадрят (Ислом ва ўзбек халқи миллий ўзлигини англашнинг шаклланиши). – Т.: Фан, 1993. – 122 б.

килотлар халқаро алоқаларни кенгайтириш имконига эга бўлди¹. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурда Дин ишлари бўйича қўмита (1992) ташкил этилди. Тошкент ислом университети (1999) ва унинг негизида Ўзбекистон халқаро ислом академияси (2018), 1995 йилда халқаро ислом тадқиқотлари маркази (1995), Имом Бухорий халқаро жамғармаси (1998)², Ўзбекистондаги Ислום цивилизацияси маркази, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази (2017)³, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази (2020)⁴ ташкил этилди.

Мамлакатимизда зиёрат туризми соҳаси мустақилликнинг дастлабки кунларидан иқтисодий тараққиётнинг устивор йўналиши сифатида эътироф этилиб, унга эътибор иқтисодий сиёсат даражасида кўтарилган. Соҳа ривожини учун зарурий-ташқилий, ҳуқуқий механизм вужудга келтирилиб, ҳуқумат томонидан тегишли меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди ва бу борадаги ишлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Жумладан, 1992 йил 27 июлда “Ўзбектуризм” миллий компаниясини ташкил қилиш тўғрисида”ги фармонга ва айнан шу йилнинг 20 октябрида ВМнинг 424-сонли қарори асосида Дастур қабул қилинди бу миллий туризмни ташкил қилиш учун асос бўлди⁵. 1993 йил Ўзбекистон 120 дан ортиқ давлатни бирлаштирган Жаҳон туристик ташкилоти (ВТО)га аъзо бўлди⁶. 1994

---

¹ Ҳасанов А. Диний бағрикенглик. Ўзбекистон анъанавий диний бағрикенглик ўлкаси // Маънавий ва диний етқлик давр талаби. Тўпл 3. Ислумов ва бошқ. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 80-81.

² Ўзбекистонда дунёвий ва диний кадриятлар уйғунлиги. – Т.: ТИУ нашриёт бирлашмаси, 2009. – Б. 14-18.; Ислום ва ҳозирги замон / Ўқув қўлланма. Маъсул муҳаррир Ш.Ёвқочев. – Т.: ТИУ нашриёт матбаа бирлашмаси, 2010. – Б. 3-5.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги № ПҚ-2774 «Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. <https://lex.uz/docs/3113645>

⁴ Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида <https://lex.uz/docs/4945427>

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг № ПФ-447 сонли “Ўзбектуризм” МКнинг ташкил топиши тўғрисида”ги фармони // Xalq so‘zi. 1992 йил 27 июль.

⁶ Жаҳон Туризм Ташкилоти Бош Ассамблеяси Бали шаҳрида (Индонезия) бўлиб ўтган мажлис, 1993-йил, X сессия. Манба: Основополагающие документы ЮНВТО. Том I. – Февраль, 2016. – С. 19-21.

йил БМТ ва ЮНЕСКО кўмагида Жаҳон туризм ташкилотининг Ипак йўли, деб номланган халқаро семинари ўтказилди¹. 1995 йил 2 июнда “Президентнинг Ўзбекистон Республикасини Буюк Ипак йўлининг шаклланишида иштирокини фаоллаштириш ва республикада халқаро туризмни ривожлантириш тўғрисида”ги УП-1162 фармони эълон қилинди². Бундай фармон ва қонунлар замирида, худудимиздаги зиёратгоҳ ва муқаддас қадамжолар билан машҳур бўлган Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз, Термиз каби шаҳарларни туризм салоҳиятини ошириш вазифаси кўзда тутилган эди.

1996 йил 25 сентябрда “Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлигида маданият, фан ва туризм соҳасида халқаро ҳамкорлик бошқармасини ташкил этиш тўғрисида”ги 335-сонли, 1997 йилда Ўзбекистонда туризмни барқарор ривожлантириш режаси ишлаб чиқилди. Ушбу режа, ўз навбатида, зиёрат туризмни ҳам қамраб олган эди³.

Таъкидлаш ўринлики, Буюк Ипак йўлида жойлашган давлатларнинг ички туризмни тиклаш ва халқаро туризмни ривожлантиришга эътибори 1996 йил октябрда туркий тилли давлат бошлиқларининг Тошкент шаҳрида ўтказилган тўуртичи учрашувида кўриб ўтилди. Унда Ўзбекистон биринчи Президенти “Буюк Ипак йўлини тиклаш, маърифий туризмни ривожлантириш, туркий тилли давлатларнинг маданий меросини қайта тиклаш, асраш ва барқарор ривожлантириш дастурини биргаликда ишлаб чиқиш, мақсадли сайёҳат йўналишларини кенгайтириш ва сайёҳликнинг тегишли инфратузилмасини ривожлантириш тўғрисида”ги таклифлар

---

¹ Ruziyeva D.I. Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2 - Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2014. – Pp. 99-102.

² Рустамов Р.А. Ўзбекистонда туризм фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш механизмини такомиллаштириш муаммолари // Актуальные проблемы туризма – 2009. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.1. – Ташкент, DP Patent press, 2009. – Б. 67-70.

³ Туризм, спорт ва маданий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида қаранг: <https://lex.uz/docs/5356705?query=Фан,%20таълим%20ва&exact=1>

илгари сурилди¹. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 8 августда “Туризм ташкилотлари фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида” қарор қабул қилди². Шунингдек, 1998 йил 15 апрелда қабул қилинган ва 2005 йилгача бўлган даврда “Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ВМ қарори туризмнинг келажак истиқболини белгилашда катта аҳамият касб этиб ушбу фармон мамлакатимизда миллий туризмни ривожлантиришнинг аниқ чора тадбирларини белгилаб берди.

Юқоридаги фикрга асосланиб, мустақиллик йилларида, муқаддас қадамжоларда ҳони ётган авлиё ва алломаларнинг фаолиятига бағишлаб, ЮНЕСКО раҳбарлигида халқаро аҳамиятга эга бўлган саналар ташкил этилиши билан бир қаторда, илмий тадқиқотлар олиб бориш асосий вазифа сифатида белгиланди. Бунинг натижа-сида, Термизнинг 2500 йиллик ёши нишонланди³.

Ўзбек халқи миллий маънавияти, тарихининг бир қисми бўлган муқаддас зиёратгоҳлар халқимиз турмушида қадимдан муҳим аҳамият касб этиб келган. Бинобарин, юртимиздаги мавжуд кўплаб зиёратгоҳлар Ўзбекистон тарихи ва маданиятида ўчмас из қолдирган машҳур кишиларнинг номлари билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг бекиёс меросини аҳоли орасида тарғиб этиш ҳозирги кунда катта маънавий-маърифий аҳамиятга эга. Республикада етти мингдан ортиқ ёдгорликлар бўлиб, шу жумладан, уларнинг 2500 тасини архитектура ёдгорликлари ташкил этади, улардан 2700 дан зиёди археология ва мингдан ортиқ маҳобатли санъат ёдгорликлари давлат ҳимоясига олинган. Шундан келиб чиқиб, 2008 йил 7 августдаги 938-сонли қарорида муқаддас қадамжоларни сақлаш ва обод этиш хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида амалга ошири-

---

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O‘zbekiston, 1997. – B. 303-309.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 346-сонли “Туристик ташкилотларнинг фаолиятини такомиллаштириш” тўғрисидаги қарори // Xalq so‘zi. 1998 йил 9 август.

³ Юсупова К.Н. Туризм – маънавият ва маданият тарғиботчиси // Актуальные проблемы туризма – 2009. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.1. – T.: DP Patent press, 2009. – B. 108-114.

лаётган ишлар нақадар муҳим эканлигини кўрсатди¹.

Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКО ташкилотининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида² Хивадаги Ичанқалъа кўриқхонасида (1990) ҳамда Бухоронинг тарихий марказида (1993) жойлашган ёдгорликлар, Шаҳрисабз шаҳридаги Темур ва темурийлар даври меъморий ёдгорликлари (2001) ва Самарқанд шаҳри марказидаги тарихий ёдгорликлар (2002), Халқаро Жаҳон Маданий Мероси Кўмитасига 13 та машҳур ёдгорликлар сифатида рўйхатга олинди. Республикадаги Оқ Остона бобо, Араб ота, Ишратхона, Мирсаид Баҳром мақбаралари, Баҳоуддин, Чор Бакр, Шайх Мухтор Валий, Ҳаким Термизий меъморий мажмуалари, шунингдек, Работи Малик, Жаркўрғон ва Вобкент миноралари, Қирқ қиз саройи жаҳон моддий ёдгорликлари руйхатида киритилиши учун аризалар тақдим этилди³.

Биргина Сурхондарёда 561 та маданий меросга оид тарихий ёдгорликлар мавжуд бўлиб, уларнинг ёш даври палеолит босқичидан, то XX асргача бўлган даврни қамраб олади. Улардан 44 таси археологик, 36 таси архитектура ва муқаддас қадамжолар, 39 таси монументал ва санъат, 42 таси диққатга сазовор туристик жойларни ташкил этади⁴.

Халқ маънавий-маърифий ҳаётида зиёратгоҳларнинг ўрни ва аҳамияти юксаклигидан келиб чиқиб, ҳозирда унут бўлиб кетаётган урф-одатлар кўриниши, айнан зиёратгоҳларда янги анъаналар билан уйғунлашган ҳолда давом этишини таъминлаш вазифалари белгиланди. Зиёратгоҳларда бажарилаётган урф-одатлар, турли иримларнинг туб илдизи қадим-қадимларга бориб улансада, зиёратгоҳлар нафақат маҳаллий этногрифлар, фольклоршунос-

---

¹ Bag'rikenglik – barqarorlik va taraqqiyot omili / Mas'ul muharrir – A.Achildiev. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2007. – B. 11-32.

² Қаранг: Хашимов М. ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик тамойиллари (Ўзбекистон Республикаси мисолида): Тар. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 11–13.

³ Мансуров Р. Меъморий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш // Мозийдан садо. – Тошкент, 2004. – № 3 (23). – Б. 4–5.

⁴ Alimardonova Z.M. Modern concept of tourism development in Surkhandarya region // Central Asian Journal of innovations on tourism management and finance. Vol:02, Issue:02, Feb 2021. – Pp. 89-99.

лар, психолог, социолог ҳамда тиббиёт ходимлари учун, балки хорижий мутахассислар учун тадқиқот объектини ўтайди. Демак, зиёратгоҳларни сақланиб қолганини маданий ва маънавий меросимизни асраб-авайлашда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистоннинг жанубий воҳасида жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжоларда дафн этилган аждодларимиз ўзларининг инсонпарварлиги, ватанпарварлиги, илму маърифатга бағишлаган умрлари, илмий мероси билан жаҳон маънавияти ривожига муносиб ҳисса қўшган. Мазкур мерос, ёш авлодни юксак маънавий-ахлоқий тарбиялашда чексиз имкониятлар яратади. Юртимизда яшаб ўтган буюк алломаларнинг қадамжоларига илмий-тадқиқот экспедицияларини ташкил этиш, халқаро республика ва вилоят миқёсида илмий-амалий конференциялар ўтказиш анъанага айланиб қолди. Шу маънода, Республикада мавжуд тарихий ёдгорликлар ва диний аҳамиятга эга бўлган обидаларни таъмирлаш, реконструкция қилиш, тиклаш масаласида бир қанча тадбирлар амалга оширилгани муҳим ҳисобланади.

Сурхондарё вилоятида ҳам мустақиллик йилларида тарихий ва диний аҳамиятга эга бўлган меъморий иншоотларда таъмирлаш ва тиклаш ишлари олиб борилди. Хусусан, археологик тадқиқот ишлари Эски Термиз ва Шеробод ҳудудларида ҳам олиб борилиб, уни дунё буйича етакчи олим Като Кюдзо бошчилигида амалга оширилди¹. 2005 йил ёз-куз мавсумида Шеробод тумани Тўпор кишлоғида Термиз археологик музейи ходимлари ва ТерДУ билан ҳамкорликда “Қайрағоч ота” ёдгорлигида археологик казиш ишлари амалга оширилиб, бинонинг тўлиқ пишиқ ғиштдан барпо бўлганлиги, мақбара биносида ярим сфера шаклидаги гумбаз мавжуд бўлганлиги аниқланди².

2010 йилда ўтказилган археологик тадқиқот натижаларига бағишланган ҳисобот сессияси йиғилиши А.Бобоҳўжаев раҳбар-

---

¹ Alimardonova Z.M. Modern concept of tourism development in Surkhandarya region // Central Asian Journal of innovations on tourism management and finance. – Vol: 02 Issue:02, Feb 2021. – Pp. 89-99.

² ЎзМА, М-38 жамғарма, 1-рўйхат, 228-иш, 23-24 варақлар.

лигида Ҳақим Термизий ансамблида олиб борилди¹.

Мустақиллик йилларида совет давридан фарқ қилган ҳолда халқнинг маънавияти, ўзлиги қайтиши билан мазкур зиёратгоҳлар нафақат туризм, балки тарихий-маданий мерос объектига айланган. Олтинсой тумани Кичик Вахшувор қишлоғидаги Мавлоно Зоҳид зиёратгоҳида², 1999 йилда Хонжиза қабристонининг ёнида жойлашган етти асрлар муқаддам бўлган катта қишлоқ масжиди маҳаллий аҳоли томонидан ҳашар йўли қайта қурилган³. Саййид Жамол ва Саййид Камол Термизийларнинг қабри хароба ҳолда, оддий пахса девордан лой сувоқ қабр бўлган бўлса, 2000 йилларда катта қабристон чеккасида таъмирлаш ишлари олиб борилган, 2015 йилда эса, устига учта ўқсимон гумбаз қурилган. Мақбаранинг кириш жойига дарвоза қўйилиб, 300 кишилиқ масжид барпо этилган⁴. Узун туманидаги Оқ Остона бобо зиёратгоҳида 2001-2002 йилларда олиб борилган археологик қазилмалар чоғида, мақбара ичида бир неча қабрлар ўрганилган. Қазилмалар давомида, мақбаранинг олд томонидаги девор яқинида еттита қабр борлиги аниқланган.

Ушбу тадбирлар натижасида республикамиздаги, шу жумладан, Сурхон воҳасидаги Ҳақим Термизий меъморий мажмуа, Султон Содот мажмуи, Кокилдор ота хонақоси, Қирқ қиз каби ёдгорликлар ва мажмуалар ҳолати сақлаб қолинди. 2001 йил август ойида Кокилдор отанинг хоки Султон Содот қабристонига олиб бориб, дафн этилди⁵. Жумладан, 1990 йилда Абу Исо Термизий таваллудининг 1200 йиллиги нишонланиши муносабати билан Шеробод тумани Яхтийўл қишлоғида жойлашган аллома номи билан

---

¹ O'zbekiston arxeologiyasi / Археология Узбекистана. – 2011, 1(2)-сон. – Б. 147-148.

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Кичик Вахшувор қишлоғи. 2020 йил 17 июнь.

³ Сурхондарё вилояти Сароисиё тумани Хонжиза қишлоғида яшовчи, 1957 йилда туғилган Соҳибов Раҳматулло билан бўлган суҳбат. Тожик филологияси фани ўқитувчиси. – 2020 йил 18 июнь.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани 2020 йил 21 август.

⁵ Исақов Нурмуҳаммад, 1957 йил туғилган, Кокилдор ота зиёратгоҳи имоми. – Сурхондарё вилояти, Термиз тумани, Кокилдор ота қишлоғи. 2020 йил 18 август.

боғлиқ мақбара қисман таъмирланди. Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилеи муносабати билан 2001-2002 йилларда биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримов ташаббуси билан Эски Термиздаги Ҳақим Термизий, Термиз туманидаги Қирқ қиз, Султон Содот, Кокилдор ота зиёратгоҳлари қайтадан таъмирланди¹. 2006 йилнинг июнь-сентябрь ойларида Термиз археология музейи ва Термиз давлат университети олимлари томонидан кенг кўламли археологик казув, назорат ишлари амалга оширилди ва бу борада, хулосалар ҳам берилди. Ҳақим Термизий мақбараси шарқий ва шимолий-шарқий томонларида тош қатламга ўйиб ишланган ғорсимон иншоотларни ўрганиш мақсадида 10 та ғорсимон бино қолдиқлари топилган, яъни бу ғорсимон иншоотлардан Ҳақим Термизий ва унинг шогирдлари сўфийлик фаолиятларида фойдаланганлар. Ҳақим Термизий мақбарасининг меъморий тузилиши ойдинлаштирилди, уни хом ғиштдан қурилгани ва X аср бошларига оид эканлиги аниқланди. Иккинчи археологик тадқиқот натижаларига кўра, мақбаранинг иккинчи қурилиш даври X аср ўрталарига, учинчи қурилиш даври XI аср охири ва тўртинчи қурилиш даври Амир Темур ҳукмронлиги даврига, бешинчи қурилиш даври Халил Султон ҳукмронлигининг илк босқичи, олтинчи қурилиш даври XVI асрга, 7 қурилиш даври XVII-XVIII асрларга тўғри келади. Археология музейи фондида бу мақбара атрофидан 448 дона сопол буюмлар топилган².

ЎзР ВМнинг 2009 йил 15 октябрдаги “Сурхондарё вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳамда 2009 йил учун белгиланган устувор вазифалар ижросини таъминлаш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига асосан, Термиз туманидаги Ҳақим Термизий зиёратгоҳида кенг кўламли таъмирлаш ишлари олиб борилди.

2016 йил август ойдан – 2017 йил май ойигача Ўзбекистон Республикаси маданият ва спорт ишлари вазирлиги Археологик ёдгорликларни сақлаш бўлими томонидан бюджет маблағи ҳисобидан

---

¹ Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – 2021 йил 17 апрель.

² Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда (XIX-XX аср бошлари). – Т.: Фан, 2010. – Б. 15-16.

қайта таъмирланган. Зиёратгоҳ ҳудуди 10 га бўлиб, у ерда Термизийлар тарихи музейи, зиёратчилар учун 200 ўринли ошхона мавжуд. Зиёратгоҳ ҳудуди 2,06 га бўлиб, у ерда 300-425 ўринли масжид, 25 кишилик эркаклар, 20 кишилик аёллар таҳоратхоналари, 5 та зиёратчилар учун устунли айвонлар, 5 та савдо маиший хизмат нукталари, кушхона ва бошқа маъмурият бинолари қурилган, атрофи девор билан ўралиб, 4 та кириш дарвозаси ўрнатилган. Мажмуа ҳудудига охириги 10 йил давомида 39 хилдаги манзарали дарахтлар ва гуллар экилган. Ҳақим Термизий ёдгорлик мажмуаси алоҳида нодавлат, нотижорат давлат ташкилоти бўлиб, ўзини ўзи таъминлайди. Зиёратгоҳда 37 киши фаолият кўрсатади¹. 2016 йил 5 апрелда ЎЗР ВМнинг Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Абу Исо Термизий мақбараси мажмуаси ҳудудида қурилиш ва ободонлаштириш ишларини олиб бориш тўғрисидаги 1\377 сонли қарори қабул қилинди². Абу Исо Термизий зиёратгоҳ 2017 йил февралда вилоят Адлия бошқармасидан 270-сонли гувоҳнома билан Абу Исо Муҳаммад Термизий мажмуаси сифатида рўйхатдан ўтказилиб, нодавлат ва нотижорат ташкилот сифатида фаолият бошлаган. 2016 йил сентябрь ойида у ерда таъмирлаш ишлари бошланиб, 2017 йил апрель ойида тугалланган. Мажмуа Тошкентда фаолият юритувчи “Ижод” хусусий фирмаси томонидан таъмирланган. Зиёратгоҳ атрофига 400 дан зиёд манзарали дарахтлар, кишки ва баҳорги гуллар экилган. Мажмуада 20 киши фаолият олиб борган³.

Шунингдек, Термиз тумани Алишер Навоий маҳалласида Қирқ қиз (IX-XIV асрлар) архитектура ёдгорлиги 2001-2002 йилларда Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги муносабати билан давлат бюджети ҳисобидан таъмирланган. 2018 йил Қирқ қиз маданий мерос объекти Республика бюджетидан 254 миллион сўм маблағга қайта ре-

---

¹ Сурхондарё вилояти Термиз шаҳрида яшовчи, 1956 йилда туғилган Чориев Абдирахим ака билан бўлган суҳбат. Ҳақим Термизий ёдгорлик мажмуаси директори. – 2019 йил 11 июл. 2-дафтар.

² Жайхун соҳилидаги табаррук маскан // Adolat. – 2016, 52-сон. – Б. 2.; Турсунов С.Н, Чориев Р.Қ, Муртазоев Б.Х, Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва Термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019. – Б. 7-12.

³ Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Чағатой кишлоғида яшовчи, 1953 йилда туғилган Йўлдошов Абдулла ака билан бўлган суҳбат. Абу Исо Термизий ёдгорлик мажмуаси ҳисобчиси. 2019 йил 7 август. 4-дафтар.

ставрация қилинган¹.

Қизирик тумани Такия қишлоғи четида жойлашган Такия ота мақбараси (тах. XII аср) икки хонадан иборат бўлиб, бешта гумбаз билан ёпилган. Мақбарада тўртта қабр бўлиб, асосий қабр ичкаридаги хонада, қолган учта қабр ташқаридан киришда, биринчи хонада жойлашган. Тахминан XIX аср охирларида бухоролик Хидир Боташ деган киши, учинчи гумбазни ёрилган қисмини қайтадан тиклаган. Ўзи ҳам шу қабристонга дафн этилган. Ташқарида ҳам 2 та қабр бўлган. 1996-1997 йилларда маҳаллий аҳоли томонидан мақбара таъмирланган. 2014 йилда туман ҳокими О.Т.Алимардонов ташаббуси билан ҳамда маҳаллий ҳомийлар ёрдамида мажмуа устидаги 5 та гумбаз қайтадан қурилган, ташқаридаги иккита қабр ҳам ичкарига олиниб, икки хонали мақбара битта катта хонага айлан-тирилган. 2015 йилда йўқолиб кетган чиллахона очилиб, янгидан тикланган. 2020 йил августида маҳаллий ҳокимият ва ҳомийлар ёрдамида 100 млн.ошиқ маблағ эвазига ургутлик усталар томонидан ёмғир туфайли ёрилиб, таъмирталаб бўлиб, қолган 4 та гумбазлар қайтадан реставрация қилиниб, мақбара янгидан тўлиқ тамирланган. Катта гумбаз чиннидан бўлганлиги сабабли мағлағ етмай, таъмирланмай қолган. Зиёратгоҳга боришда йўлнинг ўнг томонида 1990-1991 йилда халқ томонидан ҳашар йўли билан қурилган 400 ўринли масжид бор. Зиёратгоҳ яқинида 2020 йил март ойида 114 ўринли таҳоратхона қурилган, унга вилоят ҳокимияти ва маҳаллий ҳокимликлар томонидан ҳомийлик қилинган².

Айтиш лозимки, мазкур тадбирларда Ўзбекистон Туризм ва спорт вазирлигининг маркази Илмий ишлаб чиқариш Бош бошқармаси меъморий ёдгорликлардаги ноёб санъат намуналарини қайта тиклаш ва консервация қилиш ишлари билан мунтазам равишда

---

¹ Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Сурхондарё вилояти Термиз шаҳри. 2021 йил 26 апрель.

² Сурхондарё вилояти Қизирик тумани Такия қишлоғида яшовчи, 1968 йилда туғилган Равшанов Шотемир билан бўлган суҳбат. 2019 йил 20 август. 3-дафтар.

шуғулланиб келмоқда¹. Бошқарма илмий-тадқиқот ишлар асосида айрим ёдгорликларни консервациялаш ва тиклашдан бутун бошли меъморий мажмуа ҳам тарихан шаклланган қадимги шаҳар марказларини тиклаш ишлари олиб борилган.

Айтиш ўринлики, аждодларимиз, буюк аломаларимиз миллий кадриятларининг олий белгиси сифатида ватанга муҳаббатни ватанпарварликни ифода этишда ажойиб намуналар кўрсатган. Сурхондарё воҳасида термизийлар, ўзларининг тахаллусларини шу юрт номи билан боғлаганлиги ҳам бир ибратдир. Шу билан бирга, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази олимлари томонидан Насаф ва Термиз олимларининг асарлари ўрганилиб, нафақат Ўзбекистонга, балки бутун дунё олимларига аждодларининг қилган ишлари тақдим этилди².

Ўзбеклар маънавият соҳасида дорилфунун яратган халқдир. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди ва ўз навбатида фалсафий ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди³. Жумладан, Сурхон воҳасидан мусулмон оламида машҳур бўлган олтита муҳандислардан бирининг табаррук қabri бор⁴. Илк манбаларга асосланиб, Пайғамбаримиз ҳадисларини тўплаш, улар орасидан ишончлиларини тартиблаш ва мусахҳих, энг ишончли ҳадис тўпловчи, деб тан олинган, Бухорийдан кейин турган Абу Исо Термизийдир. Ҳадисшунос олимнинг келтирган ҳикматлар мажмуаси инсонлар, жамиятни улуғ ғояга, фаровон ва ҳар томонлама адолатли жамият қуриш, етук баркамол

---

¹ Эшонбобоев Ў. Истиклол туфайли сайқалланган муқаддас қадамжолар // Истиклол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Фарғона). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 87-91.

² Наврўзова Г. Мустақилликнинг улуғ неъматлари // Истиклол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 68-70.

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 7.

⁴ Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Яхтийўл маҳалласи. 2019 йил 24 июль.

инсонни тарбиялашга, олийжаноб мақсадлар сари етаклашга хизмат қилиб келмоқда. Улар фақат шариат аҳкомларига оид умумий қоидаларни ақс этиб қолмай, инсонларга хос фазилатлар, ахлоқ, таълим-тарбия ва бошқа кадриятларни қамраб олган.

Абу Исо Термизий қолдирган асарлар ислом цивилизациясининг асосли равишда ривож топишида катта манба бўлиб хизмат қиладиган ҳадисларни бутун оламга мерос қилиб қолдириши, унинг номини нафақат ватанимизда, балки бутун ислом оламида машҳур эканлиги, бизни фахрлантиради. Асарларда илгари сурилган ғоялар асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда аҳамият касб этади. Масалан, Абу Исо Термизийнинг тарбиявий қарашлари ақс этган ҳадисларнинг асосий мазмун-моҳиятини илм олиш, турмуш тарзини шакллантиришга, ўзаро муносабатларни тартибга солишга, иймон ва эътиқодни юксалтиришга, диний, шаръий масалаларни тушунишга, табиат, атроф-муҳит, жисмоний ривожланиш масалалари ташкил этади. Шунингдек, ҳадислар исломий манба сифатида катта аҳамиятга эга бўлиб, маънавий кадриятларимизни тиклашда кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик каби умуминсоний фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир ва ҳозирги шароитимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда бугунги кун саволларига жавоб топишга ёрдам беради. Шу маънода, олимнинг мазкур асари инсонларни ислом дини тартиблари орқали ахлоқий поклик ҳамда инсоний фазилатларни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Абу Исо Термизийнинг барча асарларида таҳорат, салот, закот, рўза, ҳаж, жаноза каби соф ислом дини аҳкомлари билан бирга, савдо-сотикқа оид ҳадислар ҳам жамланганки, бу нафақат диний, балки дунёвий илмлар, ижтимоий фанлар соҳасида ҳам муҳим ҳисобланади¹. Абу Исо Термизийнинг ҳадисларидан яхши сабоқ олган фуқароларимиз инсоний камолот,

---

¹ Султонов Н. Термизий ўғитлари ва миллат тарбияси // Истиқлол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 65-68.

қалб ва руҳ тараққиёти учун озуқа олиб, ҳар хил ақидалар, мазҳаб, секталар домига тушмаслигига ишонч бўлади¹.

Қодировнинг фикрича, Абу Исо Термизийнинг ҳадисларида, нафақат ислом дини ривожланишининг муаммолари, балки тарихимиз, миллатимизнинг инсон, ҳаёт, турмуш, оила тўғрисида шаклланган тушунчаларининг мантиқий таҳлили мавжуд². Абу Исо Термизий ҳадислари мазмуний йўналишини исломда оила, ота-она, фарзанд, никоҳ, шариат масалалари ижтимоий-тарбиявий, ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, мақсади тарбиялашга қаратилган. Одоб-ахлоқ, тоат-ибодат масалалари, тарбиявий-ғоявий аҳамиятга эга бўлиб, ғоя ва эътиқодни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунингдек, таълим, маърифат, зиё, маънавият масалалари табиявий-ғоявий жиҳатдан илмли бўлишга йўналтирилган. Жамият, адолат, мезон, бошқарув масалалари эса, ҳуқуқий билимни ривожлантиришни мақсад қилади³.

Абу Исо Термизий ўз тарбиявий қарашларида инсонни ўрганиш, оламни тушуниш, фалсафий дунёқараш, халқ ижодиёти, ахлоқий этика тушунчалари, ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши масалаларини таъкидлайди. Инсоннинг хулқи, одоби, турмуши, никоҳ муаммоларини аниқ кўрсатиб, юзага келиши мумкин бўлган масалаларни тушунтиришга ва ечишга ҳаракат қилади. Абу Исо Термизийнинг ҳадислари мазмун ва моҳияти жиҳатидан диний кадриятлар ғоясини ифодаловчи тизимни вужудга келтирган⁴.

---

¹ Бозоров О. Умуминсоний кадриятлар ва исломий ахлоқ // Истиқлол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамағатлари, 2001. – Б. 46-47.

² Қодиров Қ.Б. Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг муҳаддислик фаолияти ва тарбиявий қарашлари. Автореф. Пед. Фан. Номз. – Тошкент, ТДПУ, 2008. – Б. 13.

³ Уватов У. Ал Ҳаким ат-Термизий ва унинг асарлари ҳақида // Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни халқаро конференция материаллари. – Тошкент–Термиз, Фан. 2001. – Б. 36-40.

⁴ Қодиров Қ.Б. Имом ат-Термизий асарларида тарбия масалалари // Педагогик таълим. – Тошкент, 2008. 1-сон. – Б. 93-96.; Наврўзова Г. Ҳаким Термизий ва Боҳоуддин Нақшбанд // Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни халқаро конференция материаллари. – Тошкент – Термиз, Фан. 2001. – Б. 12-14.

Шунингдек, Хожа Саманар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асари ҳам давлат бошлиқларини адолат ва ҳақиқатга чорлаган китобгина бўлиб қолмай, ўз даври барча ижтимоий табақаларини тарбиялаш учун зарур бўлган одоб қомусидир. Муаллифнинг фикрига кўра, ижтимоий адолат ҳамда эътиқод туйғусини шакллантиришнинг биринчи босқичи, қаноатлилиқни ўргатиш орқали ҳосил бўлади. Бевосита яқка шахснинг кўпроқ боғлиқлиги таъкидланади¹. Шарқ мумтоз адабиётида ниҳоятда кўплаб бадиий талқинларга мавзу бўлган бу асар инсон тарбияси, унинг руҳий-маънавий қомилликка интилиши ҳақида эканлиги билан ҳамма даврлар учун аҳамиятли бўлиб қоладиган манбалардан биридир².

Хулоса қилиб айтганда, жамиятда дин, диний тасаввурлар билан бирга, дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам ёнма-ён яшаб келган ҳозирги Ўзбекистон жанубий ҳудудларида мавжуд бўлган зиёратгоҳлар тарихи инсоният дунёсининг, маданий ҳаётининг, ахлоқий тартиб-қоидаларининг бойлигини ва хилма-хиллигини таъминлашга хизмат қилади. Маънавий-ахлоқий ҳаётимизда диний илмларнинг ўрни катта бўлиб, у умуминсоний, ахлоқий қадриятларни сингдиришга хизмат қилади. Шу маънода, Сурхондарё воҳасида мустақиллик йилларида қайта тикланган зиёратгоҳ ва қадамжолар миллий урф-одатларимиз, қадриятларимиз, динимизнинг бир бўлаги сифатида алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади. Бундай зиёратгоҳларда дафн этилган шахслар номи, фаолияти, илму ирфони, қилган амалларини ёшлар, маҳаллий аҳолига таништириш миллий ўз-ўзини англаш, миллий ғурур, миллатпарварлик, ватанпарварлик, миллат тақдирига нисбатан масъулиятни, миллий манфаат устуворлигини ҳис этиш, миллий тил, миллий тарих, адабиёт, санъат, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар, давлат тизими-га, қонунларга ҳурмат ва итоаткорлик, вазминлик, ўз касбининг

---

¹ Мирзаев И. Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асарида маънавий қомиллик масаласи // Истиқлол йиллари: миллий-диний қадриятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – Б. 41-43.

² Хожа Самандар Термизий ва унинг “Дастур ул мулуки” // Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни халқаро конференция материаллари. – Тошкент– Термиз, Фан, 2001. – Б. 18-19.

мохир устаси бўлиш, мамлакат ички ва ташқи фаолиятдан хабардор бўлиш ва уни қўллаб-қувватлаш, мамлакат ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётида фаоллик ва бошқаларни шакллантиришга хизмат қилади.

3.2. Ўзбекистонда зиёрат туризмини ривожлантиришда Сурхондарё вилоятидаги маънавий-маърифий аҳамиятга эга зиёратгоҳларнинг ўрни

Сўнги йилларда ижтимоий муносабатларнинг тубдан янгилашни миллий ва ижтимоий тараққиёт тўғрисидаги тасавурларни ўзгартирибгина қолмай, балки илк нишонлари пайдо бўлаётган кадрятлар, йўналишлар, тушунчалар учун манба бўлмоқда. Хусусан, маънавият соҳасида миллий мафкурамизни шакллантириш, ёшларни маданий меросимиз, бой анъаналаримиз ва умуминсоний кадрятларимизга хурмат, ва истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш масаласининг дастлабки ўринда туриши Ўзбекистонда олиб борилаётган сиёсатнинг нақадар тўғри эканлигини кўрсатиб беради. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан ёшлар тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш юзасидан, “динимиз тарихи, буюк алломалар ва азиз-авлиёларимиз меросини ўрганиш ва тарғиб этиш, юртимизни, унинг ўзига хос тарихи, маданияти, улуғ олиму уламоларини, бебаҳо маънавий меросимизни тўлиқ ўрганиш”¹ вазифасининг кун тартибига қўйилиши тадқиқотчилар олдига янги илмий изланишларни бошлаб берди.

Маълумки, Ўзбекистонда 7-8 мингдан ортиқ тарихий обидалар мавжуд бўлиб, 200 дан ортиғи ЮНЕСКО рўйхатида, ислом маданияти обидаларини асраб-авайлаш ва тарихий обидаларга бой давлат сифатида Ўзбекистон 9-ўринни эгаллаб турибди². Маданий

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқ 2017 йил 10 сентябрь.

// <https://president.uz/uz/lists/view/1063> <https://president.uz/uz/lists/view/1018>

² Ruziyeva D.I. Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2. – Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2014. – Pp. 99-102.

тарихий аҳамиятга эга бўлган объектлардан 545 таси архитектура, 575 таси тарихий, 1457 таси санъат ва 5500 дан ортигини археологик объектлар ташкил этади¹.

Зиёратгоҳларга ташриф туризм соҳаси билан боғлиқ бўлиб, бу соҳани ўрганувчи олимларнинг фикрига кўра, туризм ХХI асрда дунё миқёсида энг устивор фойда келтирувчи соҳага айланган. Ҳозир у автомобилсозлик ва нефтни қайта ишлаш соҳасидан кейин учинчи ўринни эгаллаб турибди². Туризм соҳасини ривожлантириш миллий ва минтақавий иқтисодиётни мустақамлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон жаҳон туризм ташкилотининг Ипак йўли лойиҳасининг асосий бўғини бўлиб, бу лойиҳа бўйича туристларнинг ихтиёрига таклиф этилаётган турларнинг аксарият қисми Ўзбекистон ҳудудидан ўтади. Ўзбекистонда асосан маданий туризм бошқа турларга қараганда кўпроқ ривожланган. Маданий туризм деганда асосан инсонлар томонидан ўзга халқлар маданияти ва урф-одатларига бўлган қизиқиш асосида амалга ошириладиган туризм саёҳати тушунилади. Туризм йўналиши бугунги кунда жаҳон давлатларида устивор соҳага айланган вақтда мамлакатимизда табиий, маънавий, маданий, моддий меросимиз билан боғлиқ зиёрат туризми салоҳиятини ривожлантириш, у ерга маҳаллий аҳоли билан бирга, хорижий туристларни ҳам жалб қилиш давлат истиқболини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев ўз нутқларида кўп

---

¹ Джалилов О.З. Проблемы и перспективы развития историко-культурного туризма в Узбекистане (1991-2010 гг.) автореф. Дисс. канд ист.наук. – Т., 2011. – Б. 4.

² Dağdeviren A., Özdemir H., Göker G. Ilgaz İlçesinin Turizm Potansiyeli (Tourism Potential of Ilgaz District) // Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5-4 (2017). – Pp. 504-533; Файзиёва Ш. Основные направления развития туризма в Узбекистане // Экономический Вестник Узбекистана. – 2004, №3. – С. 61.

марта масаланинг турли жиҳатларига эътибор қаратдилар¹.

Айтиш мумкинки, республикада зиёрат туризмини ривожлантиришда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳисобланган Сурхондарё вилоятларида жойлашган зиёратгоҳ ва муқаддас кадамжоларнинг ҳам ўрни бор. Мазкур ҳудудлар ўзининг туристик салоҳияти бўйича нафақат республикада, балки бутун дунёда машҳур. Вилоятдаги тарихий, архитектура, ва археологик обидалар, диний кадамжолар ҳамда ўзига хос маданий ва этнографик анъаналар минтақа туризм ҳазинаси ҳисобланади. Ўзбекистон туризми моддий-техник базасининг 87% Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм вилоятларига тўғри келса-да, Сурхондарё, воҳасида ҳам туристларни жалб этиш мумкин бўлган кўплаб маданий туристик объектлар мавжуд.

Тадқиқотчи олим О.Жалиловнинг фикрича, Ўзбекистонда маҳсул туризмнинг диний ва тарихий аҳамиятидан келиб чиқиб, ривожлантиришнинг учта йўналиши таклиф этилади. Биринчиси, бу Қорақалпоғистон Навоий, Каттақўрғон, Кармана, Ходжайли Беруний шаҳарларда туризмнинг моддий-техник базасини шакллантириш бўлса, иккинчи йўналиш Қарши – Термиз ҳудудларда тарихий археологик туризмни ривожлантириш, бунда курорт дам олиш турлари билан чамбарчас боғлаш таклиф этилади. Унинг фикрича келаётган туристларнинг 5-10% мазкур ҳудудларга ташриф буюриш истагини билдиришади ва бунинг учун Қарши, Шаҳрисабз, Термиз – Денов шаҳарларининг моддий-техник, туристик базасини мустаҳкамлаш назарда тутилади. Учтинчиси, Жиззах ва Фарғона туристик имкони-

---

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.; Ўша муаллиф. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 123 б.; Ўша муаллиф. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.; Ўша муаллиф. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь. // Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

ятлари, тўртинчисини Тошкент вилояти¹ ташкил этади.

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Зиёрат туризми бўйича мамлакатимизнинг салоҳияти жуда юқори² бўлиб, мазкур йўналишда зарур қулайликлар яратиш мақсадида, Дин ишлари бўйича қўмита таркибида “Зиёрат туризмини қўллаб-қувватлаш бўлими” ташкил этилди, айрим мусулмон мамлакатлари фуқаролари учун визасиз режим жорий қилинди.

Айтиш лозимки, сўнгги йилларда сайёҳлик саноатини ривожлантириш, юртимизга келаётган хорижлик сайёҳлар оқимини янада кўпайтириш юзасидан улкан ишлар амалга оширилди. Туризм инфратузилмасини ривожлантириш, хизмат кўрсатиш сифатини янада юксалтириш, малакали кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Энг муҳими, ўтган давр мобайнида соҳани тартибга солиш ҳамда унинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш учун зарур бўлган норматив-ҳуқуқий база яратилди. Шу ўринда, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев бошчилигида мазкур соҳанинг қўллаб-қувватланиши юзасидан фармон ва қарорлар туризмини, хусусан унинг таркибида зиёрат туризмини ҳам жадал ривожлантиришда муҳим ҳуқуқий асос ишлаб чиқилди³. Жумладан, 2016 йил 2 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасида туб бурилиш даврини бошлаб берган ПҚ-2666-сонли “Ўзбекистон Республикаси Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қарори ва “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъмин-

---

¹ Джалилова О. Основные направления развития туризма в Республики Узбекистан // Актуальные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Т., 2010. – Б. 149-151.

² Туризм – мамлакатимиз иқтисодийнинг эртанги куни. <https://president.uz/uz/1516>; Мирзиёев Ш.М. Оққўнғил, орийтли ва меҳнаткаш инсонлар юрти (Сурхондарё вилояти) // Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 273-302.; Ўша муаллиф. Ҳар қандай синовларни енгилга қодир халқ // Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 303-336.

³ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. ЎзР Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.

лаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди¹. Мазкур фармонда туризм салоҳиятидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш, анъанавий туризмга қўшимча тарзда зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, даволаш-соғломлаштириш турларини ижтимоий ишлаб чиқариш фаолиятига татбиқ этиш назарда тутилди². Ушбу Фармон асосида, Ўзбекистонда туризмга оид давлат сиёсатини юритувчи “Ўзбектуризм” миллий компанияси тугатилиб, унинг ўрнига Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси ташкил қилинди. Мазкур фармонда Исроил, Индонезия Республикаси, Корея Республикаси, Малайзия, Сингапур Республикаси, Туркия Республикаси ва Япония фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига мунтазам авиақатновларни амалга оширувчи хорижий авиакомпаниялар ҳаво кемалари экипажининг аъзолари учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кирган кундан эътиборан, 30 кунлик муддатга визасиз режим белгиланиши кўзда тутилди³.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да ҳам “Туризм индустриясини жадал ривожлантириш, иқтисодиётда унинг роли ва улушини ошириш, туристик хизматларни диверсификация қилиш ва сифатини яхшилаш, туризм инфратузилмасини кенгайтириш, ўрта муддатли истикболда “Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш концепцияси”га асосан, аниқ чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш режалаштирилди”⁴. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев бошчилигидаги ҳукумат туризм иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири экан-

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-4861-сонли фармони. 2016 йил 2 декабрь. <https://www.lex.uz/docs/3548467>

² Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. Тошкент, 2017 йил 3-сон. – Б. 11.

³ Сайфутдинов Ш.С. Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий механизмлари. Электрон манба: www.tsue.uz. – С. 368-374.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947 Тошкент шаҳри 2017 йил 7 февраль // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 6-сон.

лиги, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда ушбу тармоқни янада такомиллаштириш зарурлиги таъкидланди. Буни даврнинг ўзи тақозо этаётгани айтилди¹.

Агар мазкур тадбирларнинг натижаларини Сурхондарё вилоятида кузатадиган бўлсак, вилоятда жами 561 та моддий-маданий мерос объектлари давлат муҳофазасига олинган бўлиб², Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ташаббуси ва раҳбарлигида ЎзР ВМ томонидан 2016 йил 28 октябрдаги №08\1-76 сонли “Буюк муҳаддис Абу Исо Термизийнинг бой илмий-маънавий меросини ўрганиш ва хотирасини абадийлаштиришга доир чора-тадбирларнинг бажарилиши тўғрисида”ги қарори ҳамда 2017 йил 14 февралдаги “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори халқимиз, миллатимиз тарихи ва тараққиётига ҳисса қўшган алломаларимизнинг муқаддас руҳларини шод этиб, улар томонидан яратилган илму фан ютуқлари натижаларини кенгроқ ўрганиш ва ҳаётда фойдаланиш учун муҳим ижобий дастур бўлди. Мазкур дастур асосида, мақбараси ободонлаштирилди ва унинг ҳудудида замонавий жомеъ масжиди қурилди. Вилоятда 2017 йилда таъмирланган объектлар рўйхатида зиёратгоҳ сифатида Денов туманидаги “Саид Оталиқ” архитектура ёдгорлиги Республика бюджетидан 533 млн 500 минг сўм маблағ ажратилиб, таъмирланди. 2018 йилда эса, вилоятда таъмирланган объектлар сифатида Термиз шаҳридаги Қирқ қиз архитектура ёдгорлиги (294 млн сўм маблағ), Жарқўрғон туманидаги “Жарқўрғон минораси” архитектура ёдгорлиги (98 млн сўм маблағ) ни айтиш мумкин. Шунингдек, Олтинсой туманидаги Мавлоно Муҳаммад Зоҳид зиёратгоҳи учун (800 млн сўм) ажратилиб, таъмирлаш ишлари олиб борилган³. Маданий мерос бошқармасининг бюджет маблағлари ҳисобидан Хожа Алоуддин Аттор ва Мавлоно

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туризмни янада ривожлантириш масалалари”бўйича махсус йиғилиши // Xalq soʻzi. 2017 йил 4 октябрь.

² Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. Термиз шаҳри, 2021 йил 16 июнь.

³ Сурхондарё вилоятида жойлашган маданий мерос объектларида олиб борилган таъмирлаш ишлари тўғрисида // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 16 июнь.

Муҳаммад Зоҳид макбаралари янгидан қуриб битказилди¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4038-сон қарори ижроси юзасидан амалга оширилган ишлар натижаси сифатида, вилоятда 2020 йил 1 февралга қадар 10 та маданий мерос объектларига сайёҳлар ва маҳаллий аҳолининг кириб-чиқишини электрон ҳисобга олиш учун турникет, ушбу объектларга олиб борувчи йўл кўрсаткичларини ўрнатиш режалаштирилган бўлиб, бугунги кунда маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан 200 млн сўм маблағ ажратилган. Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маблағлари ҳисобидан манзилли режа асосида 343 та объектга муҳофаза белгиси ўрнатилди. “Маҳаллий ва хорижий сайёҳлар орасида машҳур музейлар ва моддий-маданий мерос объектларида ташриф буюрувчилар учун 150 та моддий ва археология объектларига йўл кўрсаткич (инглиз, рус ва бошқа тилларда) ўрнатиш ва бепул “Wi-Fi” худудларини ташкил этиш” ишлари амалга оширилди. Маданий қийматга эга бўлган Сурхондарё вилоятидаги 561 та маданий мерос объектларининг кадастр ҳужжатлари тўлиқ расмийлаштирилди².

Туризм инфратузилмасида туристнинг хавфсизлиги, энг муҳим жиҳатдир. Мамлакатимизда туристик салоҳиятни юксалтириш, уларга қулай ва хавфсиз шароитлар яратиш мақсадида 2017 йил 23 ноябрда Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ, туристлар оқими юқори бўлган Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларида 2018 йил 1 январдан хавфсиз туризмни таъминлаш бошқармалари ташкил қилинди³. Ушбу бошқарма хорижий давлат ва халқаро ташкилотлардан ташриф буюрадиган делегацияларни кутиб олиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва кузатиш билан боғлиқ

---

¹ Асророва Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Т.: Ўзб халқаро Ислом академияси, 2020. – Б. 12-13.; Ўша муаллиф. Хожа Алоуддин Агтор шахсияти // Имом Бухорий сабоқлари. – 2020, 3-сон. – Б. 44-46.

² Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 16 июнь.

³ Хавфсиз туризмни таъминлаш бўлинмалари туристларга нисбатан жиноят содир этилишига йўл қўймаган // uza.uz. 2019 йил 12 июнь.

тадбирларни амалга оширишлари белгилаб қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига асосан хавфсиз туризмни таъминлаш бошқармалари 2019 йил март ойидан Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти ва Сурхондарё вилоятларида ҳам жорий этилди¹.

2018 йилнинг февраль ойидан бошлаб, юртимизнинг азиз жойларини зиёрат қилиш учун Индонезия, Малайзия ва Туркия фуқароларига визасиз режим киритилди. Айнан зиёратчи туристлар учун “Piligrim viza” жорий қилинди. У Ўзбекистонга зиёрат қилиш, маданий-тарихий ва диний-маънавий мерос ҳамда анъаналаримизни ўрганиш учун келганларга икки ой муддатга берилади².

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 30 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий-маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 265-сонли қарорининг 12-иловасига мувофиқ, 2020 йил 1 мартга қадар 561 та объектларни муҳофаза қилиш ва сақлаш шартномасини тузиш ҳамда уларга жамоатчи инспекторларни бириктириш белгиланган бўлиб, бугунги кунда Сурхондарё вилояти “Маҳалла” хайрия жамоат фонди билан ҳамкорликда 404 та жамоатчи инспекторлар бириктирилди. Шуниндек, Ангор туманида 21 та маданий мерос объектлари, Бойсун туманида 71 та, Денов туманида 91 та, Жарқўрғон туманида 23 та, Қизириқ туманида 21 та, Жарқўрғон туманида 7 та, Олтинсой туманида 44 та, Музрабод туманида 11 та, Сарийосиё туманида 33 та, Шеробод туманида 99 та, Термез туманида 44 та, Узун туманида 29 та, Шўрчи туманида 61 та, Термиз шаҳрида 9 та маданий мерос объектлари мавжуд³.

Сурхондарё вилоятини ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига киритиш учун номзод объектлар (Муҳаммад Ҳаким

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Транспорт ва туризм объектларида жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг самарали тизимини жорий этишга оид қўшима чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4229 –сонли қарори. 2019 йил 6 март. www.lex.uz

² Туризм-ривожланишнинг янги тармоғи // Правда востока портали. 2019 йил 29 апрель.

³ Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар ҳисоботи. – Термиз шаҳри, 2021 йил 21 июнь.

Термизий, Зурмала, Султон Содот, Қирқ киз саройи, Кокилдор ота ҳонақоси, Фаёзтепа ва Қоратепа буддизм иншооти, Зараутсой қоятош расмлари, Жарқўрғон минора, Оқ Остона бобо) рўйхати шакллантирилиб, Туризм ва спорт вазирлигига юборилди¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Туризм тармоғини жадал ривожлантиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПК-4095 сонли қарорига кўра, вилоятдаги 8 та туристик объектлар-Жарқўрғон минораси, Шерободдаги Хўжаикон туз ғори, Узун туманидаги Оқ Остона бобо мақбараси, Олтинсой туманидаги Сўфи Оллоёр, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ва Хўжаипок зиёратгоҳларига олиб борувчи 59 км йўллар таъмирланди.

Бу йилларда Сурхондарё вилоятида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 апрелдаги ПҚ-4667 сонли ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 14 апрелдаги 2020-2022 йилларда Сурхондарё вилояти Денов тумани ва унинг марказини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш тўғрисида”ги 222-сонли қарорлари ижросини таъминлаш мақсадида, вилоят адлия бошқармаси томонидан 2020 йил 22 май куни 294-сон билан Денов туманидаги “Хожа Алоуддин Аттор” жамғармаси ташкил этилиб, гувоҳнома олинди. Бугунги кунда меъморий обидани таъмирлаш бўйича топосёмка тайёрланиб, лойиҳа ишлари олиб борилиб, ҳомийлик асосида таъмирланди².

Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузуридаги “Вақф” хайрия жамоат фонди Сурхондарё вилоят филиалига бириктирилган зиёратгоҳ ва қадамжоларда 2019-2020 йиллар мобайнида: Такия ота зиёратгоҳига 260 млн. сўм, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид зиёратгоҳига 800 млн. сўм, Хожа Алоуддин Астор зиёратгоҳига 850 млн., Султон Санжар Мозий зиёратгоҳига 350 млн. сўм, Оқ Остона бобо зиёратгоҳига 500 млн. сўм сарфланди. Шунингдек, “Такия ота” зиёратгоҳининг гумбази алмаштирилди ва таҳоратхона

---

¹ Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри, 2021 йил 21 июнь.

² Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри. 2021 йил 21 июнь.

барпо этилди. Мавлоно Муҳаммаж Зоҳид, Хожа Алоуддин Астор зиёратгоҳлари тўлиқ қайта тикланди. Султон Санжар Мозий зиёратгоҳида катта иморат ва Оқ Остона бобо зиёратгоҳида чиллахона, қоровулхона, таҳоратхона ва кўшимча иморат (ошхона) барпо этилди¹.

2021 йил халқаро миқёсида пандемия даврини бошидан ўтказган бўлса-да, Ўзбекистонда мазкур соҳани жаҳон андозалари асосида ривожлантириш иши давом этмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралда “Ўзбекистон Республикаси ички ва зиёрат туризмини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6165-сонли Фармони қабул қилинган². 2021 йил 24 февралда Вазирлар Маҳкамасининг “Ички ва зиёрат туризмини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 100-сонли Қарори қабул қилинган бўлиб, ушбу қарор бўйича вилоятда ички ва зиёрат туризмини таъмирлаш мақсадида рўйхат шакллантирилиб, туризм бошқармасига тақдим этилди. Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 3 мартда “Моддий-маданий мерос объектлари ва ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган ҳудудлар муҳофазасини кучайтириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги 119-сонли қарори қабул қилинган. Ушбу қарор бўйича барча моддий ва археология мероси ёдгориликлари оператив бошқаруви билан Маданият бошқармасига ва Музей кўриқхонасига топширилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 апрелдаги ПФ-6199-сон “Туризм, спорт ва маданий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони асосида Туризм ва спорт вазирлиги фаолияти ташкил этилди³.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий

---

¹ 2019-2020-йиллар мобайнида Сурхондарё вилоят зиёратгоҳ ва қадам-жоларда қилинган таъмирлаш ишлар ҳақида қисқача ҳисобот // Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузуридаги “Вақф” хайрия жамоат фонди маълумоти. – Т., 2021 йил 3 июнь.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 феврал кунда “Ўзбекистон Республикаси ички ва зиёрат туризмини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони <https://lex.uz/docs/5315060>

³ Туризм ва спорт вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги Фармони <https://www.lex.uz/docs/5356603>

Мажлисга Мурожаатномасидаги (2020 йил 29 декабрь) белгиланган вазифаларнинг ижросини таъминлаш мақсадида Сурхондарё вилоятдаги моддий-маданий мерос объектларини қайта хатловдан ўтказиш учун Ишчи гуруҳ таркиби тасдиқланди ва Сурхондарё вилоят ҳокимининг 2021 йил 25 январдаги 06-06/208-сонли қарори билан вилоят бўйича маданий мерос ёдгорликларида қайта хатловдан ўтказиш ишлари олиб борилди. Ушбу хатлов натижасида, шаҳар ва туманларда маданий мерос ёдгорликлари ўрганилмоқда¹. Ўрганишлар натижасида ёдгорликларнинг аксарият қисми аянчли аҳволда эканлиги аниқланди. Бу ҳолат юзасидан далолатномалар тузилди. Ноқонуний эгалланган, объектларда ноқонуний қурилиш ишлари олиб борган фуқароларга огоҳлантириш хатлари бериш жараёнида фуқаролар оголантириш хатларини олишдан бош тортиш ҳолатлари ҳам кузатилди. Жумладан, Ангор туманида 21 та, Жарқўрғон туманида 23 та, Қизириқ туманида 7 та, Жарқўрғон туманида 7 та, Музрабод туманида 11 та, Термез туманида 31 та, Термез шаҳрида 22 та маданий мерос объектлари қоникарли ҳолатда бўлган, деб баҳоланди. Бойсун туманида 74 та маданий мерос объектлари мавжуд бўлиб, хатлов жараёнида 39 та объект кўрилди, 39 та объектдан 5 тасида ноқонуний ҳолатлар кузатилиб, 1 та объект қабристонга айлантирилгани аниқланди, 17 та объект тоғли ҳудудда бўлганлиги сабабли ҳозирги кунда боришнинг иложи бўлмади. 16 та объект топилмади. Денов туманида 91 та маданий мерос объектлари мавжуд бўлиб, шулардан 23 тасида ноқонуний ҳолатлар аниқланди, 7 таси қабристонга айлантирилган жойлардир. Олтинсой туманида 41 та маданий мерос объектлари мавжуд бўлиб, 41 та объект хатлов жараёнидан ўтказилди, 7 та объектда ноқонуний ҳолатлар кузатилган бўлса, 1 та объект қабристонга айлантирилганлиги аниқланди². Шеробод туманида 99 та маданий мерос объектлари мавжуд бўлиб, шулардан 74 та объект кўрилди. 25 тасида ноқонуний ҳолатлар аниқланган, 4 таси қабристонга ай-

---

¹ Сурхондарё вилояти Маданий мерос бошқармаси томонидан бажарилган ишлар юзасидан маълумотлар // Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри. 2021 йил 21 июнь.

² Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри. 2021 йил 21 июнь.

лантирилган жойлардир. Хатлов жараёнида кўплаб ёдгорликларда ноқонуний ҳолатлар аниқланган¹. Аниқланган ҳолатлар бўйича тегишли тартибда ҳужжатлар тайёрланиб муаммоларнинг ечими юзасидан вазифалар белгиланди.

Марказий Осиё мамлакатлари орасида Ўзбекистон катта туристик салоҳиятга эга. Ўзбекистон сайёҳлик кўлами ва тарихий жойлар кўплиги бўйича дунёдаги етакчи ўнта мамлакат қаторида туради². Самарқанд, Бухоро, Хива, Термиз, Шаҳрисабз шаҳарларида жойлашган моддий ва номоддий материал объектлари дунё тарихий ва маданий мероси БМТнинг ЮНЕСКО рўйхатида киритилган. Қайд этиш жоизки, мамлакатимизда тарихий, маданий, меъморий, археологик аҳамиятга эга бўлган туристларни жалб қилиш мумкин бўлган объектлардан 4000 дан зиёд тарихий ва меъморий обидалар³, туристик объект сифатида қамраб олингани 140 та деб кўрсатилади⁴.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудуди ҳисобланган Сурхондарё вилоятининг маънавий-маданий мероси, турли-туман тарихий-археологик объектлари қулай табиий-иқлим шароити, ҳудудимизда ҳар қандай ландшафтларини кўришимиз мумкин. Ислол дунёсида тан олинган алломаларнинг мақбаралари, табаррук қадамжолар кўп. Бугунги кунда жаҳонда туризм йўналиши устувор соҳага айланган бир даврда, жанубий воҳадаги табиий, маънавий, маданий ва моддий меросимиз билан боғлиқ зиёрат туризми салоҳиятини ривожлантириш, у ерга маҳаллий аҳоли билан бирга, хорижий туристларни ҳам жалб қилиш давлатимиз истиқболини белгилайди. Мазкур ҳудудларда диний туризмни рвиожлантиришда ички, миллий, минтақавий ва маҳаллий сайёҳликнинг аҳамияти катта. Аммо мамлакатимиз туризм соҳасида улкан салоҳиятга эга бўла

---

¹ Сурхондарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Термиз шаҳри. 2021 йил 21 июнь..

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси // Қишлоқ ҳаёти газетаси. № 153-154 (8861)-сон. – 2017 йил 23 декабрь

³ Асқархўжаев С.М., Асқархўжаев М.Б. Ўзбекистонда туризм ва кичик бизнесни ривожлантиришда меъморий обидалардан фойдаланишга доир айрим мулоҳазалар // Актуальные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Т., 2010. – Б. 42-45. (обш232 с.)

⁴ Файзиева Ш. Основные направления развития туризма в Узбекистане // Экономический Вестник Узбекистана. – 2004, №3. – С. 61.

туриб, узоқ йиллар бу имкониятдан тўлиқ ва самарали фойдаланилмади. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев томонидан туризмга оид турли хил ҳужжатлар қабул қилингани давлатимизнинг туризм ривожига юксак эътиборидан далолат бўлди.

Зиёрат туризми мамлакатимизнинг жаҳондаги обрў-эътиборини янада оширишда, миллионлаб мусулмонларнинг буюк алломалар ва мутафаккирлар ўтган муқаддас заминимизга ташриф буюришида, бизда мавжуд исломий меросни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Мазкур соҳада “Вақф” хайрия жамоат фонди томонидан турли йўналишдаги йирик лойиҳалар амалга ошириб келинмоқда. Хайрия тadbирлари, вақф мулкларини тасарруф қилиш ишлари билан бир қаторда “Вақф” хайрия жамоат фонди Ўзбекистонда зиёрат туризми соҳасини ривожлантиришга ҳам ўз ҳиссасини қўшишда фаоллик кўрсатмоқда. Масалан, Фонд раҳбарияти сайёҳлар учун зарур инфратузилмани яратишда, зиёратгоҳларни таъмирлаш ва ободонлаштириш, масжидлар қуриш, мавжуд масжидларни қайта таъмирлашга аҳамият қаратмоқда¹. Бунинг натижасида, нафақат юртимиз аҳолиси учун, балки мусулмон мамлакатлардан ташриф буюраётган сайёҳлар учун ҳам қулай шароитлар яратилади.

Президентимизнинг Туризмни ривожлантириш концепцияси (2019 йил 5 январь) асосида 2025 йилга бориб, туризмнинг Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотидаги улушини 2,3 фоиздан (2017) 5 фоизга, хорижлик сайёҳлар сонини эса 9-10 миллион нафарга, жумладан узоқ хорижий мамлакатлардан келувчи туристлар сонини 2 миллионгача ошириш кўзда тутилган. Шунингдек, туризм экспорти ҳажмини 950 миллион АҚШ долларидан 2,2 миллиард АҚШ долларигача ошириш кутилмоқда. Жойлашув воситалари сонини 850 тадан 3000 тагача чиқариш режалаштирилган. Туроператорлар сони ҳам 980 тадан деярли икки бараварга ошиши кўзда тутилган².

Шунингдек, Ўзбекистонда зиёрат туризмнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини ишлаб чиқиш орқали “Сайёҳлик тўғрисида” ги қонунга “Исломий зиёрат туризми” ёки зиёрат атамаларини ки-

---

¹ Вақф хайрия жамоат фонди жамғармаси ҳисобот маълумотномасидан. Тошкент шаҳри, 2021 йил 14 май.

² Сайфутдинов Ш.С. Ўзбекистонда Зиёрат туризмни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий механизмлари www.tsue.uz. – С. 368-374.

ритишни ўз ичига олади. Республикамиз элчихоналари хузурида

Ислол туризмини ривожлантириш марказларини ташкил этиш¹, диний характердаги ёдгорлик обидалар худудида цехлар ташкил этиб, уни ривожлантириш, архитектура қиёфасининг бузилишга йўл қўймаслик таклифлари² берилади.

Мазкур соҳадаги ислохотларнинг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, маънавиятнинг тарихий илдизларидан далолат берувчи обидаларни диққатга сазовор объект сифатида туристик маршрутга киритилмаган. Бу жойларга фақат шу яқин жойда яшовчи маҳаллий аҳоли зиёратга боради. Бунинг учун шу жойларнинг тарихини аниқлаш, китоблар, йўл кўрсатгичлар нашр қилиш ва аҳоли орасида реклама қилиш орқали бу жойларда туризм салоҳиятини ривожлантириш мумкин бўлади.

Б.Бердиёровнинг айтишига кўра, Ўзбекистонга хусусий йўналиш ва туристик ташриф буюрувчилар камида 10% сайёҳатларнинг экологик жиҳатлари билан қизиқадилар. Унинг фикрича, экотуризм бу табиий, маданий ва ижтимоий кадриятлар билан мослашган ҳамда табиий муҳитда ўзаро уйғунлашувни тарғиб қиладиган ва маҳаллий аҳолининг турмуш тарзини ўрганишга хизмат қиладиган туризмнинг алоҳида соҳасидир.

Ўзбекистон Республикаси давлатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган Ўзбекистоннинг экотуристтик районлари харитасига мувофиқ, бутун мамлакатимиз худуди 14 экотуристтик районга ажратилган. Ҳар бир экотуристтик районга экотуристтик ҳудуд деб қараш мумкин. Улар жумласига Устюрт, Орол ва Оролбуйи, Амударё, Қизилқум, Нурота, Зарафшон, Айдарқўл, Сирдарё, Чирчиқ, Оҳангарон, Фарғона, Туркистон, Қашқадарё, Ҳисор, Сурхондарё экотуристтик районлари киритилган³.

---

¹ Kodirov D., Mavlonova U., Kodirov T. Halal Tourism in Central Asia: Developing Service Systems in Uzbekistan // Journal of Halal Service Research, – Vol.1, Iss.2, 2020. – Pp. 35-45.

² Аскархўжаев С.М., Аскархўжаев М.Б. Ўзбекистонда туризм ва кичик бизнесни ривожлантиришда меъморий обидалардан фойдаланишга доир айрим мулоҳазалар // Актуальные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Т., 2010. – Б. 42-45. (обш232 с.)

³ Бердиёров Б.С. Экотуризм ва унинг Ўзбекистон туризм хизмат бозоридаги ўрни. Автореф. дисс. икт. фан. номз. – Самарқанд, 2010. – Б. 14. (обш. 24 б.)

Ч.Хусановнинг фикрича, республикада куйидаги туристик йўналишларни ривожлантириш таклифи берилган, унда эскурсия ва тарихий туризм сифатида Ўзбекистон шаҳарлари Бухоро, Самарқанд билан бирга, Шаҳрисабзни ҳам киритади. Археологик туризм йўналишида Термиз, Қува, Хоразм йўналишини белгилаш келтирилиб, бу билан туристик археологик қазिशмаларда иштирок этиш ва бундай сайёҳат билимлар орттиришга хизмат қилишини айтади. Шунингдек, республикада рекреацион туризм, саргузашт туризми, экзотик туризм, экологик туризм, этник ёки носталгик туризм ҳамда диний туризмни киритади¹.

Агар бундай имкониятларни экотуристик йўналишда воҳа зиёратгоҳ ва қадамжолари мисолида кўрсатадиган бўлсак, масалан, Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Хонжиза кишлоғида Хурсанд тоғидан келадиган дарёнинг бўйида Чашми девоноҳо (Девоналар булоғи), кишлокқа киришда, ўнг томонда тераклар кўп бўлганлиги учун бу ердан чиқаётган булоқ “Кўк тераклар булоғи”, Десурх кишлоғидаги Қизилсой бўйида “Оби Сурхон”, Найхо тоғининг тагида “Шайхлар булоғи”, Кенгузар кишлоғига Қоракиз адирлигидаги Қўтирбулоқ зиёратгоҳи, кишлокнинг тепасида Чашмаи Бибихур-Бибинур мозори, Нилу кишлоғи тоғининг тепасида шифобахш сув чиқадиган булоқ Чашмаи Соро зиёратгоҳи, Дебодом кишлоғининг тепасида Дарвозаҳо зиёратгоҳи, Хўжаасмин кишлоғи тепасида Кўйи сафет (Оқ тоғ) этагида Қирқ қиз (Чил духтарон) зиёратгоҳи, Шакарсеб (Шакар олма) булоғи², Олтинсой тумани Вахшувор тоғ худудида жойлашган Сўфи Оллоёр, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид зиёратгоҳлари, Бойсундаги Хўжа Майхона зиёратгоҳини қайд этиш мумкин.

Шунингдек, Сангардак тоғида 100 метрлар тепаликдан оппоқ сув оқиб тушадиган жойда қадимий “Шаррамозор” деб аталувчи табиат томонидан пайдо бўлган жуда чиройли манзарали шаршара бор. 2018 йил бу шаршара “Вақф” хайрия жамоат фонди Сурхон-

---

¹ Хусанов Ч.К. Особенности развития туризма в национальной экономической модели (на основе материалов Республики Узбекистан) Автореф. дисс. канд. экон. наук. – Т., 2006. – С. 18-19. (обш 24 б.)

² Дала тадқиқотлари. – Сурхондарё вилояти Сариосиё тумани Чош Хўжасмин, Хонжиза, Десурх, Дебодом, Нилу, Кенгузар кишлоклари. 2020 йил, 15-16 август. 2-дафтар.

дарё бўлими тасарруфига ўтган. Бу ташкилот ҳисобидан зиёратчи ва дам олувчилар учун барча шароитлар яратилган. Гўзал табиат объектлари билан боғлиқ муқаддас жойларнинг кўп бўлиши Сурхон замини табиатининг ўзига хослигини кўрсатади.

Зиёрат туризм ҳамма вақт саёҳатнинг энг фаол тури бўлиб қолади, инсоният борки, эътиқод қилади, сиғинади, маънавий жиҳатдан покланишга ҳаракат қилади. Буни зиёрат орқали амалга оширади. Шу жиҳатдан, Сурхондарё воҳасидан диний туризмни ривожлантириш имкониятларидан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда туризмни ривожлантириш жаҳон давлатларида фаол масалага айланган бир пайтда, Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳисобланган Сурхондарё воҳасида илму ирфон вакиллари, ислом дунёсида машҳур бўлган алломаларнинг қабрларини обод этиб, туристик зиёратгоҳ жойлари сифатида шакллантириш, бу жойларга нафақат вилоят миқёсида маҳаллий зиёратчиларни, балки хорижлик туристларни ҳам жалб қилиш, давлатимиз қадим тарихи, маънавияти, маданияти, гўзал табиатини хорижга кўрсатиш орқали иқтисодиёт ривожига улкан ҳисса қўшиш имкони яратилади.

ХУЛОСА

Тадқиқотда ўрганилган мавзунинг илмий, амалий аҳамияти ва долзарблигидан келиб чиқиб, Сурхондарё вилоятидаги зиёратгоҳларни комплекс ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

Ислом дини кириб келишидан аввал VIII асргача ҳам юртимизда бой меъморчилик ва хунармандчилик анъаналари тараққий этган, ўлка мукаммал моддий маданияти ҳар томонлама ривож топган ҳудуд ҳисобланган. Минтақага ислом дини кириб келгач, маҳаллий анъаналар исломий маданият билан уйғунлашган ҳолда юксалди. Айниқса, IX–X асрларда меъморчиликнинг юксак намуналари масжид-мадрасалар қурилишида кўпроқ намоён бўлди. Масжид бинолари ёнида ҳашаматли минора ва хонақоҳ, уламо-ю авлиёларнинг мозорлари устига мақбаралар қурилди. Сурхон воҳасида ҳам бундай жойларда зиёрат этувчиларнинг сони кўп бўлганидан махсус бинолар, хонақоҳлар ҳам барпо этилгани тарихий манбалардан даволат беради.

Сурхон воҳасида муқаддас зиёратгоҳлар шаклланиши илк даврлардан бошланиб, ўрта асрларда ҳам давом этиб турган. Амалиёт ва тасаввурлар энг қадимги қатламни ҳосил қилиши аниқланди. Зиёратгоҳлар анъаналари вақт ўтиши билан трансформацияга учраб турган.

Муқаддас зиёратгоҳларнинг шаклланишига маҳаллий халқнинг мифология олами, дунёқараши ва анъаналари, одатларининг тарихий жараёнлари ҳамда зиёратгоҳларнинг географик муҳити ўз таъсирини ўтказиб турган.

Муқаддас қадамжоларнинг пайдо бўлиши, қулай географик жойлашуви билан илк деҳқончилик ва хунармандчилик ривожланган Зароутсой, Сополитепа, Жарқўтон, Термиз, Занг, Қоратепа, Фаёзтепа каби маданият марказлари билан боғлиқдир.

Сурхон воҳасида жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжоларга дафн этилган аждодларимиз ўзларининг инсонпарварлиги, ватанпарварлиги, илму маърифатга бағишлаган умрлари, илмий мероси билан жаҳон маънавияти ривожига муносиб ҳисса қўшишган. Мазкур мерос ёш авлодни юксак маънавий-ахлоқий тарбиялашда чексиз имкониятлар яратади.

Зиёратгоҳларнинг катта қисми воҳада фаолият олиб борган машҳур шахслар номлари боғлиқ бўлиб, улар тепаликларда, адирликларда, қадимий қалъалар атрофида жойлашган. Баъзи зиёратгоҳларда дарахтлар, булоқларнинг мавжудлиги ўзига хос хусусиятга эга, айримлари шаҳидлар култи билан боғлиқдир.

Муқаддас қадамжоларнинг моддий маданиятимиз ривожига қўшган ҳиссаси каттадир. Бу бойликлар археологик объектларда, қурилиш архитектурасига хос ашёлар, услублар, нақш ва меъморчилик йўналишида ўз аксини топган.

Муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ алломалар ва авлиёлар, уларнинг тарихи, жамият маънавияти ривожига қўшган ҳиссаси, илмий салоҳияти, башоратлари, кароматлари, устоз-шогирдлик мактаблари, давлатчилик ривожига таъсири ҳамда иқтисодий-маданий, маънавий жараёнларни акс эттириши аниқланди.

Сурхон диёрида битта саҳобанинг номи билан боғлиқ қадамжолар бир нечтани ташкил этади. Ушбу муқаддас жойлар минтақага ислом дини кириб келгунига қадар мавжуд бўлиб, ислом дини кириб келгандан сўнг уни сақлаб қолиш мақсадида бирор саҳобий номи билан аталган бўлиши ёки халқ орасида ҳурмати баланд кишига атаб зиёратгоҳ ташкил қилинганлиги ҳамда шу жойга номи қўйилган кишининг жасади эмас, қадами теккани учун қадамжо қилинган бўлиши мумкин.

Муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ диний оилаларнинг диний тарбияни тарғиб этишдаги фаолияти, оилавий эътиқодларнинг давом этиши, хўжалар, эшонлар ва шайхларнинг зиёратгоҳлар масаласидаги олиб борган ишлари, тасаввуф илми намоёндалари Сўфи Оллоёр ва Хожа Алоуддин Атторларнинг шажаралари аниқланди.

Сурхон воҳасидаги муқаддас зиёратгоҳларни тарихий-географик жойлашиши миллат экологияси, соғлом ривожланиши йўллари билан белгилаб олиш мақсадларига хизмат қилади.

Тасаввуфнинг зиёратгоҳлар билан яқин боғлиқлиги ҳақимия тариқати асосчиси, тариқат етакчиси Ҳаким Термизий ҳаёти ва фаолияти мисолида кўрсатиб берилди. Суфийларнинг руҳий ҳолатлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чиниқтириш тадбир ва усуллари шакллантириб, зиёратгоҳлар маданиятини ривожланишига ўз хиссаларини қўшганлар.

Сурхондарёликлар орасида саҳоба, тобеъин ва азиз-авлиёлар

билан боғлиқ қарашлар асрлар давомида кишиларни эзгуликка чорлаб келган. Абдурахмон ибн Авф, Саъд ибн Абу Ваққос сингари саҳобаларнинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саховатпеша фазилатларини ҳикоя қилувчи ривоятлар уларнинг номи билан зиёратгоҳларни аҳоли орасида машхур бўлишига олиб келган.

Тадқиқот жараёнида муқаддас зиёратгоҳларнинг қурилиш архитектураси лой ва хом ғиштдан қурилган бўлиб, фақат йирик авлиёлар қадамжолари пишиқ ғишт билан қурилганлиги, ушбу пишиқ ғиштлар аҳоли орасида ҳозиргача «мусулмон ғишт» деб юритилиши, ушбу қурилиш ашёси сариқ лойдан тайёрланиб, махсус хумдонларда пиширилганлиги, ана шундай янги меъморий услубда муқаддас қадамжолар яратилганлиги аниқланган.

Муқаддас зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши, қурилиши, таъмирланишига Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам кўпроқ эътибор берилиб, янги меъморчиликнинг ўзига хос услуби асосида тараққий этган. Масалан, Ҳаким Термизий ва Султон Содот мақбаралар мажмуининг қурилиш тарихида ҳам Амир Темурнинг фаолиятини кўриш мумкин. Зиёратгоҳларга нисбатан бундай муносабатни темурийлар фаолиятида ўзининг аксини топган. Амир Темурнинг невараси Халил Султон даврида Ҳаким Термизий мақбарасининг бир қисми қурилган. Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Ҳаким Термизий қабри устига бутун мусулмон оламида учрамайдиган ноёб мрамартош қўйганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Сурхондарё вилоятидаги ислом дини уламолари ҳамда тасаввуф тариқати намоёндалари билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Сурхондарё вилоятида, балки Ўрта Осиёдаги ислом дини тарихини ўрганишда ҳам муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Термиз туманидаги Ҳаким Термизий, Султон Содот, Қирқ қиз, Кокилдор ота, Шеробод туманидаги Абу Исо Термизий, Жарқўргон туманидаги Хожа Самандар Термизий, Олтинсой туманидаги Мавлоно Муҳаммад Зоҳид, Сўфи Оллоёр, Денов шаҳридаги Хожа Алоуддин Аттор зиёратгоҳларида уларнинг ҳақиқий қабрлари мавжуд бўлганлиги асослаб берилди. Қолган зиёратгоҳлар машхур кишиларнинг ҳурмати учун барпо қилинган қабрлар бўлиб, қабр остида ким ётганлиги ҳақида маълумотлар тарихий ва дала тадқиқотлари асосида аниқланди.

Муқаддас зиёратгоҳлардаги авлиёларни эъзозлаш кишиларни инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрили ишларга ундаб келган. Уларда тарбия – одаб ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр оқибат, ҳаллоллик, адолат сингари инсоний қадриятларни улуғлашга ундайди.

Қадамжолари мавжуд бўлган баъзи авлиёлар фаолиятига доир тарихий манбалар аниқланмади, фақатгина халқ орасида улар ҳақида ривоятлар, афсоналаргина борлиги аниқланди.

Сурхондарё вилоятидаги мазорларда халқ руҳияти ифодаланган бўлиб, уларда асрлардан асрларга ўтиб келаётган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар халқ оғзаки бадиий ижодида сақланиб қолган. Шу билан бирга, ҳозирда унут бўлиб кетаётган урф-одатлар кўриниши, айнан зиёратгоҳларда янги анъаналар билан уйғунлашган ҳолда давом этиб келмоқда. Зиёратгоҳларда бажарилаётган урф-одатлар, турли иримларнинг туб илдизи қадим қадимларга бориб уланади. Мана шу сабабдан зиёратгоҳлар этнографлар, фольклоршунослар, психолог, социолог ҳамда тиббиёт ходимлари учун тадқиқот объектини ўтайди. Демак, зиёратгоҳларни сақланиб қолиниши маданий ва маънавий меросимизни асраб-авайлашда муҳим аҳамият касб этади.

Воҳанинг ўзига хос ва бошқа ҳудудлардан ажралиб турадиган хусусияти бу ерда ислом дини уламолари ва саҳобалар номи билан боғлиқ рамзий қабрларнинг кўплиги билан изоҳланади. Буни фан нуқтаи назаридан аҳолининг диний қарашларга ишончи юқори бўлганлиги ва уни ўрганиш, билиш юзасидан мавжудлигини аниқлаш мумкин. Зиёратгоҳларнинг аксарияти диний шахс (персона) номи билан боғлиқ бўлиб, бу ерда термизийлар номи билан илм аҳли етишиб чиққанлиги ўлканинг зиёрат масканлари ҳудудий умумий топонимик бирлик асосида шаклланган ўзига хослигини кўрсатади.

Воҳа архитектурасининг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳудуд ўзидан олдинги меъморчилик анъаналарини ўзлаштириб, маҳаллий қурилиш услублари билан аралашган ва натижада бетакрор ижод намуналари яратилган. Меъморий ёдгорликлари ўз хусусияга кўра иккига бўлиш мумкин, яъни асосий ёдгорлик зиёратгоҳлар ҳисобланган Абу Исо Термизий, Ҳақим Термизий, Султон Со-

дот, Қирк қиз мажмуаси IX-XII асрларга қурилган ўз даврининг меъморий обидалари саналади. Рамзий қабр устига мақбаралар қурилиши X-XVIII асрларни ўз ичига олиб, сағана ва жомеъ масжидлар қурилиши XIX-XX асрга тегишли бўлиб ўрта асрларга хос анъанавий услубда таъмирланган. Кейинги йилларда бундай мақбара бевосита маҳаллий аҳолининг маблағлари ҳисобига таъмирланган ва қурилган ҳисобланади. Рамзий қабрлар билан боғлиқ яна бир ҳолат кузатиладики, қабр жойлашган манзилда аҳолининг шу зиёратгоҳга бўлган ҳурмати ва ишончи билан бир қабр атрофида юзлаб қабрларни вужудга келгани ва қабристонга айланганини кузатиш мумкин.

Маънавий ахлоқий ҳаётимизда диний илмларнинг ўрни катта бўлиб, у умуминсоний ахлоқий қадриятларни сингдиришга хизмат қилади. Шу маънода, Сурхондарё воҳаларида мустақиллик йилларида қайта тикланган зиёратгоҳ ва қадамжолар миллий урф-одатларимиз, қадриятларимиз, динимиз бир бўлаги сифатида алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади. Бундай зиёратгоҳларда дафн этилган шахслар номи, фаолияти, илму ирфони, қилган амалларини ёшлар, маҳаллий аҳолига таништириш миллий ўз ўзини англаш, миллий ғурур, миллатпарварлик, ватанпарварлик, миллат тақдирига нисбатан маъсулиятни, миллий манфаат устиворлигини ҳис этиш, миллий тил, миллий тарих, адабиёт, санъат, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар, давлат тизимига, қонунларга ҳурмат ва итоаткорлик, вазминлик, ўз касбининг моҳир устаси бўлиш, мамлакат ички ва ташқи фаолиятдан хабардор бўлиш ва уни қўллаб-қувватлаш, мамлакат ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётида фаоллик ва бошқаларни шакллантиришга хизмат қилади.

Юртимизда мавжуд зиёратгоҳ, мақбара, қадамжолар халқимизнинг диний ва миллий қадриятлардан бири саналади. Бугунги кунда ватанимиз тупроғида хоки ётган шахслар ҳаёти, фаолияти, зиёратгоҳлар тарихи, у ердаги урф-одатларни ўрганиш, маънавий меросимиз сифатида ёш авлодга етказиш, уларнинг онгида соғлом эътиқод, тўғри дунёқарашни шакллантириш, республика, вилоят, туман миқёсидаги зиёратгоҳларнинг мусулмон оламидаги мавқеини ошириш, у ерга маҳаллий ва хорижий зиёратчиларни жалб этиш, зиёрат туризмни ривожлантириш олдимизда турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Муносиб шахсларнинг мероси-

ни ва тарихини ўрганиш, пировард натижада улар дафн этилган қабристонларни обод қилиш, диний-диёнатли инсонларнинг ҳаёт тажрибасини оммалаштириш, уларнинг дунёвий ва диний соҳада амалга оширган ишлари ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилади. Зеро, бундай шахсларнинг ҳаёт йўли, сўзлари ва эзгу амаллари халқимизга ибрат ва сабоқ мактаби бўлиб қолади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-хукукий хужжатлар ва методологик ахамиятга молик нашрлар

1.1. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида // Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. 19-сон. – Т.: Адолат, 1998.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги № ПҚ-2774 «Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. <https://lex.uz/docs/3113645>

1.3. Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида <https://lex.uz/docs/4945427>

1.4. Жаҳон Туризм Ташкилоти Бош Ассамблеяси Бали шаҳрида (Индонезия) бўлиб ўтган мажлис, 1993-йил, X сессия. Основополагающие документы ЮНВТО. Том I. – Февраль, 2016.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. 31-сон. 782-модда.

1.6. Ўзбекистон иктисодий ахборотномаси. Тошкент, 2017 йил 3-сон. – Б. 11.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947 Тошкент шаҳри 2017 йил 7 февраль // Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2017 йил 6-сон.

1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2018-2019 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3217-сонли қарори. 2016 йил 16 август. www.lex.uz

1.9. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

1.10. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Т.: O‘zbekiston, 1997.

1.11. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган

Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Т.: Ўзбекистон, 2016.

1.12. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016.

1.13. Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь. // Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017.

1.14. Мирзиёев Ш.М. Оқкўнгил, ориятли ва меҳнаткаш инсонлар юрти (Сурхондарё вилояти) // Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 273-302.

1.15. Мирзиёев Ш.М. Ҳар қандай синовларни енгишга қодир халқ // Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.

1.16. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.

II. Архив ҳужжатлари, ҳисобот ва маълумотномалар

2.1. ЎзМА, Фонд–34 ТАССР Маориф Халқ комиссарлиги;

2.1.1 ЎзМА, Фонд–394 Санъат, табиат ва қадимги ёдгорликларни сақлаш Ўрта Осиё кўмитаси (Средазкомстарис);

2.1.2 ЎзМА, фонд –2761 Республиканское правление общества охраны памятников истории и культуры;

2.1.3 ЎзМА, фонд–2296 Главное управление по охране паямтников и изобразительного искусства Министерство культуры УзССР (1957-1976);

2.1.4 ЎзМА, М–7 Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги;

2.1.5 ЎзМА, М–38 Ўзбекистон Республикаси маданият вазирлиги;

2.1.6 ЎзМА, М–35 Государственный комитет Республики Узбекистан по архитектуре и строительству.

2.2. ЎзР Маданият вазирлиги Маданий мерос департаменти архиви.

2.3. “Вақф” хайрия жамоат фондининг Сурхондарё вилоят филиали томонидан давлат муҳофазасига олинган объектлар руйхати.

2.4. Маданият Вазирлиги ҳузуридаги Маданий меърос департаменти Қашқадарё вилояти бошқармаси.

2.5. Маданият Вазирлиги ҳузуридаги Маданий меърос департаменти Сурхондарё вилояти бошқармаси.

2.6. Ўзбекистон мусулмонлари идораси маълумотномаси.

III. Араб ва форс тилидаги манба ва адабиётлар

3.1. Абду-л-Карим ас-Самъоний. Ал-Ансоб (Насабнома) / Тарж.: Абдулғафур Раззоқ, Комилжон Раҳимов. – Т.: Nilol nashr, 2017.

3.2. Абдурахим Ҳисорий. Тухфатул Ансоб. ЎзР ФАШИ Асосий кўлёзма №5432.

3.3. Абдурахмон Жомий. Асарлар. 8-жилд. Нафаҳот ул-унс. – Душанбе: Адиб, 1990.

3.4. Абдуссалом ал-Ушрий. Абдурахмон ибн Авф. – Қоҳира: Нахдат Миср, 2000.

3.5. Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳамадоний Ибн Фақиҳ. Китоб ул булдон.-Лейден: Брилл,

3.6. Абу Жафар Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарих ул-умам ва-л-мулк.-Байрут: "Дор ул-кутуб ул-илмийя", 1407/1986. V. Биринчи нашр. III.

3.7. Абулаббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Жобир Балазурий. Футух ул-булдон. – Байрут: Муассасат ул-маъорий, 1407/1987.

3.8. Абу Заҳра М. Та’рих ал-мазоҳиб ал-исломийа. – Қоҳира, 1993. 1–2-ж.

3.9. Абу Исо ат-Термизий. Сунан ат-Термизий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1997. 5-ж. 607-ҳадис.

3.10. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий. Сунан ат-Тирмизий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1997.

3.11. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад Форисий Истаҳрий Кархий. Китоб масолик ул-мамолик. Лейден: Брилл, 1870.

3.12. Абу Са’д ‘Абд ал-Карим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Сам’оний. Ал-Ансоб (6 жилдли). – Ж. 1 / Муҳаммад ‘Абд ал-Қодир ‘Ато’ хошиялари билан. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-

‘илмийа, 1419/1998.

3.13. Ал-Ансоб-Қоҳира: Мактабату Ибн Таймийя, 1400-1404/1980-1984. XXII. III-Б. 44-48.

3.14. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. 17-том. – Тошкент, 2001.

3.15. Ас-Самъоний А. Насабнома (Ал-Ансоб). – Бухоро, 2003.

3.16. Афиф Абдулфаттоҳ Таббора. Ма‘ ал-анбиё фи-л-Қур‘он ал-карим. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1991.

3.17. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий Муъин ал фуқаро. Тарихи Муллозода (Бухоро мазорлари зикри). Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). – Т.: Янги асравлоди, 2009.

3.18. Аш Шайх Комил Муҳаммад Муҳаммад Авайда. Ал Ҳаким ат Термизий. Байрут, 1993.

3.19. Бадавий А. Мазоҳиб ал-исломийин / 2-нашр. – Байрут, 1979.

3.20. Бобур З. М.Бобурнома. – Т.: Фан, 2018.

3.21. Доктор Шавқий Абу Халил. Атлас ал-Қуръон. – Дамашқ, 2001.

3.22. Жомий А. Нафаҳот ал-унс. –Т.: Тошкент, 1915.

3.23. Жомий Абдурахмон. Нафаҳот ул-унс мин хазарот ил-қудс. Қоҳира: Азхари шариф, 1409/1989.

3.24. Зайдон Ж. Та’рих ат-тамаддун ал-исломий. 1–2-ж. – Қоҳира, 1995.

3.25. Заррин-Куб А. Арзиш-и мирос-и суфийа. – Техрон, 1965.

3.26. Ибн ‘Асқалоний. ал-Исоба фи тамйиз ас-саҳоба. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1995. 3-ж.

3.27. Ибн ал-Асир. Усд ал-ғоба фи маърифат ас-саҳоба. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1996. 2-ж.

3.28. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Издание Н. Велихановой. – Баку, 1986.

3.29. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. – Тошкент, 2011.

3.30. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Ал-Исоба фи тамйиз ас-саҳоба. 3-ж. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1995.

3.31. Ислом. Энциклопедия /А–Ҳ. 2017.

3.32. Қуръони карим 21: 85–86. 38: 48.

3.33. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей

благородных. Введение перевод примечания, указатели Б. А. Ахмедова. – Т.: Фан, 1977.

3.34. Муборак З. Ат-Тасаввуф ал-исломий фи-л-адаб ва-л-ахлоқ. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1995.

3.35. Мухаммад Абдурахмон ал-Муборакфурий. Тухфат ал-Ахвазий би-шарҳ Жоми‘ ат-Термизий. Зухд боби. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1990. 7-ж.

3.36. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга-Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406). Рус тилига И. И. Срезневский томонидан қилинган Руи Гонсалес де Клавихо “Кундалиги” таржимасининг 1881 йилдаги нашридан Маъсул мухаррир: Мухаммад Али; сўзбоши ва изоҳлар муал. М. Сафаров; тарж. О. Тоғаев. – Т.: O‘zbekiston, 2010.

3.37. Самарқандские документы XV–XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистана). Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д. Чехович. – М.: Наука, 1974.

3.38. Самарқандий А. Матлаи саъдайн мажмаи баҳрайн. II жилд 1-қисм, 1405-1429 йиллар воқеалари /Форс тилидан таржима А. Ўринбоев. – Тошкент, 2008.

3.39. Сейди Али Раис. Миръот ул-мамолик (Мамлакатлар кўзгуси). Тарж. Ш.Зуннунов, сўзбоши С.Азимжонов. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1963. 3.41. Тазкират алаулийа, или Рассказы о святых. Пер. Ольги Васильевой. Автор: Фарид ад-дин Аттар. – М.: САМПО, 2005.

3.40. Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедовники. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991.

3.41. Усд ал-ғоба фи маърифат ас-саҳоба. 2-ж. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1996.

3.42. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул авлиё. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи А. Мадраимов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт матбаа ижодий уйи, 2017.

3.43. Фахриддин Али ас-Сафий. Рашаҳот айн ал-ҳаёт / Таржима муаллифи Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Нашрга тайёрловчи М.Ҳасанов, Б.Умрзоқов – Т.: Абу Али ибн Сино, 2004.

3.44. Фосих Аҳмад Хавофий. Мужмали Фосихий. – Байрут: Дор

ал-кутуб ал-‘илмийа, 1997.

3.45. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук: Подшоҳларга қўлланма. Форс тожик тилидан таржима Ж.Эсонов. – Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.

3.46. Ҳофиз Абру ЎзФА ШИ, №5361,4 а-бет, А. Ўринбоев таржимаси.

3.47. Ҳофиз Абру. Ашкол ал-ақолим. ЎЗР ФАШИ. Қўлёзма. № 5361.

3.48. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома (“Шарафномаи шоҳий”). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изохлар муаллифи: Б. Аҳмедов. – Т.: Шарқ, 1999.

3.49. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2 ж. – Т.: Фан, 1969.

3.50. Шавқий Абу Халил. Атлас ал-Қуръон. – Дамашқ, 2001.

3.51. Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Бакр Банно Башшорий Макдисий. Аҳсан ут-такосим фий маърифати-л-ақолим. М. Ж. Де Гье нашри асосида. – Коҳира: Мактабат ул-мадбулий, 1411/1991. Учинчи нашр.

IV. Рисола, адабиёт ва илмий мақолалар

4.1. 101 улуг саҳобий (Моти); диний-маърифий тўллам. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018.

4.2. Абашин С. «Народный» суфизм в современной Средней Азии // Исламские ценности и центральноазиатские реалии. – Ташкент, ИФЕАК. 2004.

4.3. Бабаджанов Б. Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане // Центральная Азии и Кавказ. – 1999, №1(2).

4.4. Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб.: Алетейя, 2007. – 304 с.

4.5. Абашин С.Н. Власть и фотография: визуальная репрезентация в имперской рамке // Неприкосновенный запас. – 2012, 4(84).

4.6. Абашин С.Н. Занги-ата // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. Вып. 3. – М., 2001.

4.7. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. – 2001. № 2.

4.8. Абашин С.Н., Бобровников В.О. Соблазны культа святых (вместо предисловия) // Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе/Сост. С.Н. Абашин, В.О. Бо-

бровников. – М., 2003.

4.9. Абашин С.А., Бобровников В.О. Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – М., Вост. Лит. 2003.

4.10. Абдужаббор Ҳожи Соатов. Лангар ота табаррук манзилгоҳи ёҳуд Идрок шамчироғи. – Т.: Фан ва технология, 2010.

4.11. Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мазорҳо. – Душанбе: Ирфон, 1970.

4.12. Абдулахатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: Шарқ, 2005.

4.13. Абдулқодир Абдул Раҳим. Ўтикод дурдоналари. “Бадъул амалий” шарҳи. – Т.: Шарқ, 2016.

4.14. Абдуллаев А. Ҳақим ат Термизий ҳаёти, ижоди ва таълимоти // Ал Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.15. Абдуллаев Р. Ал Ҳақим ат-Термизий (Аллома ҳаётномаси) // *Moziydan sado*, 2001, 4(12)-сон.

4.16. Абдуллаев Ҳ. Насаф ва кеш алломалари (Электрон қўланма) // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2006, 4-сон.

4.17. Абдуллоҳ Сабад. Насафлик алломалар (“Ўрта Осиё олимлари” каталогидан) // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2006, 3-сон.

4.18. Абдурасулов Р., Ремпел Л. Неизвестные памятники бассейна Кашкадарьи // Искусство зодчих Узбекистана. – Т.: АН РУз, 1962.

4.19. Абдурахмон Қоя. Ислоҳ ахлоқи. – Т.: Мовороуннахр, 1997.

4.20. Абдуқодиров Х. Самарқанд зиёратгоҳлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2009, 2-сон.

4.21. Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1978.

4.22. Абриев Р. Ўзбекистонда тоат ибодат билан боғлиқ архитектура ёдгорликлари хусусида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2015, 4-сон.

4.23. Абриев Х. Амир Темур ва темурийлар даври меъморий обидалари бунёд этилиши ҳамда таъмирланиши тарихидан // *Imom Buxoriy saboqlari*. 2018, 1-сон.

4.24. Абу Исо Муҳаммад Термизий. Сунани Термизий (ҳадис

тўплами) / Тарж.: Мирзо Кенжабек. – Т.: Адолат, 1999.

4.25. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамлимий ас-Салғоний. Ал-Ансоб. Таржималар: Ҳожи Абдулғофур Раззоқ Бухорий, К. Раҳимов. – Бухоро нашриёти, 2002.

4.26. Абул Муҳсин Муҳаммад Бақир. Баҳоуддин Балогардон. – Т.: Ёзувчи. 1993.

4.27. Агзамходжаев С. Ёшларга ислом маърифатининг таъсири // Маънавий ва диний етуклик – давр талаби. Тўпл. 3. Исломов ва бошқ. – Т.: Тошкент ислом университети 2009.

4.28. Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. – Ташкент, 1959.

4.29. Азизов М., Мухторов Ф. Кешнинг машхур сиймолари. – Тошкент, 2014.

4.30. Айни С. Бухара. Воспоминания. – М., 1960.

4.31. Акбаров Р. Қарши туман тарихи. – Т.: Тошкент ислом университети, 2016.

4.32. Акбаров Р., Шамсиддинов Н. Етти туғ ота шажараси. – Т.: Тошкент ислом университети, 2015.

4.33. Акимушкин О.Ф. ал-Кадирийа. Каландарийа. ал-Кубра. Кубравийа. Накшбанд. Накшбандийа // Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.

4.34. Алексеев А.К. Сведения «Тарих-и мулла-зада» о правилах совершения зийрата // Лавровский сборник. Материалы XXXIV и 234 XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010–2011 гг.: этнология, история, археология, культурология / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, М. Е. Резван. – СПб., 2011.

4.35. Алескерев Ю. Самарканд страницы истории. – Ташкент, 1967.

4.36. Алиев Б., Холиқов З. Термиз ва Чағониён тарихий манбаларда // Moziydan sado. – 2001, 4(12)-сон.

4.37. Алиев М. Ислам и его обряды. – Т.: Қзыл Узбекистан и Узбекистон сурхи, 1956.

4.38. Алимов Усмонхон. Ўтганларни ёд этиш инсоний бурч // Ислом нури. 2013 йил 9 май.

4.39. Алланов Т., Алланов О. Омонхона мўжизалар манзили. – Т.: Тафаккур, 2013.

4.40. Амонов М.У. XVIII-XIX асрларда Марказий Осиёда

накшбандия-мужаддия тариқати билан боғлиқ меъморий ва эпиграфик маълумотлар // Хoғoзм Ма'mun akademiyasi axborotnomasi – 2020. 11-сон.

4.41. Ананьев А.Г. Ширабадская долина. – Спб, 1914.

4.42. Андреев М.С. Женская богиня “госпожа вторник”, покровительница прях // Религиозные верования народов СССР. – М.-Л., 1931. Т. 1.

4.43. Аннаев Т. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. – Т.: Абдулла Кодирий номидаги халк мероси нашриёти, 1998.

4.44. Аннаев Т.Д. Раннесредневековые поселения северного Тохаристана. – Т.: Фан, 1988.

4.45. Аннаев Т.Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: Мерос, 1998.

4.46. Арапов А. В., Булатов М. С, Туйчиева Ю. Г. Забытый "язык" символов. Ак-Астана баба // Мозийдан садо. – Ташкент, 2000. № 2/(14).

4.47. Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов. – М., 2010. Вып.2.

4.48. Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (По материалам Восточного отдела ОГПУ. 1926 г.) Сборник документов. Вып.1. – М., 2010.

4.49. Арендаренко А.Г. Досуги в Туркестане 1874-1889. – Спб, 1889.

4.50. Аршавская В.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т.: Издательство литературы и искусств им. Г.Гуляма, 1982.

4.51. Археологическое изучение Шахрисабза. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. (Материалы Всесоюзного совещания 13-15 мая 1981г.) Алма-Ата, 1983.

4.52. Аскарлов А.А. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

4.53. Аскархўжаев С.М., Аскархўжаев М.Б. Ўзбекистонда туризм ва кичик бизнесни ривожлантиришда меъморий обидалардан фойдаланишга доир айрим мулоҳазалар // Ақтуалные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Ташкент, 2010.

4.54. Асомиддин Темурий, Жўраев Нормурод. Термизлик буюк сиймолар. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2001.

4.55. Асророва Л. Хожа Алоуддин Агтор шахсияти // Имом Бу-

хорий сабоқлари. – 2020, 3 сон.

4.56. Асророва Л. Архив ҳужжатларида Бухоро зиёратгоҳлари масаласи. Ислом тафаккури. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020.

4.57. Асророва Л. Баҳоуддин Нақшбанд. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019.

4.58. Асророва Л. Бухорони шариф этган зот – Сайфиддин Бохарзий. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. – Б. 196.

4.59. Асророва Л. Тариқатнинг етти пири. Китоб-альбом. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021.

4.60. Асророва Л. Хожа Муҳаммад Зоҳид. – Т.: Ўзбекистон халқаро Ислом академияси, 2020.

4.61. Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий / А.Абдулло таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.

4.62. Атабекова С.Ф. Место и роль туризма в социально-экономическом развитии стран // Актуальные проблемы туризма – 2011. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.3. – Ташкент, Office print, 2011.

4.63. Ахмедов А. Ислам и современной идейно политической борьбе. – М., 1985.

4.64. Ахмедов Б.А. Роль джуйбарских ходжей в общественно-политической жизни Средней Азии XVI-XVII веков // Духовенство и политическая жизнь. 2000. №2.

4.65. Ахмедов. Б. Маҳмуд ибн Вали. – Т.: Фан нашрети, 1966.

4.66. Аҳмад Лутфий. Содот асри қиссаси. Интизор қутилган тонг. 1-қисм. – Т.: Шарқ, 2004.

4.67. Аҳмад Ҳодий Мақсудий. Ибодати Исломия. – Т.: Мехнат, 1992.

4.68. Аҳмадалиев Ю., Исмоилов О. Экологик ва зиёрат туризми объектларини динийҳуқуқий муҳофаза қилиш усуллари // Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Чирчиқ, 2019.

4.69. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент, 2001.

4.70. Ашараи мубашшара: жаннатий бўлган ўн саҳоба ҳақида қисса. – Т.: Мовароуннаҳр, 1994.

4.71. Аширов А. Анъанавий никоҳ туйи маросимлари урф-одатлариинг генезисига доир баъзи мулоҳазалар (Фарғона водийси ўзбеклари никоҳ тўйлари мисолида) // O'zbekiston tarixi, – 2003. 2-сон.

4.72. Аширов А.А. Еще раз о проблемах этнологии в Узбекистане // Этнографическое обозрение. – 2006. №3.

4.73. Аширов А.А. Традиционные религиозные воззрения и обрядность узбекского народа // Исламские ценности Центральной Азии: толерантность. Историко-философские аспекты. Материалы международной научной конференции. – Ташкент, 2008.

4.74. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

4.75. Аширов А.А. Еще раз о проблемах этнологии в Узбекистане // Этнографическое обозрение. – 2006. №3.

4.76. Аширов А.А. Традиционные религиозные воззрения и обрядность узбекского народа // Исламские ценности Центральной Азии: толерантность. Историко-философские аспекты. Материалы международной научной конференции. – Ташкент, 2008.

4.77. Бабаджанов Б. Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане // Центральная Азия и Кавказ. – 1999, № 1(2).

4.78. Бабаджанов Б.М. Кокандская ханство: власть, политика, религия. – Токио-Ташкент, 2010.

4.79. Бабаджанов Б.М. Садат-и Термез // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том 1. – М.: Восточная литература, 2006.

4.80. Бабаджанова Г.И., Колбинцев А.П., Манковская Л.Ю. По древним городам Узбекистана: Ташкент. Самарканд. Шахрисабз. Бухара. Хива. – М.: Профиздат, 1988.

4.81. Бабаджанов Б. М. Активизация деятельности суфийских шайхов к концу перестройки и после обретения независимости // Суфизм в Центральной Азии / отв. ред. А. А. Хисматулин. – СПб., 2001.

4.82. Бобровников В.О. Родовые святилища рутульцев: гибридная религиозность у мусульман Дагестана // Религиозные практики в современной России: сборник статей / под ред. К. Русселе, А. Агаджаняна. – М. 2006.

- 4.83. Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Соч., т.1, – М., 1963.
- 4.84. Бартольд В.В. Ислам. Соч. Т.6., – М., 1966.
- 4.85. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения в 9 томах, т.1, – М., 1963.
- 4.86. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М., 1970.
- 4.87. Басилов В.Н. Легенда: верить или не верить? // Советская этнография. – Москва, 1974. – № 1.
- 4.88. Басилов В.Н., Снесарев Г.П. Введение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М., 1986.
- 4.89. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1970.
- 4.90. Бегматов Э. А. Ўзбек исмлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1991.
- 4.91. Белявский. Материалы по Туркестану. – Спб, 1884.
- 4.92. Бергер П., Лукман Т. Конструирование социальной реальности. – М.: «Медиум», 1995.
- 4.93. Бердиев А. Китоб. Туристик қўлланма. – Китоб, 2019.
- 4.94. Бердиев А. Оқ-сув зиёратгоҳи ҳақида // Мавлоно Абдулбоқи Хожаги Эмканагий илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тўпламни нашрга тайёрловчи. А.Бердиев. – Тошкент, 2013.
- 4.95. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., Наука. 1965.
- 4.96. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу / Пер. с англ. Г.М. Квашнина. – М.: РАУ, 1992.
- 4.97. Бозоров О. Умуминсоний кадрятлар ва исломий ахлоқ // Истиқлол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.
- 4.98. Болтабоев С. Чоризм ҳукмронлиги даврида ислом. Ўқув-услубий қўлланма. – Наманган, 2005.
- 4.99. Большаков О.Г. Мазар // Ислам: Энциклопедический словарь. М., 1991.
- 4.100. Босилов В.Н. Легенда: Верить или не верить? // Совет-

ская этнография. – М., 1974 №1.

4.101. Ботиров И.Т. Эски Термиз тарихий манбаларда (XIX-XX аср бошлари). – Т.: Фан, 2010.

4.102. Брагинский И. Из истории таджикской народной поэзии. – М.: Наука, 1956.

4.103. Брянов А.И. На память о Фергане. – Новый Маргилан, 1901.

4.104. Бузруков М. “Таллак ота” зиёратгоҳи хусусида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2015, 1-сон.

4.105. Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. (историко-теоритическое исследование) Изд. Второе. – М., Наука. 1988.

4.106. Булатова В., Маньковская Л. Памятники зодчества Ташкента XIV-XIX вв. – Т.: Гафур Гулям, 1983.

4.107. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

4.108. Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг маънавий маданият тарғибот маркази, 1994.

4.109. Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. – Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг маънавий маданият тарғибот маркази, Маънавият, 1994.

4.110. Бухоро аёллари. Абдуллаева З.М., Қосимова Н.Қ. ва бошқ. – Бухоро, 1997.

4.111. Буюк алломаларимиз / Масъул муҳаррир Исломов З. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.

4.112. Буюк юрт алломалари. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи У.Уватов. – Т.: Ўзбекистон. 2018.

4.113. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. Казань, 1993.

4.114. Валиханов Ч.Ч. Сочинения в 5 томах, т 1-5. – Алма-Ата, 1985.

4.115. Васильев А.Д. Паломники из России у шиитских святынь Ирака. Конец XIX века // Восточный архив №1 (27), – 2013.

4.116. Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент, 1961.

4.117. Вебер М. Избранное. – М.: РОССПЭН, 2006. Ч.3. Наука

как призвание и профессия.

4.118. Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных обществ) // Избранное. Образ общества. – М., 1994.

4.119. Веселовский Н. Памятник Ходжа Ахрара в Самарканде. Восточные заметки. – Спб, 1895.

4.120. Викторин В.М. Ауля и мужавират (Следы доисламских верований у ногайцев окрестностей Астрахани) // Половецкая луна. Черкеск, 1993. № 3 (7).

4.121. Викторин В.М. Тукли-баба Шашлы-адже - святое место астраханских мусульман // ЭО. 2003. № 2.

4.122. Викторин В.М. Этнополитический интерстадиал XVI-XVII вв. и его носители (от Астраханского ханства к Астраханскому воеводству) // Сб. тез. региональной науч. конф. "Проблемы взаимодействия национальных культур" ("Межэтнические общения в полиэтническом регионе"). Ч. 1. Астрахань, 1995.

4.123. Ворожейкина Л.И. Анализ типов религиозной концепции // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 9-5. – С. 1101-1108.

4.124. Воронина В.Л. Вопросы охраны и использования памятников народной архитектуры в республиках Средней Азии. Экспресс-Информация, Сер. Музееведение и охрана памятников, Вып. 1. – М., 1973.

4.125. Воронина В.Л. Архитектура Средней Азии XVI-XVII вв.// ВИА, т.8, – М., издательство литературы по строительству, 1969.

4.126. Ворошилов Н.А. Религиозное сознание и способы его существования. – Красноярск, 2002,

4.127. Вульфсон Э.С. Как живут сарты. – М.: Изд. А.С.Панафидиной. 1908.

4.128. Гаибназарова З.Т. Перспективы развития туристического потенциала Узбекистана // Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал. – 2019. Том 10. Выпуск 1.

4.129. Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Ферганской долины) // Итоги полевых исследований. – М., 2000.

4.130. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент, 1909.

4.131. Героический эпос 1975 - Героический эпос народов СССР. Т. 2.

4.132. Гольдциер И. Культ святых в исламе (Мухаммеденские

эскизы). – М., 1938.

4.133. Григорьев В.В. Россия и Восток. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии. – СПб, 1876.

4.134. Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области. Т.1 Юридический быт. – Т., 1889.

4.135. Ғози Рахмон. Лангар ота тарихи. – Т.: Кураш, 2006.

4.136. Ғойипов З. Тафаккур самосидаги ёрқин юлдуз // *Moziydan sado*. – 2001, 4(12)-сон.

4.137. Ғофуров Ғ., Шаймардонов И., Тухлиев Ж. Яккабоғ тумани. – Т.: Шарқ, 1997.

4.138. Ғуломов С. Тошкент иқтисодий районида диний туризмни ривожлантиришнинг баъзи бир масалалари // Актуальные проблемы туризма – 2010. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.2. – Ташкент, 2010.

4.139. Даминов И. Абулмуъин Насафийнинг илмий мероси ҳақида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2011, 2-сон. – Б. 96-98.

4.140. Даминов И. Шаҳобуддин Умар Сухравардий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.

4.141. Даминов Э. Шаҳобуддин Умар Сухравардий (Мири Жанда ота). – Т.: Моварауннаҳр, 2010.

4.142. Дармонова М.А. Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарларида маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиниши // Моддий маънавий мерос ва умумбшайри кадриятлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Т.: Лессон пресс, 2016.

4.143. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии- т. 5, – М., 1968.

4.144. Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. – М.: Ленинград, изд. Академии архитектуры. 1939.

4.145. Дервиш Р.А., Левтеева Л.Г., Мусакаева А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. – Т.: Укитувчи 1994.

4.146. Джаббаров И. Узбеки. (Этнокультурные традиции, быт и образ жизни) – Т.: Шарқ, 2007.

4.147. Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. – Т.: Ўзбекистон, 1993.

4.148. Джалилова О. Основные направления развития туризма в Ресублики Узбекистан // Актуальные проблемы туризма – 2010. Еже-

годный сборник научных трудов. Вып.2. – Ташкент, 2010.

4.149. Джалолов М. В тени ислама. – Ташкент, 1987.

4.150. Диний ва дунёвий илмлар уйғунлиги. / Мухарр. З.Исломов. – Тошкент, ТИУ, 2008.

4.151. Доминик Сурдель. Ислам. Перевод с французского. – М., 2004.

4.152. Древняя и средневековая культура Сурхандарьи // Отв. ред. Э.Д. Ртвеладзе, Ш.Пидаев. Сборник научных статей, посвященных археологическим исследованиям в Сурхандарьинской области Республики Узбекистан. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2001.

4.153. Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу. – М., 2000.

4.154. Духовская В. Туркестанские воспоминания. – Спб, 1908.

4.155. Духовский С.М. Ислам в Туркестане. – Спб, 1899.

4.156. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991.

4.157. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа и Е.Д. Руткевич. – М., 1996.

4.158. Ёкубов Б. Халқ байрамлари ва урф-одатлари. – Т.: Ўзбекистон КП МКнинг нашриёти. 1965.

4.159. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Т., Ўқитувчи, 2003.

4.160. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

4.161. Жабборов И.М. Худолар, авлиёлар ва одамлар. – Т.: Ёш гвардия, 1985.

4.162. Жабборов И.М. Эътиқод, одат, одоб. – Т.: Ўзбекистон, 1967.

4.163. Жайхун соҳилидаги табаррук маскан // Adolat. – 2016, 52-сон.

4.164. Жалол Мирзо. Термиз саййидлари. – Самарқанд-Термиз, 2001.

4.165. Жалолиддин Мирзо. Термиз тарихи. – Т.: Шарқ, 2001.

4.166. Жалолиддин Мирзо. Муҳаммад Ҳаким Термизий: ҳаёти ва ижоди. – Т.: San'at jurnali. 2007.

4.167. Жумақулов Ж. Ал Ҳаким ат Термизийнинг сўфийлик тариқатида валийлик ва каромат тушунчалари (“Кашф ул махжуб” асари асосида) // Ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.168. Жуманазар А., Тухлиев Ш. Яккабоғ: Соҳибқирон камол топган юрт. – Т.: Академнашр, 2018.

4.169. Жуманазар Абдусаттор. Вахшувор – Т.: Академнашр, 2015.

4.170. Жураева С. Сурхондарёдаги муқаддас зиёратгоҳ Сўфи Оллоёр мажмуи // Тошкент Ислон университети. Илмий-таҳлилий Ахбороти. – 2004, 3-сон.

4.171. Зарипова М. Муқаддас зиёратгоҳлар халқимиз маънавия-тининг белгиси // “Бойсун баҳори – миллий маънавиятимиз дурдонаси” халқаро илмий анжуманга бағишланган мақолалар тўплами. – Термиз: Сурхон нашр, 2017.

4.172. Зеленин Д.К. Тотемн деревьн в сказаннх и обрьдах евроепскнх народон. – М., Л. 1937.

4.173. Знмнн. Л. А. Нахшеб, Несеф, Карши. Их исторнн и древностн В. В. Бартольдун. Туркестанскне друзья, ученнкн и почитателн. – Ташкент, 1927.

4.174. Зоҳидов М.С., Собнржонов А.С. Қарши. – Т.: Ўзбекнстон, 1978.

4.175. Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. – Т.: Қомуслар Бош таҳрнрннн, 1996.

4.176. Иброҳнмов Н. Ибн Баттун ва унннг Ўрта Оснёга сайёхатн. – Т.: Шарқ машъали, 1993.

4.177. Идрнс Шоҳ. Нақашбанднн тариқатн. – Т.: Ўзбекнстон, 1993.

4.178. Икрамов М., Мурзнн П. К вопросу турнзма в Узбекнстане // Актуалнне проблемн турнзма – 2010. Ежегодннн сборннк научннх трудов. Вып.2. – Ташкент, 2010.

4.179. Имом Абдурахмон Суламнн Тасаввуф ва унннг ҳақнқатн ҳақнда муқадднма /Таржнмон ва нзоҳлар муаллнфн Абдулхамнд Муҳаммад Турсун. – Тошкент, Ҳнлол нашр 2020.

4.180. Имом Бухорнн сабоқларн. – 2006. 4-сон.

4.181. Имомн Таҳовнн. Ақонд. (Сайднннлнк шайх Абдулазнз нбн

Абдуллох ибн Боз изоҳи ила.) – Т.: Мерос. 1992.

4.182. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавия-
тимиз асослари. – Т.: Маънавият, 2015,

4.183. Ипак йўли афсоналари. – Т.: Фан, 1993.

4.184. Исломшунослик комусий луғати. – Т.: Movogounnahr.
1-жилд, 2013.

4.185. Исаев А. Эргашева. С. Исаев О. IX-XII асрларда Термиз
маданияти. – Т.: Янги аср авлоди, 2001.

4.186. Искусства зодчих Узбекистана. Под.ред. Г.А. Пугаченко-
ва. 4-том. – Т.: Фан, 1969.

4.187. Исламоведение Введение в курс исламоведения. – Таш-
кент, 1914.

4.188. Ислом ва ҳозирги замон / Ўқув қўлланма. Маъсул
муҳаррир Ш.Ёвқочев. – Т.: ТИУ нашриёт матбаа бирлашмаси, 2010.

4.189. Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энци-
клопедияси давлат илмий нашриёти, 2017.

4.190. Ислом. Энциклопедия. З.Хусниддинов таҳрири остида. –
Т., Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2004. 4.191. Исломий Ҳ.
Абу Мансур Мотурудий. – Тошкент, 2000.

4.192. Исмоил хожи Райхонов. Хазрат Жунайид ал-Бағдодийнинг
хаёти ва меъроси. – Қарши: Насаф, 2017.

4.193. Исмоилов Л.Э. О некоторых важных моментах в биогра-
фии Мавераннахрского суфийского шейха XVI в. // Вестник Ом-
ского университета. Серия «Исторические науки». – 2019. №2 (22).

4.194. Искусство зодчих Узбекистана. Под ред. Г.А. Пугачен-
кова. – Т.: Фан, 1969.

4.195. Истиклол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа
қайтиши (Тошкент). – Т.: 2001.

4.196. История Казахской ССР с древнейших времен до наших
дней. Т.3. – Алма-Ата, 1979.

4.197. История Каракалпакской АССР. – Ташкент, 1986.

4.198. История культурной жизни Туркестана. Фергана- т.2, ч.2,
– М., 1964.

4.199. История народов Узбекистана т.2. – Ташкент, 1947.

4.200. История Узбекской ССР. Т.2. – Ташкент, 1968.

4.201. История таджикского народа. Т.2. – М., 1964.

- 4.202. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: доц. Ш.А. Ёвкочев. – Тошкент, 2006.
- 4.203. История Самарканда. Т.1. – Ташкент, 1969.
- 4.204. История Таджикской ССР. – Душанбе, 1982.
- 4.205. История Туркменской ССР Т 1, кн.2, – Ашхабад, 1957.
- 4.206. История Ташкента с древнейших времен до победы Февральской буржуазно-демократической революции. – Ташкент, 1988.
- 4.207. История Туркестана (конспект лекций) т 2, ч 1, – М., 1964.
- 4.208. Источниковедение: Теория. История. Метод: Учебное пособие / И.Н.Данилевский, В. В.Кабанов и др. – М., 1998.
- 4.209. Исҳоқов С. Бурҳониддин Марғинович ва фикҳ илми. – Тошкент, Адолат. 2000.
- 4.210. Йўлдошхўжаев Х. Раҳимжонов Д. Комилов М. Диншунослик маърузалар матни. – Тошкент: ТошДШИ нашриёти, 2000.
- 4.211. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи. Труды института истории и археологии. Вып.7.Ташкент,1955.
- 4.212. Кабанов С.К. Описание архитектурных памятников низовьев реки Кашка-Дарьи. – Ташкент, 1947.
- 4.213. Кадырова Т.Ф. Архитектура Советского Узбекистана – Architecture of the Soviet Uzbekistan. – М.: Стройиздат, 1987.
- 4.214. Казаков М.А. Персонафикация как тенденция современного политического лидерства: особенности проявления и восприятия // Вестник Нижегородского университета. Социальные науки, 2018. №1(49),
- 4.215. Камалиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда в Тохаристана Арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. – Ташкент, 1996.
- 4.216. Кармышева Б.Х. О мусульманском духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. – М.: Наука, 1985.
- 4.217. Касымова, А.Г. Туркестанский сборник. – Ташкент, 1984.
- 4.218. Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Дахбед. – Самарқанд: Сугдиёна, 1994.
- 4.219. Каттаев К. Тасаввуф алломалари. – Т.: Ғ.Ғулом нашриёт

магбаа ижодий уйи. 2017.

4.220. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / Пер. с англ. М.Г. Романова. – Санкт-Петербург: ДИЛЯ, 2004.

4.221. Кныш А.Д. Суфизм // Ислам. Историографические очерки. – М., 1991.

4.222. Комилов Н. Янги ҳаёт топган таълимот // Истиқлол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Фарғона). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.

4.223. Коптелова Т.И. Методология изучения религиозного сознания в теории этногенеза Л. Н. Гумилева // Вестник РХГА. – 2015. №4.

4.224. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – Спб, 1871.

4.225. Кочнев Б. Д. Исследования средневекового Несефа. Археологические открытия 1974 года. – Москва, 1975.

4.226. Коптелова Т.И. Методология изучения религиозного сознания в теории этногенеза Л. Н. Гумилева // Вестник РХГА. – 2015. №4.

4.227. Кравченко А.И. Социология: учебник / А. И. Кравченко; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М: Проспект, 2012.

4.228. Крашининникова Н. И. Маршрутное обследование Китабского района. АО1976. – М., 1977.

4.229. Кудрявцев В.А. Мироззренческие основы возникновения социологии (на примере творчества О. Конта, Г. Спенсера, Э. Дюркгейма, М. Вебера) // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1999. №3.

4.230. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991.

4.231. Вебер М. Избранное. – М.: РОССПЭН, 2006. Ч.3. Наука как призвание и профессия.

4.232. Куропаткин А.Н. Семиречье Из дневника // Военная мысль, 1920, № 1, Дневник // Красный архив, 1923, № I (20).

4.233. Қалтис саволларга холис жавоблар. – Т.: Мовароуннахр, 2001.

4.234. Қаюмов А.А., Қаюмова И.К. Туризмни халқаро микёсда

ва Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари // Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Чирчиқ, 2019.

4.235. Қодиров Б.О., Ҳайдаров Т.Ҳ. “Саҳиҳи Термизий” – жаҳон илм хазинасининг нодир намунаси // Ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.236. Қодиров Қ. Имом ат-Термизий ҳадисларида тарбия ва ислом маданияти. – Т.: Тошкент ислом университети. 2011.

4.237. Қодиров Қ.Б. Имом ат-Термизий асарларида тарбия масалалари // Педагогик таълим. – Тошкент, 2008. 1-сон.

4.238. Қорабоев У. Ўзбек халқ байрамлари. – Т.: Шарқ, 2002.

4.239. Қулматов Ш., Бердимуродов А. Самарқанд ёдгорликлари. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017.

4.240. Литвинов В.П. «Святые места» мусульман Туркестана как центры антироссийской деятельности турецкой агентуры (вторая половина XIX - начало XX в.) // Вестник РУДН. Серия: История России. Том 15, №2, – 2016.

4.241. Литвинов В.П. Власть и паломничество мусульман в Русском Туркестане // Власть. – 2014. №6.

4.242. Литвинов В.П. Санитарно-эпидемиологические меры власти в системе паломничества мусульман русского Туркестан // Власть. – 2017. №5.

4.243. Лич Э. Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов. – М., 2001.

4.244. Лунина С. Б. Города Южного Согда. – Т., 1984.

4.245. Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Пг., 1917.

4.246. Любимов П.П. Религии и вероисповедный состав населения Азиатской России. – Пг, 1914.

4.247. Мавлоно Абдулбоқи Хожаги Эмканагий. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. А.Бердиев. Оқ-сув зиёратгоҳи ҳақида. Тўпламни нашрга тайёрловчи. А.Бердиев. – Тошкент, 2013.

4.248. Мавлютов Р.Р. Ислам. – М., Политиздат, 1974.

4.249. Макашов И.А. Культ святых в исламе (на материалах Да-

гестанской АССР). – М., 2011.

4.250. Максудов Д. Абул Баракот ан-Насафий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.

4.251. Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М., 1998.

4.252. Маллицкий Н. Ишаны и суфизм. Сборник материалов по мусульманству. – Спб, 1899.

4.253. Маллицкий. Н. Ишаны и суфизм // Туркестанские ведомости. 1898.

4.254. Маманазаров А., Сатторов Б. Денов дурдонаси. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2001.

4.255. Мансуров Р. Меъморий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш // Мозийдан садо. – Тошкент, 2004. № 3 (23).

4.256. Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. – Ташкент, 1979.

4.257. Маньковская Л. Ю. Қашқадарё воҳасининг археологик ёдгорликлари (Йўл кўрсаткич). – Т.: Ўзбекистон, 1979.

4.258. Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. Ташкент, издательство Узбекистан, 1971.

4.259. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX- начало XX в.) Отв. Ред. Г.А. Пугаченкова. – Т.: Фан, 1980.

4.260. Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Шахрисабза. – Ташкент, издательство Узбекистан, 1986.

4.261. Марказий Осиё динлари тарихи / Масъул муҳаррир: Ёвкочев Ш.А. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.

4.262. Массон М. Е. Городища старого Термеза и их изучение. Труды Уз ФАН СССР, сер.1 вып. 2, Ташкент, 1940.

4.263. Массон М.Е. Катта Лангяр в области средневекового Кеша // Археология Средней Азии. 7-том. Вып.295. – Т.: Фан, 1966.

4.264. Массон М.Е. Надписи и штурке из архитектурного ансамбля у мавзолея Хаким и Термези. – Труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 172. Кн.37. Археология Средней Азии. У. – Ташкент, 1960.

4.265. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ КАТЭ по изучению восточной половины Кашкадаринской области Уз ССР. – М., 1967.

4.266. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. (Из работ Кешской археолого-топо-

- графической экспедиции ТашГУ (1965-1966 гг.)). – Т.: Фан, 1973.
- 4.267. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Темуре и Улугбеке. // Труды САГУ, вып. LXIX, – Ташкент, 1953,
- 4.268. Массэ А. Ислам. Очерк истории. – М., 1982.
- 4.269. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т.: Фан, 1993. – 240 б.
- 4.270. Маҳмудов Қ. Имом Насафийнинг мероси ҳақида // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2011, 1-сон.
- 4.271. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975.
- 4.272. Меликул Ханжар. Вахшувор ва Сўфи Оллоёр (Тарих хусусида уйлар). – Жайхун-Термиз, 1993.
- 4.273. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. Пер.с немц. В.П. Ковалевского СПб, 1882.
- 4.274. Мирзаев Ж. Термиз Саййидлари. – Самарқанд: Археология институти, 2001.
- 4.275. Мирзаев Ж. Термиз тарихи. – Т: Шарқ, 2001.
- 4.276. Мирзаев И. Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асарида маънавий комиллик масаласи // Истиклол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. Мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.
- 4.277. Мирзаев Р. Чўнқаймиш кишлоғи ёхуд Сўфи Оллоёр кадамжоларидан хабарлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2007, 4-сон.
- 4.278. Мирзаев Р. Шажара – аждодлар садоси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.
- 4.279. Мирзо Аҳмад Хушназар. Қабристон зиёрат одоби. – Т.: Мовороуннахр, 2005.
- 4.280. Мирзо Ж. Термиз саййидлари. – Самарқанд: Ўзбекистон Республикаси ФА. Ғ.Ғуломов ношидаги Археология институти, 2001.
- 4.281. Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Т.: ЎМЭ, 20017.
- 4.282. Мирзо Мерождин. Сўфи Оллоҳёр ва Ислом шайх тарихи. – Т.: Mashhur-press, 2017.
- 4.283. Миропиев М.А. О положении русских инородцев. – Спб,

1901.

4.284. Мирхасилов С. К изучению реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом // Этнографические изучение быта и культуры узбеков. Отв. Ред. Х.Зияев и Б.В. Лунин. – Т., Фан. 1972.

4.285. Михайлов Ф.А. Религиозные воззрения туркмен Закаспийской области- в сб. Сборник материалов по мусульманству. Т.2, – Т., 1900.

4.286. Моногарова Л.Д. Семья и семейный быт // Этнографические очерки Узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969.

4.287. Мотурудия таълимоти ва Абу Муъин Насафий илмий мероси. – Т.: ТИУ нашриёти, 2018.

4.288. Муминов А. Центральная Азия // Ислам на территории бывшей Российской империи. Вып.1. – М., 1998.

4.289. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Х., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунослик. Дарслик / Масъул муҳаррир акад. Иброҳимов Н.И. – Тошкент: Мехнат, 2004.

4.290. Муминов А.К. О происхождении братства йасавийа // Ислам и проблемы межцивилизационных взаимодействий. – М., 1994.

4.291. Мўминов А.К. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. – Тошкент, 1999.

4.292. Муминов А.К. О происхождении братства йасавийа // Ислам и проблемы межцивилизационных взаимодействий. – М., 1994.

4.293. Муминов А. Центральная Азия // Ислам на территории бывшей Российской империи. Вып.1. – М., 1998.

4.294. Муминов А.К. Шиитские культурные влияния на Центральную Азию (на примере деятельности алидов) // ARS ISLAMICA. В честь Станислава Михайловича Прозорова / под ред. М.Б. Пиотровского, А.К. Аликберова. – М., 2016.

4.295. Муминов А. К. Святые места в Центральной Азии (взаимодействие общеисламских и местных элементов) // Маяк Востока. – 1996. № 1.

4.296. Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975.

4.297. Муртазоев Б. Алишер Навоий Термизийлар ҳақида. Тер-
Ду профессор ўқитувчиларининг илмий-назарий конференцияси
материаллари. – Т.: Университет, 1999.

4.298. Муртазоев Б.Х. Ҳақим Термизийнинг таваллуди ва вафо-
ти санлараи баҳсига доир // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври
мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни.
– Термиз, 2004.

4.299. Муҳаммад Усмон Жамол. Буюк донишманд. – Самарқанд:
Имом Бухорий Ҳалқаро Маркази, 2009.

4.300. Мухитдинов З.А. Туризм и экология: проблемы и пер-
спективы развития // Актуальные проблемы туризма – 2010. Еже-
годный сборник научных трудов. Вып.2. – Ташкент, 2010.

4.301. Мухтаров А. М. Джейхани о городах Мавераннахра //
Позднефеодальный город в Средней Азии. – Т., 1958.

4.302. Муҳаммад Абдурахмон ал-Муборакфурий. Тухфат ал-
Аҳвазий би-шарҳ Жоми‘ ат-Термизий. Зухд боби. – Байрут: Дор
ал-кутуб ал-илмийа, 1990. 7-ж.

4.303. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Т.: Ғ.Ғулом нашри-
ёти. 1989.

4.304. Муҳаммад Усмон Жалол. Буюк донишманд (Абдуллох
ибн ал-Муборак). – Самарқанд: Имом Бухорий Ҳалқаро Маркази,
2009.

4.305. Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий. Тачаллои ишқ.
– Душанбе, 2003.

4.306. Муҳаммадкаримов А., Обидов А., Искандаров З. Тош-
кентнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т.: Navro‘z, 2016.

4.307. Мушкетов И.В. Туркестан. – СПб, 1886. Т.1.

4.308. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик (Ўлкани ўрганишнинг
асосий манбалари) – Т.: Ўқитувчи, 1996.

4.309. Наврўзова Г. Мустақилликнинг улуғ неъматлари //
Истиқлол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа қай-
тиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига
бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом
Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.

4.310. Наврўзова Г. Ҳақим Термизий ва Боҳоуддин Нақшбанд
// Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни халқаро
конференция материаллари. – Тошкент –Термиз: Фан, 2001.

4.311. Назаров М.И., Жумаев Х.Х. Қашқадарё вилоятининг сайёҳлик йўналишлари географияси // Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Чирчиқ, 2019.

4.312. Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. – Т.: Фан, 1983.

4.313. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.

4.314. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Университет, 1886.

4.315. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Т.: 1913;

4.316. Нарзиев М., Ермаков А., Бабакулов А. Современное состояние и тенденции развития индустрии туризма и гостеприимства в Узбекистане // Научный журнал. – СЕРВИС PLUS. Том 9, 2015. №2.

4.317. Насриддинов Қ., Хўжайаров Ў. Қарши шаҳрининг мейморчилик ёдгорликлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2011.

4.318. Насриддинов Қ. Қарши қалъаси. – Қарши: Насаф, 2005.

4.319. Насрулаев Н. Лутфуллох Насафий/ Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.

4.320. Небольсин П.И. Очерки Волжского низовья. – СПб., 1852.

4.321. Некрасова Е.Г. Археологическое исследование Кырк-Кыз // Древняя и средневековая культура Сурхандарьи. Сбор. Научн. Стат. Посв. Арх. Исс. Сурханд. Области. РУзб. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2001.

4.322. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. – Тошкент, 2001.

4.323. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. (IX-XX асрлар): Тазкира – Т.: 2006.

4.324. Обидов А., Бобожонов Ж. Тарикат силсиласининг олтин занжири. – Т.: Navro‘z, 2018.

4.325. Обидов Р. Пайгамбарлар тарихи. Исломият тарихидан. – Т.: Мовароуннахр, 2005.

4.326. Огудин В. Место поклонения Фергани как объект научного исследования // Экономическое обозрение. – 2002. №1.

4.327. Одилов К., Нурмуродов И. Аждодлар силсиласи. – Қарши:

Насаф, 2019.

4.328. Омонтурдиев Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимоти. – Т.: Университет, 2000.

4.329. Орзибеков Р. Хожа Ахрорнинг устози – Якуб Чархий (устоз-шогирд мактаблари) // Хожа Ахрор Валийнинг Марказий Осиё тарихи ва маънавиятида тутган ўрни. Илмий-амалий анжуман маърузалари, тезислари. – Т.: Миллий университет, 2004.

4.330. Остроумов Н.П. Характеристика религиозно-нравственной жизни мусульман, преимущественно Средней Азии // Православное обозрение, 1881.

4.331. Очерки истории Каракалпакской АССР. Т.1. – Т.: 1964.

4.332. Пардаев М. Олтинсой зиёратгоҳлари. Она кишлоғим. – Т. Ёзувчи, 2003.

4.333. Пардаев М.Қ., Атабаев Р., Пардаев Б.Р. Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. – Т.: Fan va texnologiya, 2007.

4.334. Пардаев Т.Р. Хожа Варроқ Термизий ва унинг маънавий мероси // Ал Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.335. Пармонов О., Бердиев А. Китоб тумани ҳақида лавҳалар. – Т.: Фан. 1996.

4.336. Парфентьев В.А. Селение Вуадиль. (Статистический очерк). – Ежегодник Ферганской области. Т.3. – Новый Маргилан, 1904.

4.337. Петраш Ю.Г. "Священный" обман. – Т.: 1965.

4.338. Пидаев Ш. Қадимий Термиз. – Т.: Фан, 2001.

4.339. Пиотровский М.Б. Вали // Ислам: Краткий справочник. М., 1983.

4.340. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1991.

4.341. Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – М., Вост. лит., 2003.

4.342. Поляков С.П. Традиционализм в современном среднеазиатском обществе. – М.: Знание, 1989.

4.343. Пославская О. Туристскими тропами Узбекистана (Пути в природу). – Т.: Узбекистан, 1985.

4.344. Пославский И.Т. О развалинах Термеза // Среднеазиатский вестник. – 1896. Декабрь.

- 4.345. Примов С. Абу Шакур Солимий Кеший / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.
- 4.346. Проект районной планировки Китабского района Кашкаринской области Узбекиской ССР. Том 1. – Т.: 1971.
- 4.347. Пугаченкова Г. А. Памятники искусства Советского Союза: Средняя Азия. – М.: Искусство Эдесиан Лейпциг, 1983.
- 4.348. Пугаченкова Г. А. К исторической географии Чаганиана. Труды ТашГУ, вып. 200. Археология Средней Азии, т.1. VI. – Т.: 1963.
- 4.349. Пугаченкова Г. Термез. Шахрисябз. Хива. – М.: Искусство, 1976.
- 4.350. Пугаченкова Г.А. Зодчество в Центральной Азии в XV веке. Ведущие тенденции и черты. – Т.: изд. Гафур Гуляма, 1976.
- 4.351. Пугаченкова Г.А. Мавзолей Кальдыргачбая // изв. АН Каз ССР №80. Серия архитектура. – Алма ата, 1950.
- 4.352. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Архитектурное наследие Темура. L’Héritage architectural de Timour – Т., Главная редакция энциклопедий. 1996.
- 4.353. Пугаченкова Г.А. Термез. Шахрисябз. Хива: Художественные памятники I-XIX веков. – М.: Искусство, 1976.
- 4.354. Пугаченкова Г.А. Холчаян. – Т.: Наука, 1966.
- 4.355. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Т.: Государственное издательство художественной литературы Узбекистана, 1958.
- 4.356. Пугаченкова Т.А. Ак-Астана баба // Советская археология. – Т., 1960. №3.
- 4.357. Пулатов С., Бўтаев А. Қарши-қадимий шаҳар. – Қарши: Насаф, 2006.
- 4.358. Путешествие по окраинам Русской Азии и записки о ней. М.И. Венюков – Спб, 1868.
- 4.359. Пятницкий Вл. Карагачи (По материалам поездки в 1927 г.) // Землеведение. Географический журнал им. Д.Н. Анучина. – Т. 32. Вып. 3/4. – М., 1930.
- 4.360. Работы в Китабском и Шахрисабском районах. АО 1981 года. – М., 1983.
- 4.361. Равшанов П. Қарши тарихи. Нахшаб. Насаф. – Т: Янги аср авлоди, 2006.

- 4.362. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан. 1995.
- 4.363. Равшанов П. Султон Мир Ҳайдар ота даражоти. – Т.: Янги аср авлоди. 2014.
- 4.364. Равшанов П., Ўроқов Р. Аждодларимиз кадри. – Т.: Шарқ, 1999. – 384 б.
- 4.365. Радлов В. Образы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. – СПб, 1907.
- 4.366. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М., Центр 2000.
- 4.367. Раимкулов А. Қашқадарё воҳасининг ўрта аср шаҳарлари. – Қарши: Насаф, 2018.
- 4.368. Райҳонов И. Абу Туроб Нахшабий ан-Насафий. – Қарши: Насаф, 2018.
- 4.369. Райҳонов И. Ҳазрат Жунайд ал-Бағдодийнинг ҳаёти ва мероси. – Қарши: Насаф, 2017.
- 4.370. Раҳимов Р.Р. Ал-Хадир // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. Вып. 2. – М., 1999.
- 4.371. Раҳимжонов Д. Ҳадис илмининг Насафдаги ривожини // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2006, 3-сон.
- 4.372. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Умар ан-Насафий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.
- 4.373. Раҳимов К. Мовороуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Akademnashr, 2020.
- 4.374. Раҳимова О.Ж. Термиз шаҳрининг IX-X асрлардаги маданий-маънавий тараққиёти // Давр, замон, шахс Республика илмий-амалий анжумани. Биринчи қисм. – Сурхон нашр, 2016.
- 4.375. Раҳмонов А., Юсупов С. Хоразмда “муқаддас” жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. – Т.: Қизил Ўзбекистон нашриёти. 1963.
- 4.376. Ремпель Л.И. Народная архитектура предгорной зоны Юга Узбекистана // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4., 1969.
- 4.377. Ривьер К Социоантропология современности / Пер. А. В. Тавровского // Журнал социологии и соц. антропологии. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999.

4.378. Рожевиц Р.Ю. Поездка ва Южную и Среднюю бухару в 1906 году. – Спб, 1908.

4.379. Россия и Восток. Сборник географических и политических статей. – Спб, 1896.

4.380. Ртвеладзе Л.Л., Ртвеладзе Э.В. Мусульманские святыни Узбекистана. – Ташкент, 2020.

4.381. Ртвеладзе Э.В. К периодизации раннесредневекового Чаганиана. Раннесредне вековая культура Средней Азии и Казахстана. Тез.докл. конф. – Душанбе, 1977.

4.382. Ртвеладзе Э.В., Аршавская З.А. Архитектурный комплекс Зул-Кифл. САУ. – 1978. №1.

4.383. Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С. Памятники минувших веков. – Т.: Узбекистан, 1986.

4.384. Рустамов Р.А. Ўзбекистонда туризм фаолиятини хукукий тартибга солиш механизмини такомиллаштириш муаммолари // Актуальные проблемы туризма – 2009. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.1. – Ташкент, DP Patent press, 2009.

4.385. Рэдклифф-Браун А. Структура и функции в примитивном обществе. – М., 2001. Гл. 7, 8.

4.386. Савченко О.В. Религия как трансформирующийся феномен культуры // Вестник ТГПУ. 2004. Вып.2.(39). Серия: Гуманитарные науки.

4.387. Садриддин Салим Бухорий. Бохоуддин Накшбанд ёки етти пир. – Т.: Ёзувчи, 1993.

4.388. Садриддин Салим Бухорий. Табаррук зиёратгоҳлар. – Т.: Ёзувчи, 1993.

4.389. Саидбаев Т.С. Диалоги об исламе. – Ташкент, 1988.

4.390. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. – М., 1984.

4.391. Саидкулов Т. Самарканд во второй половине ХГХ- начале ХХ вв. (Из социально-экономической и политической истории средней части Зеравшанской долины). – Самарканд, 1970.

4.392. Саидова Г. Яъқуб Чархий / Буёқ юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.

4.393. Сайфутдинов Ш.С. Ўзбекистонда зиёрат туризмидеги ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий механизмлари. Электрон манба: www.tsue.uz.

- 4.394. Сайфутдинов Ш.С. Халқаро туризм: тажриба ва амалиёт. –Т.: ТДИУ. 2017.
- 4.395. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. – Т.: Чўлпон, 1991.
- 4.396. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-на-Дону; Феникс, 1996.
- 4.397. Саримсоқов Б. Ўзбек маросими фольклори. – Т.: Фан, 1995.
- 4.398. Сарты. Этнографические материалы. т.1. – Ташкент, 1890.
- 4.399. Сафаров Ш. Термиз ва термизликлар. – Термиз: Жайхун, 1993.
- 4.400. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских / Сост. В.Г. Тизенгаузен. – СПб., 1884.
- 4.401. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений / Сост. В.Г. Тизенгаузен, обраб. А.А. Ромаскевича и С.Л. Волина. – М.; Л., 1941.
- 4.402. Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Занге-ата и Хазыр-Ильяс: исторические и этнические аспекты // ЭО, 2003. №6,
- 4.403. Семенов А.А. По границам Бухарк и Афганистана (Путевые очерки 1898 года) // Исторический вестник, 1902. №4.
- 4.404. Семенов А.А. Происхождение термезских сейидов и их древняя усыпальница Султан-Саадат. Протоколы и сообщения Туркестанского кружка любителей археологии, – Ташкент. 1914.
- 4.405. Сикалиев А.И. Ногайский героический эпос. – Черкесск, 1994.
- 4.406. Ситников А.В. Методы изучения религии в социальной теории П. Бурдьё // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2017. №1.
- 4.407. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
- 4.408. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: Наука, 1983.
- 4.409. Соатов А. Лангар ота табаррук манзилгохи ёхуд Идрок Шамчироғи. – Т.: Фан ва технология, 2010.
- 4.410. Современное правовое положение мусульманской женщины. – Казань, 1911.

- 4.411. Соколов Ю.А. Ташкент, ташкентцы и Россия. – Т.: 1965.
- 4.412. Сомон Ашур Ҳамзаи Ҳофиз Кокилдор. Шажарот алкалом. – Тошкент, тошбосма. – Термиз шаҳри.
- 4.413. Социология религии Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных сообществ) // Избранное. Образ общества. – М., 1994.
- 4.414. Средняя Азия. Справочник – путеводитель. Сост. Г.А. Пугаченкова. – Москва, Искусство. 1983.
- 4.415. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
- 4.416. Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.
- 4.417. Сувонқулов И. Сўфи Оллоёр ижодида ҳадислар талқини // Имом ал-Бухорий ва унинг дунё маданиятини туган ўрни мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Самарқанд: Фан, 1998.
- 4.418. Сулаев И.Х. Шейхи и общины мюридов в советском Дагестане (20-30-е гг.) // Вестник института ИАЭ. – 2010. № 1.
- 4.419. Сулейманов Р.Х. Карши-Насаф-Нахшаб в системе мировой цивилизации. Роль города Карши в истории мировой цивилизации. – Ташкент-Карши, 2006.
- 4.420. Султонов Н. Термизий ўғитлари ва миллат тарбияси // Истиклол йиллари: миллий-диний кадрятларнинг халққа қайтиши (Самарқанд). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.
- 4.421. Султонов Ў. Тошкент қадамжолари ва мазорлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2007, 2-сон.
- 4.422. Султонов Ў. Ўрта Осиёда Саййидлар хонадонларининг шаклланиши хусусида // Imom Buxoriy saboqlari. – 2018, 1-сон.
- 4.423. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: 1958.
- 4.424. Сухарева О.А. Бухара XIX - начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – М., Наука. 1966.
- 4.425. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Ташкент, 1960.
- 4.426. Сухарева О.А. К вопросу о культуре мусульманских святых в Средней Азии // Труды АН ТАДжССР. Т. СХХ. – 1960.
- 4.427. Суюндик Мустафо Нуротий. Мунаввар қадамжолар.

– Т.: Noshirlik yog’dusi, 2011.

4.428. Суюнова Ҳ. Ал-Ҳаким ат-Термизийга Абу Бакр Варроқ Термизий севимли ва садоқатли шогирд сифатида // Давр, замон, шахс Республика илмий- амалий анжумани. Биринчи қисм. – Сурхон нашр, 2016.

4.429. Сызранов А.В. Культ мусульманских святых в Астраханском крае // Этнографическое обозрение. – 2006. №2.

4.430. Сызранов А.В. Обряды вызывания дождя у тюркских народов Астраханского края // Традиции живая нить (сборник материалов по этнографии Астраханского края). Вып.8. – Астрахань, 2003.

4.431. Сызранов А.В. Система культа "святых мест" - "ауля" у мусульман Астраханского края II Материалы XXXI11 Урало-Поволжской археологической студенческой конф. – Ижевск, 2001.

4.432. Таниева Г. Тасаввуфда ҳаж масаласи: таълимот ва сафар // Имом Бухорий сабоқлари. – 2020, 4-сон.

4.433. Таниева Г. XVI—XIX асрларда Бухоро шахри ва унинг атрофидаги муқаддас масканлар зиёрати тарихидан // Ислом тафаккури 2020, Махсус сон. (Бухоро ислом маданияти пойтахти.) 2020,

4.434. Темиров Н., Маъмуров Ш. Баркамол ёшларни тарбиялашда “Ал-Жомиъ ас-Саҳийҳ” аҳамияти // Истиклол йиллари: миллий-диний кадриятларнинг халққа қайтиши (Фарғона). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.

4.435. Темурий А., Жўраев Н. Термизлик буюк сиймолар. Биринчи китоб. – Т.: Абу Али Ибн Сино, 2001.

4.436. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. В 3-х т, – Спб, 1906.

4.437. Терлецкий Н. Знамя для моления (Символизм и функция туга в практике зийарата у народов Центральной Азии) // Лавровский сборник. Спб, МАЭ РАН. – 2009.

4.438. Тожибоев Б. Қабр зиёрати ва васила // Имом ал Бухорий сабоқлари. – 2013, 4-сон.

4.439. Токарев С.А. Ранне формы религии. – М.: 1990.

4.440. Толстов Л.С. Отголоски массагето-аларского субстрага в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса // Этнога-

фии и археология Средней Азии. – М., 1979.

4.441. Тошқулов К. Қадимий ва навқирон Дехқонобод. Биринчи китоб. – Т.: Муҳаррир нашриёти, 2012.

4.442. Тошқулов К. Қадимий ва навқирон Дехқонобод. Иккинчи китоб. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015.

4.443. Тошқулов О. Бойсун мўъжизалари. – Термиз: Сурхоннашр, 2017.

4.444. Тўраев Қ.Т. Сурхондарё вилоятида ўзга (исломдан ташқари) дин вакиллари учун зиёрат туризмни ривожлантириш истиқболлари // Ўзбекистонда туризм ва рекреацияни ривожлантиришнинг географик муаммолари ва имкониятлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Чирчиқ, 2019.

4.445. Турсунов Б.Р. Из истории святки Канибадамского оазиса (на материалах мазара Ходжа такровут). – Худжанд, Ношир. 2007.

4.446. Турсунов Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. – Т.: Yangi nashr, 2015. – 160 б.

4.447. Турсунов Н. Сурхондарё воҳаси хўжалари // Moziydan sado. – 2018, 3(79)-сон.

4.448. Турсунов С, Қобилов Э, Пардаев Т, Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кузгусида. – Т: Шарк, 2001.

4.449. Турсунов С, Пардаев Т, Махмадиёрова Н. Сурхондарё-этнографик макон. – Т: Академ нашр, 2012.

4.450. Турсунов С. Қобилов Э. Пардаев Т. Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т: Шарк, 2004.

4.451. Турсунов С.Н, Чориев Р.Қ, Муртазоев Б.Х, Чўтматов Ж.О. Имом Абу Исо ат-Термизий ва Термизлик алломалар. – Т.: Yangi nashr, 2019.

4.452. Турсунов С. Сурхон воҳаси архитектураси: ўтмиш ва бугун. – Т.: Yangi nashr, 2014.

4.453. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2008.

4.454. Турсунов С. Термизий буюк сиймолар. – Т.: Шарк, 2002.

4.455. Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т.: Шарк, 2001.

4.456. Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарихи. – Т.: Шарк, 2004.

4.457. Турсунов С., Қурбонов А., Турсунов Н., Пардаев Т.

Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.

4.458. Турсунов С., Муртазов Б. Термизийларнинг илмий тафаккури. – Т.: O‘zbekiston НМИУ, 2016.

4.459. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Akademnashr, 2012.

4.460. Турсунов С., Тўхтаев А., Аннаева З. Жарқўрғон тарихидан лавҳалар. – Т.: Yangi anshr, 2019.

4.461. Турсунов С.Н. Термизий буюк сиймолар. – Т.: Шарқ, 2002.

4.462. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М., 1983.

4.463. Уайсова А. Мотивы путешествия и анализ потребителя сакрального туризма // Международный научно-исследовательский журнал. – 2019. Апрель №4(82). Часть2. №4(82).

4.464. Уватов У. Абу Мутиъ Макхул ан-Насафий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.

4.465. Уватов У. Абул Муъийн ан-Насафий. – Т.: Маънавият, 2001.

4.466. Уватов У. Абулмуъин Ан-Насафий ва унинг “Ал тамхид ли кавоиди т-тавхид” асари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2006, 4-сон.

4.467. Уватов У. Ал Ҳаким ат-Термизий ва унинг асарлари ҳақида // Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида туган ўрни халқаро конференция материаллари. – Тошкент-Термиз: Фан. 2001.

4.468. Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат Термизий, Ал Ҳаким ат Термизий). – Т.: Шарқ, 2005.

4.469. Уватов У. Имом Мотурудий меросининг моҳияти. – Тошкент, Маънавият, 2000.

4.470. Уватов У. Мовороуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожидида туган ўрни. (Ал Бухорий, Муслим, ат-Термизий). – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020.

4.471. Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажжож. – Т.: 1995.

4.472. Уватов, У. Мавлоно Абдулбоқи Хожаги Эмканагий ибн Мавлоно Дарвеш Муҳаммад Вохшуворий ҳазратлари ҳақида // Мавлоно Абдулбоқи Хожа Эмканагий. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2013.

4.473. Угринович Д.М. Введение в теоритическое религиоведение. – М, 1973.

- 4.474. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 1967.
- 4.475. Ўзбекистонда дунёвий ва диний қадриятлар уйғунлиги. – Т.: ТИУ нашриёт бирлашмаси, 2009.
- 4.476. Ўринбоев А. Абу Бакр Наршахий / Буюк юрт алломалари. Иккинчи нашри. Тузувчи У.Уватов. – Т.: O‘zbekiston 2018.
- 4.477. Ўрта аср Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва аҳамияти. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
- 4.478. Ўрунхўжаев М. Ислом дини хусусида. – Т.: Ўз КПКМК нашриёти, 1968,
- 4.479. Усманова З. И. Историческая топография Шахрисабза в свете новых данных. Архпология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ, №533. – Ташкент, 1977.
- 4.480. Усмонов И. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ал-Усул” асари ҳақида // Ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.
- 4.481. Устаев Ш. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана // Краеведение Сурхандарьи. – Т.: Ўзбекистон, 1989.
- 4.482. Ўтанова З. Миллий диний қадриятларнинг ёшлар тарбиясидаги аҳамияти // Истиклол йиллари: миллий-диний қадриятларнинг халққа қайтиши (Андижон). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.
- 4.483. Файзиева Ш. Основные направления развития туризма в Узбекистане // Экономический Вестник Узбекистана. – 2004, №3.
- 4.484. Фалсафа: қомусий луғат. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 2004.
- 4.485. Федоров Г.П. 36 лет службы в Ташкенте. – Спб ,1913.
- 4.486. Френкель Н.Н. Мавзолей Абу Бакр Мухаммед Каффал Шаши в Ташкенте // Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана. – М., 1950. Вып. 1.
- 4.487. Фрышко О.А. Глобальный этический кодекс туризма в системе дополнительной профессиональной подготовки студентов туристских вузов // Вестник Московского университета МВД России. Педагогические и психологические науки. – 2010, №9.
- 4.488. Хабиба Фатхи. Смысл женских ритуалов Биби Муш-

кулькушод и Биби Сешанбе в современной Центральной Азии // Марказий Осиёдаги анъанавий ва замонавий этник жараёнлар. – Т., 2005.

4.489. Хакимов З.А. Памятники архитектуры в Южном Узбекистане // Художественная культура Средней Азии IX-XIII века. – Ташкент 1983.

4.490. Хакимов З.А., Шваб Ю.З. “Султон Содот” в сборнике искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4. – Ташкент, 1969.

4.491. Халмуратов Б. Фарғона ахлининг дарахт билан боғлиқ қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2013, 1-сон.

4.492. Хамза Камол. История Северного Таджикистана. – Душанбе: Деваштич, 2005.

4.493. Хашимов М.А. Религиозные памятники Центральной Азии. – Алматы: САГА, 2001.

4.494. Хлопкова О.В. Современные западные подходы к изучению феномена религиозности // ВНУ. Серия: социальные науки. 2011. №4.,

4.495. Хлопкова О.В. Современные проблемы исследования религиозности // Современные исследования социальных проблем. – 2012. №9(17).

4.496. Хожа Самандар ат-Термизий. Машиқ замин ҳикмат бўстони (Дастур ул-мулук). – Т.: Шарқ, 2004.

4.497. Хожа Самандар Термизий ва унинг “Дастур ул мулуки” // Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни халқаро конференция материаллари. – Тошкент– Термиз: Фан, 2001.

4.498. Холиёров А., Бичков Д., Блинников А. Сурхондарё области. Қисқача справочник. – Т.: Ўзбекистон, 1970.

4.499. Холиёров А., Бичков Д.Д., Блинников А.И. Сурхондарё области. – Т.: Ўзбекистон, 1974.

4.500. Холиқов З., Дежимуродов Х. Термиз ва Чағониённинг ўрта асрлардаги тарихий географияси // Moziydan sado. – 2004, 2-сон.

4.501. Холиқова Р.Э. Абдулқарим ас Самъонийнинг “Насабнома” (Ал ансоб) асарда термизлик олимлар шарҳи // Ал-Ҳақим Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.502. Холмирзаев А. Сурхондарёнинг табаррук зиёратгоҳлари.

– Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2001.

4.503. Хошимов М.А. Религиозный памятники Центральной Азии. – Алматы: САГА, 2001.

4.504. Хўжамуродов И. Ислол миллийлик қадрият. (Ислол ва ўзбек халқи миллий ўзлигини англашнинг шаклланиши). – Тошкент, Ған. 1993.

4.505. Хўжамуродов И., Абдураимова М. Сиёсат, дин ва миллий ўзликни англаш (Сиёсий фалсафий таҳлил). – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2010.

4.506. Хўжамшукурова Г. Қирқ қиз ёхуд аёллар академияси // Талабалар дунёси. – Тошкент, 2009. № 7 (09).

4.507. Ҳаким Термизий. – Т.: Тафаккур нашриёти. 2019. – 95 б.

4.508. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Ўзбекистон, 2016.

4.509. Ҳамроқулов Ж. Қурбонлик фазилати // Ислол нури. – 2013 йил 19 (492)-сон.

4.510. Ҳасаний М., Қиличева К. Ғиждувоний илм аҳллари хоти-расида. – Т.: Ған. 2003.

4.511. Ҳасанов А. Диний бағрикенглик. Ўзбекистон анъанавий диний бағрикенглик ўлкаси // Маънавий ва диний етклик давр талаби. Тўпл 3.Исломов ва бошқ. – Т.: Тошкент ислол университети 2009.

4.512. Ҳасанов Ҳ. Сайёх олимлар. – Т.: Ўзбекистон 1981.

4.513. Ҳасанхон Яхё Абдулмажид. Қабристон зиёрати одоблари. Электрон манба: <https://islom.uz/maqola/1605> Мурожат (21.12.2020)

4.514. Ҳожи Абдуллох Абдуллох. Зиёрат одоблари. Мўъминлар мулоқоти ва дўстлик одоблари. – Т.: Моворуоннаҳр, 2005.

4.515. Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Ўзбекистон, 2016.

4.516. Чеботарева В.В. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: 1968.

4.517. Череванский В.В. Мир ислама в его пробуждении. В 2-х частях. – Спб, 1901.

4.518. Чечено-Ингушской АССР) // Вопросы научного атеизма. Вып. 3. – М., 1967.

4.519. Чориев А. Ҳазрати султон Мир Ҳайдар ота манокйби. – Т.: Янги аср авлоди, 2016.

4.520. Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир монокиби. – Т.: Шарқ, 1996.

4.521. Чориев З.У. Ал-Ҳаким ат-Термизий меросини ўрганиш тарихидан (тадқиқотлар шарҳи ва асосий вазифалар) // Ал-Ҳаким Термизий ва унинг даври мавзусидаги халқаро илмий конференция маъруза матнлари баёни. – Термиз, 2004.

4.522. Чоршамбиев М. Ўзбек фолклорида дарах билан боғлиқ тотемистик қарашлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1998. №6.

4.523. Чўтматов Ж. Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи. – Т.: Yangi nashr, 2017.

4.524. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. Иккинчи жуз. – Т.: Nilol-nashr, 2018.

4.525. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Nilol-nashr, 2016.

4.526. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974.

4.527. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Т.: Фан, 1964.

4.528. Шарипов Ш., Холиёров И. Исҳоқ бува зиёратгоҳи. – Т.: Voris nashriyot, 2016.

4.529. Шаропов С. Моддий маданият намуналарининг Сурхон воҳасида илмий-тарихий ўрганилишининг аҳамияти // Давр, замон, шахс: илмий-амалий мақолалар тўплами. Иккинчи қисм. – Термиз: Сурхон-нашр, 2016.

4.530. Шоназаров Р. “Муқаддас”лаштирилган ўсимликлар ва фан. – Т.: Фан, 1977.

4.531. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001.

4.532. Энциклопедический словарь. – М.: Лениниздат, 1991.

4.533. Эргашев А. "Мусофир ота ёхуд Амир Ҳусайн Қовчин" зиёратгоҳи. – Т.: Nilol-media, 2018.

4.534. Эргашев А. Ғузур меъморчилик тарихи. – Т.: Nilol media, 2019.

4.535. Эргашев А. Мири Жанда ота мажмуаси. – Т.: Qaqnus media, 2019.

4.536. Эскизный проект реставрации хонако Кокильдора близ г. Термеза. – Т.: 1982.

4.537. Этнический атлас Узбекистана / Ответ. ред. А.Ильхамов.

– Т.: Узбекистан, 2002.

4.538. Этнографические изучение быта и культуры узбеков. Отв. Ред. Х.Зияев и Б.В. Лунин. – Т.: Фан, 1972.

4.539. Эшонбобоев Ў. Истиклол туфайли сайқалланган муқаддас кадамжолар // Истиклол йиллари: миллий-диний қадриятларнинг халққа қайтиши (Фарғона). Ўзб. Респ. мустақиллигининг 10 йиллигига бағишланган илмий- амалий анжуман материаллари. – Т.: Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001.

4.540. Юлдашева С., Йўлдошева Ф. Ўзбекистонда туризм индустрияси моддий асосларини кенгайтиришнинг айрим муаммолари // Актуальные проблемы туризма – 2009. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.1. – Ташкент, DP Patent Press, 2009. – Б. 200-201.

4.541. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.: Университет, 1998.

4.542. Юсупова К.Н. Туризм – маънавият ва маданият тарғиботчиси // Актуальные проблемы туризма – 2009. Ежегодный сборник научных трудов. Вып.1. – Ташкент, DP Patent press, 2009.

4.543. Маторин, Н. Религия у народов Волжско-Камского края прежде и теперь: Язычество - ислам - православие - сектантство. – М.: Безбожник, 1929.

4.544. Яркулов А. Нахшабнинг археологик жиҳатдан ўрганилиши тарихидан // O‘zbekiston arxeologiyasi/ Археология Узбекистана. – 2011, 1-(2) сон.

4.545. Bag'rikenglik – barqarorlik va taraqqiyot omili / Mas'ul muharrir – A.Achiliev. – Т.: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2007.

4.546. O‘zbekiston arxeologiyasi / Археология Узбекистана. – 2011, 1(2)-сон.

V. Хорижий тиллардаги адабиётлар

5.1. Abramson, D., Karimov, E. Sacred Sites, Profane Ideologies: Religious Pilgrimage and the Uzbek State. eds. Sahadeo, Jeff, Russell Zanca. // Everyday Life in Central Asia Past and Present. – Bloomington: Indiana University Press, 2007.

5.2. Antes P. A Survey of New Approaches to the Study of Religion in Europe. New Approaches to the Study of Religion: In 2 vol. V. 1: Regional, Critical, and Historical Approaches / Ed. by Peter Antes. –

Berlin; N.Y.: Walter de Gruyter, 2004.

5.3. Arberry A. J. Sufism. An Account of the Mystics of Islam. This edition first published by Routledge New York NY. 2008.

5.4. Alimardonova Z.M. Modern concept of tourism development in Surkhandarya region // Central Asian Journal of innovations on tourism management and finance. Vol.02, Issue: 02, Feb 2021.

5.5. Ashirov A. Ethnology in Uzbekistan: Achievements, Problems, and future Progress // Selecteb Bibliography of Central Asia and Kazakstan (Modern History, Religion, Ethnicity). Praga, 2009.

5.6. Batson, C. Religion and the individual. A social-psychological perspective / C. Batson, P. Schoenrade, W. Ventis. – New York: Oxford University Press, 1993.

5.7. Bennisgen A., Wimbush S.E. Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – The University of Chicago Press, 1979.

5.8. Dağdeviren A., Özdemir H., Göker G. Ilgaz İlçesinin Turizm Potansiyeli (Tourism Potential of Ilgaz District) // Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5-4 (2017).

5.9. David W. Montgomery, John Heathershaw. Islam, secularism and danger: a reconsideration of the link between religiosity, radicalism and rebellion in Central Asia // Religion, State & Society, 2016. 44:3.

5.10. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tiikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania, 1994.

5.11. DeWeese, Devin. The Masha'ikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links between the Yasavi and Naqshbandi Sufi Tradition // JIS, 7/2 (july 1966).

5.12. DeWeese, Devine. Yasavian legends on the islamization of Turkistan.-Aspekts of Altaic Civilization – III. Proceeding of the Thirteen Meeting of the Permanent International Altaistic conference Indiana University (in) 1987. Ed. D. Sinor. – Bloomington, 1990.

5.13. Inside Kashkadarya: Social and Cultural Magazine Kindle Edition, October 20, 2020 by Asror Allayarov (Author) <https://www.amazon.com/Inside-Kashkadarya-Social-Cultural-Magazine-ebook/dp/B08LMSWZ1P>

5.14. Kolarz W. Islam in the Soviet Union, 1917-1960. – Karachi-Dacca, 1960.

5.15. Kolarz W. *Russia and her colonies*. – Hamden, Conn: Archon Books, 1967.

5.16. Kodirov D., Mavlonova U., Kodirov T. Halal Tourism in Central Asia: Developing Service Systems in Uzbekistan // *Journal of Halal Service Research JHSR*. Vol. 1, Iss.2, 2020.

5.17. Manila declaration on world tourism // *News from the Manila Conference – First Published June1, 1980, Vol.:6, iss.2, – pp. 152-158.*
<https://doi.org/10.1177/034003528000600215>

5.18. Mehdi Ebadi. Shrine Pilgrimage (Ziyārat) in Turco-Iranian Cultural Regions // *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage: Vol. 4: Iss. 1, Article 7. Volume 4(I) – 2016.*

5.19. *Medieval Islamic Civilization* Josef W. Meri Routledge encyclopedias of the Middle Ages. Tom I. – Psychology Press, 2006.

5.20. Nye, Malory. *Religion, Post-Religionism, and Religioning: Religious Studies and Contemporary Cultural Debates. Method & Theory in the Study of Religion* 12: 2000.

5.21. Nebenzahl Kenneth. *Mapping the Silk Road and Beyond. 2000 years of Exploring the East*. – New York, 2005.

5.22. Olcott M.B. *Women and Society in Central Asia // Soviet Central Asia. The Failed Transformation*. Edited by William Fierman. – Boulder: Westview Press, 1991.

5.23. Pitrovsky M.B. *Islam - belief and a way of life // Islam. Short directory*. – M, 1983.

5.24. Ruziyeva D.I. *Ways of development and promoting of cultural tourism in Uzbekistan // Economics and management: theory and practice: Collection of scientific articles. Vol. 2 - Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2014.*

5.25. Roemer H.R. *The successors of Temur. The temurid and Safavid periods, in the Cambridge history of Iran. Vol. VI. Eds. P.Jackson & L.Lockhart*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

5.26. Salimov M., Ulug'murodova F. *O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishida turizmning ahamiyati // Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences, VOL.1, ISS.2, 2021 March.*

5.27. Song Niu. *Gamil Metwally (2016) Hajj and Its Impact on International Relations, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), 10:4.*

5.28. Tastanbekov M.M., Dinashva L.S., Orazkhan N.O., Ospanova

A. Pilgrimage Of Turkestan Muslims After joining To Russia // 2nd Cyprus International Conference on Educational Research, (CY-ICER 2013). Procedia - Social and Behavioral Sciences 89. – 2013.

5.29. Timur Dadabaev. Religiosity and Soviet ‘modernisation’ in Central Asia: locating religious traditions and rituals in recollections of antireligious policies in Uzbekistan // Religion, State and Society, 2014. 42:4,

5.30. Usmanova Surayyo. Ziyarah Tourism as a New Linkage for Tourism Development in Uzbekistan // New Voices from Uzbekistan / ed. Marlene Laruelle, – Central Asia-Azerbaijan Fellowship Program, 2019.

5.31. Wheeler G. Russia and Islam: new trends in soviet policy // Central Asian Review. – Oxford, 1956. Vol. 4. № 1.

5.32. Wimbush S.E. The politics of identity change in soviet central Asia // Central Asian survey. – London, 1984. Vol.3, №3.

VI. Докторлик ва номзодлик диссертациялари

6.1. Абдулахатов Н.У. Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида зиёратнинг ўрни (Фарғона вилояти зиёратгоҳлари мисолида): Тар. фан. номз. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2007.

6.2. Абудова З.Қ. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва кадамжолари: Тарих фан.фалс доктор. Дисс. – Т.: Урганч давлат университети, 2018.

6.3. Алимова М.Ф. Имом ад-Доримийнинг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси: Тар. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009.

6.4. Азимов И. Архитектура Узбекистана XVIII-нач. XX вв.: Традиции и локальные особенности: Докт. Дисс. Архитек. Наук. НИИ искусствознания. – Ташкент, 1999.

6.5. Аширов А.А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины): Автореф. дис. докт. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз, 2008.

6.6. Ақчаев Ф.Ш. Жиззах воҳаси муқаддас кадамжолари ва зиёратгоҳлари: Дисс.тарих фан.док. – Т.: Жиззах давлат педагогика институти. 2020.

6.7. Бабаджанов Б.М. Власть и религия в Кокандском ханстве

(По сочинениям местных историков): Дисс. докт. ист. Наук. – Т.: Институт Востоковедения АН РУз, 2011.

6.8. Басилов В.Н. Пережитки домусульманских верований в мусульманском культе святых (на материалах Туркмении): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – М., 1967.

6.9. Бердиев Б.С. Экотуризм ва унинг Ўзбекистон туризм хизмат бозоридаги ўрни: Автореф. дисс. икт. фан. номз. – Самарқанд, 2010.

6.10. Далиев М. Критика культа святых в исламе и значение борьбы с ним в современных условиях Узбекистана: Дисс. Канд. Фил. Наук. – Ташкент, Институт философии и права. 1966.

6.11. Джалилов О.З. Проблемы и перспективы развития историко-культурного туризма в Узбекистане (1991-2010 гг.): Автореф. Дисс. канд ист.наук. – Ташкент, 2011.

6.12. Житинев С.Ю. Религиозное паломничество: межкультурные коммуникации и цивилизационный контекст: Дисс... канд. культуралогии. Гос. акад. Славян культуры. – М., 2011.

6.13. Калужникова Е.А. Паломничество как ритуал: сущность и культурно-исторические типы: Дисс...канд культуралогии. – Екатеринбург, 2007.

6.14. Камолова Р.С. Традиционные верования в семейно-бытовой обрядности каракалпаков: Автореф. Дис... канд. истор. наук. – Нукус, 1996.

6.15. Литвинов В.П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865 - 1917 гг. Дисс.канд.ист. наук. – М., 2007.

6.16. Литвинов В.П. Мусульманское паломничество в царской России: историко-антропологический аспект: на примере Туркестана 1865-1917 гг.: дисс. Канд истор. Наук. Российский университет дружба народов. – М., 2007.

6.17. Мухамедов Н.А. Ўрта асрларда Шош воҳаси олимларининг ислом маданияти ва илм-фанига қўшган ҳиссаси: дисс. тарих. фан.докт. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019.

6.18. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II–VII/VIII–XIII асрлар): Тар. фан. докт. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2003.

6.19. Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолиснинг зироатчиликка оид урф-одат ва маросим-лаҳри (XIX асрнинг охири - XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди ... дис. – Т., 2001.

6.20. Рўзиёв С.С. Ўзбекистонда маданий туризм бозори ва унинг истиқболлари: Автореф. икт. фан. номз. – Тошкент, 2009.

6.21. Тураев Б.Х. Развитие организационно-экономических механизмов управления региональным туризмом: Автореф. доктор. экон. наук. – Ташкент, 2011.

6.22. Уватов У. Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, Ат-Термизий): Тар. фан. док. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.

6.23. Усмонов И.С. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Наводир ал-усул» асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба: Тар. фан. ном. ... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006.

6.24. Усманов М.Р. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг минтақавий хусусиятлари (Самарқанд вилояти мисолида): Автореф. геогр. фан. номз. – Тошкент, 2003.

6.25. Умаров Ш.Х. Абдулҳамид Кеший илмий меросининг VIII – IX асрлар Мовароуннахр ҳадис илми ривожигаги ўрни: Дисс. тар.фан. номз. – Т.: ЎХИА, 2019.

6.26. Хашимов М.И. ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик тамойиллари (Ўзбекистон Республикаси мисолида): Тар. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009.

6.27. Хусанов Ч.К. Особенности развития туризма в национальной экономической модели (на основе материалов Республики Узбекистан): Автореф. дисс. канд. экон. наук. – Ташкент, 2006.

6.28. Қодиров Қ.Б. Имом Абу Исо Муҳаммад ат-Термизийнинг муҳаддислик фаолияти ва тарбиявий қарашлари: Автореф. Пед. Фан. Номз. – Тошкент, ТДПУ, 2008.

6.29. Чўтматов Ж.О. VII-IX асрлар Термиз маънавий муҳити тарихи: анъаналар, тадриж ва янгиланиш: Тарих фан.фал.докт.(PhD) дисс. – Термиз, Термиз Давлат университети, 2020.

VII. Электрон манбалар

- 7.1. www.religions.uz
- 7.2. www.muslimaat.uz
- 7.3. <https://hidoyat.uz>
- 7.4. <http://qadamjo.uz>.
- 7.5. <https://vaqf.uz/oz>
- 7.6. <https://nasafziyo.uz>
- 7.7. <https://meros.uz>.
- 7.8. <https://minsport.uz>
- 7.9. <http://qadriyat.uz>.
- 7.10. <https://almeros.uz/uz>.
- 7.11. www.uzbekistan.travel/ru/c/ziyorat/
- 7.12. <https://qashqadaryo.uz/uz>
- 7.13. <https://surxondaryo.uz/oz>

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ РЎЙХАТИ:

Сурхондарё вилояти-Термиз шаҳри:

1. Мурчбобо зиёратгоҳи (Термиз шаҳри, Собир Термизий кўчаси 16 уй);

Термиз тумани:

2. Ҳаким Термизий мақбараси (Термиз тумани ат-Термизий қишлоғи);
3. Султо Содот мақбаралар мажмуи (Термиз тумани Пахтакор қишлоғи);

4. Қирқ қиз қаъласи (Термиз тумани Қирқ қиз қишлоғи);

5. Кокилдор ота мақбараси (Термиз тумани Кокилдор ота қишлоғи);

6. Зул-кифл мақбараси (Термиз-Афғонистон чегара худуди);

Ангор тумани:

7. Хўжа Рўшноий мақбараси (Ангор тумани Занг қишлоғи, Термиз-Ангор траса йўли бўйида);

8. Саъд ибн Абу Ваккос зиёратгоҳи (Ангор тумани Ҳайрободтепа қишлоғи);

9. Абдурахмон ибн Авф зиёратгоҳи (Ангор тумани Таллимарон қишлоғи).

Шеробод тумани:

10. Абу Исо Термизий мақбараси (Шеробод тумани Яхтийўл қишлоғи);
11. Атоулло Саид Ваккос мақбараси (Шеробод тумани Сеплон қишлоғи);

12. Ахтам саҳоба мақбараси (Шеробод тумани Чағатой қишлоғи);

13. Сулаймон ота зиёратгоҳи (Шеробод тумани Чағатой қишлоғи);

14. Қирқчилтон ота зиёратгоҳи (Шеробод тумани Чағатой қишлоғи);

15. Бобо Султон зиёратгоҳи (Шеробод тумани Чағатой қишлоғи);

16. Хўжа улканота (Шеробод тумани Хўжа улканота қишлоғи);

17. Хўжанқоота (Шеробод тумани Хўжанқоота қишлоғи)

18. Қароғоч ота зиёратгоҳи (Шеробод тумани Тўпор қишлоғи);

19. Кўктошвали (Шеробод тумани Дўстлик қишлоғи);

20. Чўлпон ота (Шеробод тумани Навбоғ қишлоғи);

Қизирик тумани:

21. Такия ота зиёратгоҳи (Қизирик тумани Такия ота қишлоғи)

Музробод тумани:

22. Музробод ота (Эржаҳонгир ота) зиёратгоҳи (Музробод тумани Музробод қишлоғи);

Бойсун тумани:

23. Ҳазрат Султон Валий зиёратгоҳи (Бойсун тумани Омонхона

қишлоғи);

24. Қамари Азиз Омонхона зиёратгоҳи (Бойсун тумани Омонхона қишлоғи);

25. Сиддиқ Сахоба зиёратгоҳи (Бойсун тумани Омонхона қишлоғи);

26. Бибиширин зиёратгоҳи (Бойсун тумани Ширинобод қишлоғи);

27. Хўжа Кўчқор ота зиёратгоҳи (Бойсун тумани Паданг қишлоғи);

28. Хўжамайхона (Бойсун тумани Дарбанд қишлоғи);

29. Жийдали ота зиёратгоҳи (Бойсун тумани Кофрун қишлоғи);

30. Қирқ киз тош ёдгорлиги (Бойсун тумани Мочай қишлоғи);

31. Хожа Сурх Пуш (Қизил Айзон) зиёратгоҳи (Бойсун тумани Сарисий қишлоғи);

32. Пахлавон Аҳмад Замчи ёки Хожаи Дод зиёратгоҳи (Бойсун тумани Қўрғонча қишлоғи);

33. Бобосоҳиб (Соҳиб зода) Саримозор зиёратгоҳи (Бойсун тумани Саримозор қишлоғи);

34. Уштур Санг ота зиёратгоҳи (Бойсун тумани Сувсиз тоғи ёнбағрида);

35. Дўнгтепа зиёратгоҳи (Бойсун тумани Дийдоркам қишлоғи).

Жарқўрғон тумани:

36. Самандар Термизий зиёратгоҳи (Жарқўрғон тумани Хўжа қишлоғи);

37. Хўжа Абдулвароқ Термизий зиёратгоҳи (Жарқўрғон тумани Ҳайитобод қишлоғи);

Қумқўрғон тумани:

38. Саййид Камолиддин ва Саййид Жамолиддин Термизийлар зиёратгоҳи (Қумқўрғон тумани Хўжа қишлоғи);

39. Саййид Носиф Термизий (Мирсаид Шариф Жўржоний) зиёратгоҳи (Қумқўрғон тумани Нурли диёр қишлоғи).

Бандихон тумани:

40. Шакарли ота зиёратгоҳи;

41. Бектепа зиёратгоҳи;

42. Улуғсой зиёратгоҳи.

Шўрчи тумани:

43. Ҳожи бобо зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Оқкамар қишлоғи);

44. Хайдаркул Ҳожи бобо зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Озод қишлоғи);

45. Толли ота зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Толли қишлоғи);

46. Савжирон бобо зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Тошмат Бердиев қишлоғи);

47. Қорашайх зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Офтобмакон қишлоғи);

48. Бўтабўзар зиёратгоҳи (Шўрчи тумани Ялти қишлоғи).

Олтинсой тумани:

49. Сўфи Оллоёр зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Катта Вахшувор

қишлоғи);

50. Мавлоно Муҳаммад Зоҳид зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Кичик Вахшувор қишлоғи);

51. Масжид ота-Сўфи Оллоёр қадамжоси (Олтинсой тумани Паттаке-сар қишлоғи);

52. Хўжаипок зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Хўжаипок қишлоғи);

53. Хидиршо зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Хидиршо қишлоғи);

54. Қурбон Соат зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Хўжасоат қишлоғи);

55. Хўжайгор ёки Авлиёота зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Миршоди қишлоғи);

56. Кийик ота зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Миршоди қишлоғи);

57. Биби Зайнаб зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Биби Зайнаб қишлоғи);

58. Хўжа Ҳасан Илғорий ёки Каптархона зиёратгоҳи (Олтинсой ту-мани Жиянбобо қишлоғи);

59. Қорахон Эшон бобо зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Қарлик қишлоғи);

60. Саъд ибн Абу Ваққос зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Хўжасоат қишлоғи);

61. Хўжаи Ҳисор зиёратгоҳи (Олтинсой тумани Хўжаибарку тоғи Ушр қишлоғи).

Денов тумани

62. Хожа Алоуддин Аттор зиёратгоҳи (Денов тумани Номозгоҳ қишлоғи);

63. Хайдаркул Ҳожи бобо зиёратгоҳи (Денов тумани Номозгоҳ қишлоғи);

64. Султон Санжар Мозий зиёратгоҳи (Денов тумани Остона қишлоғи);

65. Абул-Ҳасан Харақоний зиёратгоҳи (Денов тумани Қорахон қишлоғи);

66. Биби Сарпуш зиёратгоҳи (Денов тумани Юрчи кўрғони);

67. Қорахон бобо зиёратгоҳи (Денов шаҳри Жомий маҳалласи Муродбағш кўчаси);

68. Денов ота (Хўжа Рўшноий) қадамжоси (Денов шаҳри Баҳористон маҳалласи Сайлгоҳ кўчаси).

Сариосиё тумани:

69. Хожаи Дод зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Исоқи қишлоғи);

70. Каримқул домла зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хуфор қишлоғи);

71. Хўжамқара зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хуфор тоғи Хуфор қишлоғи);

72. Домла Нодир Муҳаммад Самарқандий (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи Домулло Нодир кабристони);

73 Эшони Сафар Халифа, -Сўфи Ҳисорий Хондизагий, -Домла Айниддин, -Муҳаммад Юсуф Маъюсий зиёратгоҳлари (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи Домулло Нодир қабристони);

74. Хўжаи пирях зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хурсанд тоғи Чош қишлоғи);

75. Хўжаимурид зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Дебодом қишлоғи);

76. Хўжаиаспбон зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Куйи сафет (оқ тоғ) этаги Хўжаиастмин қишлоғи)

77. Хўжаитунд зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи);

78. Чашмаи Девоноҳо зиёратгоҳи, - Кўк тераклар булоғи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи);

79. Оби Сурхон зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Десурх қишлоғи);

80. Шайхлар булоғи (Сариосиё тумани Найхо тоғи тагида);

81. Қўтирбулоқ зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Қорақиз адирлиги Нилу қишлоғи);

82. Чашмаи Бибиҳур-Бибинур зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи);

83. Чашмаи Соро зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи);

84. Дарвозаҳо зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Дебодом қишлоғи);

85. Қирқ қиз (Чил духтарон) зиёратгоҳи, Шакарсеб (Шакар олма булоғи (Сариосиё тумани Оқ тоғ этаги Хўжаастмин қишлоғи)

86. Шоҳидон мазороти (Шаҳидлар мазори) (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи);

87. Писта мазороти (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи);

88. Мирзо Бобораҳим Машраб ва Сўфи Оллоёр қадамжоси (Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи);

89. Сангардак тоғида Хўжаи Илғор зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Сангардак тоғи тепаси Сангардак қишлоғи);

90. Хўжаихубон зиёратгоҳи (Сариосиё тумани Сангардак тоғи Хубон қишлоғи);

91. Шарромозор дам олиш худуди (Сангардак шаршараси) (Сариосиё тумани Сангардак тоғи Сангардак қишлоғи);

Узун тумани:

92. Оқ Остона бобо (Абу Хурайра) зиёратгоҳи (Узун тумани Оқ Остона бобо қишлоғи);

**МАДАНИЙ МЕРОС АГЕНТЛИГИ МУҲОФАЗАСИГА
ОЛИНМАГАН СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ
ЗИЁРАТ ОБЪЕКТЛАРИ**

№	Объект номи	Объект манзили
1	Саъд ибн Абу Ваккос ота зиёратгоҳи	Ангор тумани Ҳайрободтепа кишлоғи
2	Абдурахмон ибн Авф зиёратгоҳи	Ангор тумани Таллимарон кишлоғи
3	Қирқчилтон ота зиёратгоҳи	Шеробод тумани Чағатой кишлоғи
4	Бобо Султон зиёратгоҳи	Шеробод тумани Чағатой кишлоғи
5	Хўжа Улканота зиёратгоҳи	Шеробод тумани Хўжа Улканота кишлоғи
6	Хўжанкоота зиёратгоҳи	Шеробод тумани Хўжанкоота кишлоғи
7	Қарогоч ота зиёратгоҳи	Шеробод тумани Тўпор кишлоғи
8	Кўктошвали зиёратгоҳи	Шеробод тумани Дўстлик кишлоғи
9	Чўлпон ота зиёратгоҳи	Шеробод тумани Навбоғ кишлоғ
10	Сиддиқ Саҳоба зиёратгоҳи	Бойсун тумани Омонхона кишлоғи
11	Қирқ киз тош ёдгорлиғи	Бойсун тумани Мочай кишлоғи
12	Ҳожа Сурх Пуш (Қизил Айзон) зиёратгоҳи	Бойсун тумани Сарисийё кишлоғи
13	Пахлавон Аҳмад Замчи ёки Ҳожаи Дод зиёратгоҳи	Бойсун тумани Қўрғонча кишлоғи
14	Бобосоҳиб (Соҳиб зода) Саримозор зиёратгоҳи	Бойсун тумани Саримозор кишлоғи
15	Уштур Санг ота зиёратгоҳи	Бойсун тумани Сувсиз тоғи ёнбағрида
16	Дўнгтепа зиёратгоҳи	Бойсун тумани Дийдоркам кишлоғи
17	Қумқўрғон тумани, Саййид Носиф Термизий (Мирсаид Шариф Журжоний) зиёратгоҳи	Қумқўрғон тумани Нурли диёр кишлоғи
18	Шакарли ота, Бектепа, Улуғсой зиёратгоҳлари	Бандикон тумани
19	Бўтабўзар зиёратгоҳи	Шўрчи тумани Ялти кишлоғи
20	Хидиршо зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Хидиршо кишлоғи
21	Қурбон Соат зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Хўжасоат кишлоғи
22	Хўжайгор ёки Авлиё ота зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Миршоди кишлоғи
23	Кийик ота зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Миршоди кишлоғи
24	Биби Зайнаб зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Биби Зайнаб кишлоғи
25	Хўжа Ҳасан Илгорий ёки Каптархона зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Жиянбобо кишлоғи
26	Қорахон Эшон бобо зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Қарлик кишлоғи
27	Саъд ибн Абу Ваккос зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Хўжасоат кишлоғи
28	Хўжаи Ҳисор зиёратгоҳи	Олтинсой тумани Хўжаибарку тоғи Ушр кишлоғи
29	Мулла Хайдаркул Ҳожи бобо зиёратгоҳи	Денов тумани Номозгоҳ кишлоғи
30	Абул-Ҳасан Ҳарақоний зиёратгоҳи	Денов тумани Қорахон кишлоғи

31	Биби Сарпуш зиёратгоҳи	Денов тумани Юрчи кўрғони,- Муродбағш кўчаси
32	Денов ота (Хўжа Рўшноӣи) қадамжоси	Денов шаҳри Баҳористон маҳалласи Сайлғоҳ кўчаси
33	Ҳожаи Дод зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Исоқи қишлоғи
34	Каримкул домла зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хуфор қишлоғи
35	Хўжамқара зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хуфор тоғи Хуфор қишлоғи
36	Домла Нодир Муҳаммад Самарқандий, Эшони Сафар Халифа, Сўфи Ҳисорий Хондизағий, Домла Айниддин, Муҳаммад Юсуф Маъосий зиёратгоҳлари	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи Домулло Нодир қабристони
37	Хўжаи пирях зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хурсанд тоғи Чош қишлоғи
38	Хўжаимурид зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Дебодом қишлоғи
39	Хўжаиаспбон зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Куйи сафет (Оқ тоғ) этағи Хўжаиастмин қишлоғи
40	Хўжаитунд зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи
41	Чашмаи Девоноҳо зиёратгоҳи, Кўк тераклар булоғи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи
42	Оби Сурхон зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Десурх қишлоғи
43	Шайхлар булоғи	Сариосиё тумани Найҳо тоғи тағида
44	Қўтирбулоқ зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Қорақиз адирлиғи Нилу қишлоғи
45	Чашмаи Бибухур-Бибинур зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи
46	Чашмаи Соро зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи
47	Дарвозаҳо зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Дебодом қишлоғи
48	Қирқ киз (Чил духтарон) зиёратгоҳи Шакарсеб-Шакар олма булоғи	Сариосиё тумани Оқ тоғ этағи Хўжаиастмин қишлоғи
49	Шоҳидон мазороти	Шаҳидлар мазори Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Хонжиза қишлоғи
50	Писта мазороти	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи
51	Мирзо Бобораҳим Машраб ва Сўфи Оллоёр қадамжоси	Сариосиё тумани Хонжиза тоғи Нилу қишлоғи
52	Сангардақ тоғида- Хўжаи Илғор зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Сангардақ тоғи тепаси Сангардақ қишлоғи
53	Хўжаихубон зиёратгоҳи	Сариосиё тумани Сангардақ тоғи Хубон қишлоғи
54	Шарромозор дам олиш худуди	Сариосиё тумани Сангардақ тоғи Сангардақ қишлоғи

Ҳаким Термизий мақбараси (X-XIV асрлар)

Абу Исо Термизий мақбараси (X-XI асрлар)

Султон Содот мақбаралар мажмуи (XI-XIX асрлар)

Оқ Остона бобо (Абу Хурайра) мақбараси (X-XI асрлар)

Такия ота зиёратгоҳи (тах. XII аср)

Сўфи Оллоёр зиёратгоҳи (XVII-XVIII асрлар)

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ОБЪЕКТЛАР ХАРИТАСИ

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

АХОЛИ ПУНКТЛАР

- **ТЕРМИЗ** - Вилоят маркази
- **Оқсета** - Боғиқалъа қалъаси

ГИДРОГРАФИЯ

- Кўлар, сув збирараналари ва сув чанқирлари:
  - 1. Ўзбойиёй ва янаси
  - 2. Ўзбойиёй сўзига ва янаси
- Кўлар: 1. Чўчиқ 2. Ифр
- Давла суви зирлар, асри мавсимий мавсим, суи сизига ва зирлар билан кўлар
- Кўриқ кўкучи зирлар
- Каналар, каналларлар:
  - 1. Ёни 2. Ёниси

АЛОКА БУЛАРИ

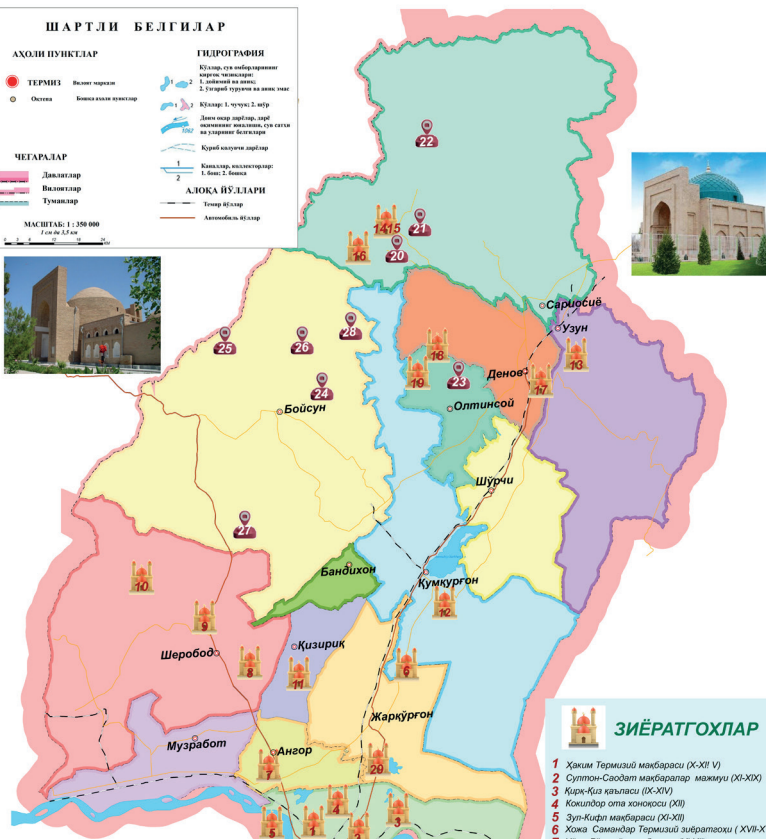
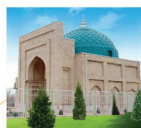
- Телеар кўлар
- Авиомашина кўлар

ЧЕГАРАЛАР

- Давлатлар
- Вилоятлар
- Туманлар

МАШТАБ: 1 : 350 000

1 см = 3,5 км

ЗИЁРАТГОХЛАР

- 1 Ҳажим Термизий мақбараси (X-XII V)
- 2 Султон-Саодат мақбаралар мажмуи (XX-XX)
- 3 Қир-Қиз қалъаси (IX-XV)
- 4 Қокқиллар ота қонисиси (XII)
- 5 Зун-Қилф мақбараси (XI-XII)
- 6 Хожа Самандар Термизий зияратгоҳи (XVII-XVIII)
- 7 Ҳўжа Рўшодий мақбараси (XI-XII)
- 8 Исо Термизий мақбараси (X-XI)
- 9 Аллоқон Сабий Вайнес мақбараси (X-XI)
- 10 Алтын Саҳоба мақбараси (тах. X-XI)
- 11 Тақия ота зияратгоҳи (тах. XII аср)
- 12 Сайидий Камолуддин ва Сайидий Жамолуддин Термизийлар (тах. VIII-X)
- 13 Хожа Алоуддин Алтот зияратгоҳи (XIV аср)
- 14 Оқ Остона Бобо мақбараси (X-XI)
- 15 Доғла Нодирмухаммад Самарқандий (тах. XIV-XV)
- 16 Хожа Муҳаммад Зоҳид зияратгоҳи (XV-X VI)
- 17 Хожа Абу Бакр Вайроғ Термизий зияратгоҳи (X-XI)
- 18 Сўфий Хасановий, Сўфий Хасановий, Хожа Абдуллоҳ Муҳаммад Юсуф Матийовий Ҳиндустоний зияратгоҳлари (XIX аср охири XX аср боши)

ЭКОТУРИЗМ ОБЪЕКТЛАРИ

- 20 Сангардак шаршараси (тах. XV-XVI)
- 21 Дарғонак зияратгоҳи
- 22 Қир-Қиз (Қилқутаран) зияратгоҳи
- 23 Ҳўжаи пок зияратгоҳи
- 24 Қамари Азия-Омонхона зияратгоҳи
- 25 Қир-қиз тоғи
- 26 Уштур сане ота
- 27 Ҳўжа Қўчар ота зияратгоҳи (XVI аср)
- 28 Ҳўжамайхона зияратгоҳи

- 16 Ҳўжа Ифр зияратгоҳи (тах. VIII-IX)
- 17 Хожа Алоуддин Алтот зияратгоҳи (XIV аср)
- 18 Сўфий Оллоғар зияратгоҳи (XVII-XVIII)
- 19 Хожа Муҳаммад Зоҳид зияратгоҳи (XV-X VI)
- 20 Хожа Абу Бакр Вайроғ Термизий зияратгоҳи (X-XI)

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
I БОБ. СУРХОН ВОҲАСИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ ВА ИЛМИЙ ЎРГАНИЛИШИ	6
II БОБ. СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ТАРИХИЙ ШАХСЛАР, УЛАМОЛАР НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҲАМДА МАҲАЛЛИЙ АҲАМИЯТГА ЭГА ЗИЁРАТГОҲЛАРНИНГ КОМПЛЕКС ТАҲЛИЛИ	27
2.1. Сурхон воҳаси қадим тарихи билан боғлиқ исломгача бўлган давр ёдгорликлари	27
2.2. Сурхондарё вилоятида ислом дини билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг географик жойлашуви ва персонофикацияси таҳлили.....	43
2.3. Зиёратгоҳларнинг шаклланиши ва тарихий ривож: археологик ва меъморчилик фанлари нуктаи назаридан таҳлил	77
2.4. Зиёратгоҳлардаги маданий-маърифий ҳаётнинг этнографик ва социологик таҳлили.....	103
III БОБ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТИКЛАНИШИНИНГ МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ ВА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ	128
3.1. Мустақиллик йилларида Сурхон воҳаси зиёратгоҳлари тикланишининг маънавий аҳамияти	128
3.2. Ўзбекистонда зиёрат туризмини ривожлантиришда Сурхондарё вилоятидаги маънавий-маърифий аҳамиятга эга зиёратгоҳларнинг ўрни.....	144
Хулоса	160
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	166
Илова	212

САНОБАР ЖЎРАЕВА

**СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ
ЗИЁРАТГОҲЛАРИ
ТАРИХИ**

Монография

Мухаррир: С. Абдунабиева
Бадий муҳаррир: К. Бойхўжаев
Саҳифаловчи: А. Муҳаммад

Нашр. литц № 0038.
Босишга рухсат этилди 13.12.2021 й.
Бичими 60x84 1/16. Офсет қоғози. “Times New Roman”
гарнитураси. Ҳисоб-нашр табоғи. 11,0.
Адади 250 дона. Буюртма № 90.

«DAVR MATBUOT SAVDO» босмахонасида чоп этилди. 100198,
Тошкент, Қўйлик 4 мавзе, 46.